

44.06

М-33

І. Г. Матвіяс

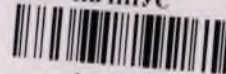
**ІМЕННИК
в українській
МОВІ**

І. Г. Матвіяс

**ІМЕННИК
в українській
мові**

НБ ПНУС

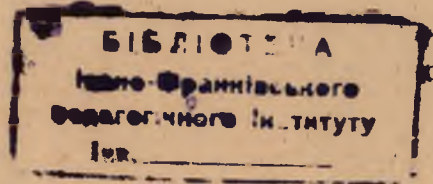

bn15040

ВИДАВНИЦТВО
„РАДЯНСЬКА ШКОЛА“
Київ — 1974

Книжка присвячена вузловій проблемі граматики української мови — аналізу іменникових словоформ. Граматичні категорії іменника, його відмінювання з'ясовуються історично і подаються на тлі народних говорів з урахуванням варіантності і тенденції нормування. У праці читач знайде пояснення нормативних і позанормативних іменникових форм, що не охоплюються шкільними й вузівськими граматиками й становлять трудність у педагогічній практиці.

Розраховано на учителів-філологів та викладачів мови вузів.

М 065—272 — 42—73
М210(04)—73

© Видавництво «Радянська школа», 1973.

ВСТУП

У житті людей мова має надзвичайно велике значення, є важливою умовою існування суспільства. Вона живе разом із суспільством, продовж його історичного розвитку зазнає змін; у ній відображається історія суспільства. Мова стає зрозумілою в усій глибині тільки тоді, коли «простежується її виникнення і поступовий розвиток, а це неможливо, коли не приділяти уваги, по-перше, її власним відмерлим формам і, по-друге, спорідненим живим і мертвим мовам»¹.

Російська, українська і білоруська мови утворюють групу східнослов'янських мов. Споконвічні історичні зв'язки української мови з російською спричинилися до взаємодії і творчого обміну між ними. Взаємодія між українською і російською мовами зумовлюється культурними зв'язками українського і російського народів, «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»². Особливо плідними стали творчі взаємини між українською і російською культурою і мовою за радянської доби, оскільки «будь-яка з радянських національних культур живиться не тільки з власних джерел, але й черпає з духовного багатства інших братніх народів, з свого боку, благотворно впливає на них, збагачує їх»³.

Принижена за царизму, українська мова в умовах радянської дійсності досягла високого культурного рівня. Як і багато інших мов, вона виявляється у двох основних різновидах — літературному й діалектному.

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Твори, т. 20, стор. 313—314.

² В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 71.

³ Л. І. Брежнев, Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Політвидав України, К., 1972, стор. 21.

Учителю середньої школи доводиться мати справу з новою літературною мовою різних етапів її розвитку; він повинен знати не тільки стан літературної мови наших днів, йому треба пояснювати раритетні й застарілі граматичні форми, засвідчені літературною та народною творчістю.

Майже всі позанормативні з погляду сучасної літературної мови граматичні форми діалектного походження. Для їх розуміння і належної кваліфікації потрібне знання діалектних особливостей української мови. Знання народних говорів допомагає також кваліфікувати нормативні дублетні і синонімічні граматичні форми, що посідають помітне місце в сучасній літературній мові.

Морфологія, як галузь мовознавства, своїм об'єктом має проблему будови слова й різноманітні способи вираження граматичних категорій, що виявляються при функціонуванні слова в мовному потоці.

У морфології вирізняються два головні типи граматичних структур — іменний і дієслівний. Серед груп слів з іменною системою граматичних структур основною є іменник.

Вивчення іменникових форм було одним з центральних питань на всіх етапах розвитку українського мовознавства. У курсах сучасної української мови та історичної граматики іменникові форми розглядаються стисло в межах шкільних і вузівських програм. Окремі ж питання іменникової словозміни знайшли відображення лише в спеціальних працях.

Іменникові форми й на сьогодні є актуальною проблемою для дослідження. Усі граматичні категорії іменника вимагають поглибленого теоретичного вивчення. Найактуальнішим нам видається аналіз варіантності в складній системі іменникових граматичних структур.

Завдання цієї книжки — якомога повніше описати способи вираження іменникових граматичних категорій у сучасній українській літературній мові на фоні народних говорів; у випадках виявлення варіантності — визначити нормативні тенденції в системі словоформ іменника.

Метод, застосований у цьому дослідженні, загалом порівняльно-історичний. Хоч іменникові словоформи розглядаються на сучасному синхронному зрізі, певне місце

займає також генетичний аспект. Зіставлення фактів і їх взаємозв'язків з різних історичних епох та з різних сучасних говорів дає змогу відтворити історію мовних явищ.

Матеріалом служать різні жанри літератури XIX і XX ст., зафіксований фольклор, а також різноманітні діалектологічні свідчення.

Ілюстрації з художньої літератури наводяться в ширшому контексті (переважно в реченні), що компенсує їх паспортизацію. До того ж широкий контекст, ритміка, римування тощо інколи пояснюють уживання певної іменникової форми.

Іменник — це частина мови з лексико-граматичним значенням, яке виражається самостійними категоріями роду, числа, відмінка і відповідними їм синтаксичними функціями.

Іменник як частину мови найзручніше визначати шляхом порівняння з спільнокореновими прикметниками, прислівниками та дієсловами: *синь* — *сіній* — *сіньо*, *даль* — *далікий* — *даліко*, *тишина* — *тіхий* — *тіхо*, *темнота* — *тёмний* — *тёмно*; *біг* — *бігти* — *біжить*, *хід* — *іти* — *іде*, *спів* — *співати* — *співає* і под.¹

Іменники типу *темнота* виражають ознаку, яка мислиться сама по собі, абстраговано від предметів, яким вона належить. Відповідні прикметники виражають цю ж ознаку, але не саму по собі, не абстраговану, а як таку, що обов'язково приписується якомусь предметові.

Іменники типу *читання* виражають дію, що мислиться сама по собі, абстраговано від предметів (осіб), які її виконують. Відповідні особові форми дієслова виражають цю ж дію, але не саму по собі, не абстраговану, а як таку, що обов'язково зв'язана з виконавцем.

Відмінність значення наведених іменників і відповідних прислівників та інфінітивів через відсутність ряду граматичних категорій в останніх менш відчутна. Лексична подібність слів *темнота* — *тёмно*, *читання* — *читати* видається очевидною.

¹ Випадки такої ж семантичної співвідносності є між іменниками й деякими займенниками та числівниками: *самотність* — *сам*, *усячина* — *усякий*; *трийка* — *три*, *сотня* — *сто* тощо

Розглядаючи подібні явища, О. О. Потебня зазначав: «...іменник *білизна*, прислівник *білим-біло* з таким же правом можуть бути названі назвами якості чи властивості, як і прикметник *білий*»¹.

Оскільки в наведених випадках між іменниками, з одного боку, і прикметниками, прислівниками та дієсловами, з другого боку, лексична відмінність не завжди виразна, а належність слів до відмінних частин мови постає очевидною, виходить, що їх відрізняє лексико-граматичне значення.

Лексико-граматичне значення іменника створюється категоріями роду, числа і відмінка, що виникли первісно на основі тільки предметного значення іменника. Внаслідок цього значення всі іменники підводяться під еквівалент — запитання *що?* або *хто?*, кожний іменник мислиться як щось, що є або може бути носієм ознаки. Це значення іменників звичайно називають предметністю.

Лексико-граматичне значення іменників на вираження абстрактних понять, а також ознак і дій зумовлює, що ці поняття є такими одиницями в мисленні, як і реальні предмети.

Типологічне дослідження мови вимагає розглядати форми іменника як елементи мовної системи. Системність мови виражається в закономірності й обумовленості явищ та в їх взаємозв'язку і взаємозалежності.

Системні морфологічні взаємозв'язки виражаються в структурі вже утворених словоформ іменника і в можливостях утворення нових словоформ за зразком наявних.

Усі іменникові форми складаються з морфем. Морфеми, як складові частини слів, завжди є словотворчими². Частина морфем одночасно є словозмінною. Не можна твердити, що в іменниках типу *присілок* є словотворчі морфеми, а в словах типу *селo* їх немає. Якщо порівняти між собою форми *селo, селá, селý, селoм*, то в них морфеми *-o, -a, -y, -oм* — словозмінні. Та коли

¹ А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. I—II, М., 1958, стор. 93.

² Пор.: А. А. Реформатский, Введение в языковедение, М., 1960, стор. 219; В. М. Русанівський, Стійкість граматичних структур.—«Мовознавство», 1968, № 4, стор. 7.

взяти до уваги слова *селo, сільський, поселити*, то в цьому ряду морфеми *-o, -ськ-ий, по-, -и-ти* є словотворчими.

Отже, словотворення іменників нерозривно пов'язане з їх словозміною. Відмінкові флексії (закінчення) є словотворчими і словозмінними морфемами одночасно. У суфіксальних іменниках відмінкові флексії словотворчу роль виконують разом з відповідними суфіксами. У безсуфіксних іменниках роль словотворчого форманта виконує флексія. Словотворчо-словозмінну функцію може виконувати як звукова флексія (*мúха, рíба, селo, пoле*), так і нульова (*стíл, дуб, нíч, тíнь*). Правда, з методичних міркувань у шкільній практиці доречно кваліфікувати флексію як формотворчу морфему.

Суфікси іменників дуже тісно пов'язані з флексією. Окремі суфікси сполучаються тільки з певним типом флексій. Так, суфікси *-ець (стрілець), -ок (дубок), -ик (ко́ник), -ар (коса́р), -ач (ткач), -тель (учітель), -ій (води́й), -ун (бреху́н), -анин (селяни́н), -ист (юри́ст), -ент (студе́нт); -ість (радість)* сполучаються в наз. відм. одн. тільки з нульовою флексією; суфікси *-от- (робо́та), -б- (жу́рба), -иц- (води́ця); -ан'н'- (знанн́я), -ін'н'- (ході́ння), -т- (житт́я)* виступають лиш у сполуці з флексією *-а*; суфікси *-ств-, -цтв- (брате́рство, кали́цтво), -иськ- (вовчи́ско), -ил- (бурми́ло)* поєднуються з закінченням *-o*; суфікси *-ищ- (стано́вище), -ц- (перце́)* характерні для іменників з флексією *-e*.

Тільки окремі суфікси можуть сполучатися з кількома закінченнями; у такому разі семантика суфіксів відмінна і, отже, вони можуть сприйматися як різні. З нульовою флексією та флексією *-а* поєднуються суфікси *-ин (грузи́н — глиби́на), -ак (бия́к — забія́ка), -ук (кравчи́к — пилу́ка), -ух (пасту́х — бреху́ха), -ень (дуре́нь — козеня́)*; суфікси *-к-, -оньк-* можуть сполучатися з флексією *-а (лай́ка, голівонь́ка)* або *-o (лобко́, соколонько́)* тощо.

Межа між словотвором і формотворенням видається умовною.

Ця умовність виявляється як в історії морфологічної будови української мови, так і в сучасних її структурних особливостях.

Відомо, що елемент *а* в сучасних флексійних морфемах *-ам, -ами, -ах* історично був тільки словотворчою морфемою. Колишній словотворчий суфікс стає закін-

ченням наз. відм. одн. в іменниках типу *вода*. В іменниках IV відміни суфікси **-ен-**, **-ат-** одночасно є словотворчими і словозмінними, таким же є суфікс **-ер-** (**-ір-**) у формах іменника *мати*.

Важливим об'єктом дослідження в морфології є сполучуваність морфем, що у словотворчих і словозмінних формах іменника неоднакова. Комбінація морфем у словозмінних формах відносно проста, схеми парадигм¹ виразні. У словотворчих формах морфем пов'язуються на складній формальній і семантичній основі. Так, певні словотворчі морфем сполучаються тільки з основами певного семантичного типу. Суфікси **-ан'н'**, **-ен'н'**, **-ін'н'**, **-т'** поєднуються з дієслівними коренями (*писання, мислення, говоріння, чуття*), суфікси **-ер-**, **-ант-** характерні для лексем-запозичень (*режисёр, дипломант*), суфікс **-ість-** сполучається з коренями, що виражають якість (*пильність*), суфікс **-ок-** приєднується до коренів, що є назвами предметів або істот (*візок, синок*), суфікси **-ус'**, **-ун'** характерні для іменників з коренями — назвами осіб (*дідусь, бабуня*), суфікси на означення зменшення, пестливості і збільшення, згубності не сполучаються з коренями іменників, що виражають абстрактні поняття (за винятком іменників типу *доля, воля*, що можуть уживатися із стилістичним відтінком інтимності) тощо.

Формальними умовами творення певних словотворчих типів є сполучуваність або несполучуваність кінцевих звуків основи (кореня) з суфіксальними морфемами. Одні суфікси ніколи не виступають після голосного звука, інші, навпаки, не поєднуються з попереднім приголосним.

Утворення словозмінних форм теж певною мірою пов'язане із семантикою іменників та із звуковими особливостями основ. Так, закінчення род. відм. одн. іменників чол. роду II відміни **-а** або **-у** часто залежить від лексичного значення відповідного іменника. У багатьох випадках та або інша відмінкова флексія залежить від твердості чи м'якості кінцевого приголосного основи в іменниках.

¹ Парадигма — система форм одного і того ж слова, зрок відмінювання або дієвідмінювання.

Засобом словотворення іменника є специфічні морфем — суфікси. Цей основний засіб часто супроводжується зміною звуків на стику морфем і в корені слова (*жук — жучок, око — очко, ріка — річка, м'яка — м'яшечка, міх — мішечок, неук — неучтво, швець — шевченко, голова — голівка, слово — слівце, вітер — вітречко* і под.).

Як системні, словотворчі моделі (зразки) іменникових форм характеризуються різним ступенем регулярності. До найбільш регулярних належать такі моделі, за якими від основ певного типу завжди можна утворити морфологічну одиницю, що має певний афікс (префікс або суфікс) із стандартним значенням. Регулярними є утворення жін. роду, співвідносні з іменниками чол. роду, типу *колгоспник — колгоспниця, школяр — школярка, артист — артистка, слухач — слухачка, степовик — степовичка, брехун — брехунка* тощо.

У зазначених випадках між спільнокореновими іменниками чол. і жін. родів є чітка взаємозалежність. Утворення жін. роду при спільності основної семантики з відповідними іменниками чол. роду завжди вказують, що йдеться про особу жіночої статі.

Такими ж регулярними є віддієслівні утворення з суфіксами **-ан'н'**, **-ін'н'** (*писати — писання, ходити — ходіння*), що відповідним процесам надають значення предметності.

Похідні слова зазначеного типу стоять на шляху перетворення в словозміні, а відповідні словотворчі морфем — в формотворчі. Такому перетворенню сприяє продуктивність відповідної словотворчої моделі.

Іменник виступає завжди в певній граматичній формі. Граматичні форми іменника служать для вираження граматичних значень. Певному граматичному значенню відповідає одна словоформа іменника. Однорідні граматичні значення утворюють граматичну категорію іменника.

При аналізі словоформ іменника розрізняють граматичні і лексико-граматичні категорії. У граматичних категоріях об'єднуються тільки граматичні значення, у лексико-граматичних категоріях — граматичні значення в поєднанні з лексичними.

У граматичних категоріях виражаються проблеми

морфології і синтаксису. Лексико-граматичні категорії тісно пов'язуються з явищами словотворення.

Морфеми, що виражають граматичні значення певної категорії, утворюють відповідну парадигму іменника. Так, парадигма збірності утворюється морфемами, що виражають категорію збірності. Морфеми, що виражають граматичну категорію відмінка, утворюють відмінкову парадигму іменника; сукупність морфем на вираження категорії числа становить числову парадигму; морфеми, які виявляють граматичну категорію роду, утворюють родову парадигму.

Граматичні категорії іменника бувають словозмінні і класифікаційні¹. Граматична категорія є словозмінною, якщо в ній граматичне значення виражається не менше як у двох різних співвідносних словоформах. Напр., словозмінними є категорії відмінка й числа в іменниках. Граматична категорія є класифікаційною, якщо для вираження відповідного граматичного значення є тільки одна словоформа, напр., роду в іменниках.

За класифікаційною граматичною категорією словоформи однієї парадигми не протиставляються. Дві словоформи однієї парадигми протиставляються за одною або кількома словозмінними категоріями. Напр., словоформи *столá* і *столóм* протиставляються за одною словозмінною категорією відмінка, словоформи *столá* і *столáми* протиставляються за двома словозмінними категоріями — відмінка й числа.

Для певних груп іменників відповідні парадигми можуть бути повними, потенційно повними і неповними. Так, іменники типу *стіл* мають повну числову парадигму, оскільки їм властиві обидві можливі форми числа. Для іменників типу *Київ* характерна потенційно повна числова парадигма, бо практично від таких іменників форми множини вживаються дуже обмежено. Іменникам типу *сáни* властива неповна числова парадигма, бо форми однини для них неможливі.

Категорія роду в іменниках є завжди класифікаційною. Оскільки в системі словоформ одного іменника

немає протиставлення форм граматичного роду, як це характерно для прикметників та інших атрибутивних (означальних) слів, виникає питання, чи відноситься рід іменників до проблем словозміни.

Очевидним є той факт, що між граматичним родом іменників і формами їх словозміни існує тісний зв'язок. Та чи інша система відмінково-числових флексій переважно залежить від граматичного роду іменника, на основі граматичного роду визначаються відміни іменників. Словозмінний характер родових форм іменника виявляється в способі їх поєднання з атрибутивними словами.

Чимало іменників в українській мові становлять спільнокореневі родові варіанти одного слова (*зал — за́ла, бурла́к — бурла́ка, продаж — прода́жа, свёрдел — свёрдло, тítла — тítло, плес — плéса — плéсо* тощо). Хоч зазначені варіанти не кваліфікуються як форми слова, за умов тотожності лексичного значення їх не можна також уважати окремими словами. Стилистичне забарвлення, що інколи фіксується за відповідними формами, теж не достатня підстава для цього. Кожний з таких варіантів характеризується своїми парадигмами, що співвідносяться з окремими відмінами (*змій — змія*) або з родовими варіантами відмін (*жезл — жéзло*).

Коли з родовими варіантами іменника пов'язується відмінна стать істот або якась інша лексична диференціація, то такі форми треба вважати різними словами (*співа́к — співа́чка, адре́с — адре́са*).

Словозмінні форми іменників в українській мові теж характеризуються варіантністю. Так, значення род. відм. одн. мають форми *мо́сту* й *моста́, ім'я́ — імені́*, значення дав. відм. одн. — *дубу́* й *дубові́*, значення наз. відм. мн. — *вўси́* й *вўса́* тощо.

Системний аналіз різних морфологічних елементів застосовується в типологічних дослідженнях мови. Повноту опису іменникових словоформ забезпечує поєднання типологічного й генетичного аспектів.

¹ Див.: А. А. Зализняк, Русское именное словоизменение, М., 1967, стор. 31.

ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ІМЕННИКА

КАТЕГОРІЯ ЧИСЛА

Категорія числа базується на протиставленні формально виражених граматичних значень однини і множини. В іменниках вона має самостійне граматичне значення; разом з категоріями роду і відмінка і в поєднанні з синтаксичними функціями категорія числа утворює лексико-граматичне значення предметності.

Категорію числа мають також прикметники, числівники, займенники, дієслова, але в цих частинах мови вона відмінна, служить тільки засобом синтаксичного зв'язку з іменниками (або особовими займенниками).

Грамматичними ознаками категорії числа в іменниках є передусім система відмінкових форм, окремих для однини і множини, відповідний синтаксичний зв'язок з іншими словами в реченні, частково специфічні засоби словотворення. Зрідка засобом вираження категорії числа буває також наголос (*хати* — *хаті*; *поля* — *пол'я*).

У науковій літературі нема єдиного розуміння категорії числа в іменниках. Частина дослідників цю категорію називає граматичною. На думку багатьох авторів, категорія числа в іменниках є лексико-граматичною. Дехто цю категорію вважає лексичною¹.

Однак докази про те, що співвідносні форми однини і множини типу *стіл* — *столі*, *верба* — *вѣрби*, *дерево* — *дерѣва* є не формами одного й того ж іменника, а різними іменниками, видаються непереконливими. Якщо назви точно не співвідносяться з одним і тим самим в об'єктивній дійсності, то це ще не свідчить, що перед

¹ І. К. Кучеренко, Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія, ч. I, К., 1961, стор. 103.

нами різні слова. Предметів, істот, явищ і понять в об'єктивній реальності дуже багато, слів у мові досить обмежене число. Кожне слово в мові узагальнює.

Кваліфікація числових форм іменника як різних слів суперечить інтуїтивному сприйманню однини і множини, руйнує усталену в лексикології, лексикографії і описовій граматиці систему зображення лексичних і граматичних взаємозв'язків. Адже система словотворення і словозміни в більшості іменників не дозволяє відривати форми однини від форм множини. Не дозволяють роз'єднувати числові форми іменника й синтаксичні зв'язки між словами, на що виразно вказують хоч би такі конструкції: «Це *столі*, *один* з яких слід забрати»; «Це *карти*, *одну* з яких слід забрати»; «Це *весла*, *одне* з яких слід забрати».

Якщо *столі*, *карти*, *весла* не є словами *стіл*, *карта*, *весло* у множині, то до чого ж стосуються в наведених реченнях слова *один*, *одну*, *одне*?

Коли іменники виражають конкретні назви предметів, істот, явищ, тоді з формами однини і множини зв'язується кількісне визначення відповідних предметів, істот, явищ; форма однини означає, що названий предмет мислиться як один з класу подібних, форма множини вказує, що йдеться не про один, а про більше предметів (істот, явищ) — два, три, чотири і т. д. — аж до нескінченності: «На *столі* лежить *книжка*» — «На *столі* лежать *книжки*»; «У садку грається *хлопець*» — «У садку граються *хлопці*»; «Учора падав перший весняний *дощ*» — «У квітні пройшли весняні *дощі*»; «Прийшла в голову *ідея*» — «Приходять в голову різні *ідеї*» тощо.

Отже, за формами однини і множини іменника закріплюються певні лексичні значення — та чи інша кількість однорідних одиниць.

Якщо б до цього зводилося значення форм однини і множини завжди і в усіх іменниках, тоді категорію числа іменників доводилося б уважати лексико-граматичною. Однак справа з семантикою однинних і множинних форм іменника складніша.

Назви предметів, істот, явищ, а також багатьох абстрактних понять можуть уживатися в конкретному й узагальненому значенні. У випадках, коли іменник уживається в узагальненому значенні, форми однини і

множини лексично тотожні, бо кількісна (числова) визначеність названого іменником предмета чи поняття до уваги не береться. Мовцеві і слухачеві байдуже, якою числовою формою названо предмет, явище, істоту чи поняття. Тут форми однини і множини іменника цілком синонімічні: «*Стіл* буває прямокутний, квадратний або круглий» — «*Столи* бувають прямокутні, квадратні або круглі»; «*Вовк* живе в лісі» — «*Вовки* живуть у лісі»; «*Селянин* став жити краще» — «*Селяни* стали жити краще»; «*Без мрії* тяжко жити» — «*Без мрій* тяжко жити» і под.

У мові зустрічаються іменники, в яких форми однини і множини з відмінним лексичним змістом не пов'язуються взагалі (пор.: *небо* — *небеса*, *прісінок* — *прісінки* тощо).

Іменники на визначення абстрактних понять співвідносні з іменниками, що виражають узагальнені назви; в них конкретного значення, що вимагало б кількісної або числової характеристики відповідних понять, немає. Тому ці іменники вживаються переважно тільки в одній числовій формі, частіше однинній, рідше множинній: *дружба*, *ідеалізм*, *сум*, *любов*, *індустріалізація*, *мовознавство*, *хоробрість*, *батьорість*, *доброта*, *давнина*, *боротьба*; *оглядини*, *іменіни*, *сўтинки*, *кошти*, *фінанси* тощо.

Видається очевидним, що тут форми однини і множини мають тільки граматичне значення.

Тільки граматичним значенням характеризуються форми однини і множини багатьох іменників на означення конкретних предметів, явищ, істот. Так, іменники *плуг* і *граблі* лексично співвідносні як назви сільськогосподарських знарядь, хоч мають відмінні числові форми. Таку ж лексичну співвідносність виражають назви *бензін* і *дрова*, *молоко* і *дріжджі*, *Київ* і *Черкаси*, *Кавказ* і *Карпати* тощо.

Отже, числові форми іменника граматичне значення мають завжди, з лексичним змістом вони пов'язуються незавжди. Це дає підставу категорію числа в іменниках уважати загалом граматичною, а не лексичною.

Граматичне значення числа в іменниках виникло на основі кількісного визначення предметів, істот і явищ. У процесі розвитку мови відповідність між лексичним вираженням кількості і граматичним вираженням числа ускладнювалось. У сучасній мові форми множини вира-

жають не механічно помножене значення відповідних форм однини, а певну невизначену й узагальнену множинність. Часто форми однини і множини іменників протиставляються не тільки чистим значенням кількості; з цими формами нерідко пов'язуються й інші семантичні відтінки.

Так, форма однини може виражати назви, які позначають сукупність багатьох істот, як-от: *полк*, *рота*, *загін*, *ланка*, *бригада*, *черета*, *шеренга*. Відповідні ж множинні форми вказують на більшу кількість або на більше число таких сукупностей: *полкі*, *роти*, *загони*, *ланки*, *бригади*, *чєреди*, *шерєнги*. Форму однини мають іменники, що позначають масу, речовину, матеріал, які не підлягають кількісному або числовому виміру: *сталь*, *золото*, *срібло*, *глина*, *сіно*, *борошно*, *молоко*, *масло*. Можливі форми множини від цих іменників найчастіше мають значення різних сортів, видів, якостей.

Форми однини і множини властиві не всім іменникам. Так, є групи іменників, що вживаються тільки в однині або ж тільки в множині. За наявністю форм числа іменники поділяються на три групи: іменники, для яких характерні форми однини і множини, іменники, що мають тільки форму однини, іменники, які вживаються лише в множині. Найчисленніша перша група іменників.

За давньоруської доби, як відомо, в категорії числа існувала ще двоїна. У процесі історичного розвитку української мови двоїна відмерла, залишки її форм зустрічаються зрідка в літературній мові і частіше в народних говорах.

Залишок колишньої двоїни становлять форми наз.—знах. відм. мн. іменників у сполученні з числівниками *два* (*дві*), *три*, *чотири* (а також складеними, що закінчуються названими простими): *жінкі* — але *дві жінки*, *браті* — але *три брати*, *сєла* — але *двадцять чотири сєла*. Зазначені форми з сучасного погляду є акцентними варіантами форм множини, що вживаються за певних умов, і окремого граматичного числа не виражають.

Однинні іменники

Іменники, які вживаються тільки в однині, виражають назви предметів чи понять, що їх у практиці мовлення непотрібно визначати й уявляти в якійсь кіль-

кості, хоч із структурно-граматичного погляду утворити форми множини від них можна. Отже, одинні іменники потенційно можуть мати і множинні відповідники, але практично вживати їх нема потреби. Одинні іменники не повністю відповідають іменникам множинним (*pluralia tantum*), у більшості яких форми однини навіть теоретично не уявляються.

Найчастіше не мають форми множини іменники — власні назви, іменники з абстрактним значенням, іменники, що становлять категорію речовинності, збірні іменники.

Власні назви завжди вказують на одиничних осіб, істот, виражають одиничні предмети, явища. Якщо іменник — власна назва має форму однини, наявна співвідносність між значенням і формою.

Умовно форму множини можна утворити за допомогою відповідних морфем від будь-якої власної назви: *Миколи, Оксани, Києви, Дніпри*. Такі форми зустрічаються в розмовному стилі: *роз'їжджє по Паріжах, подорожє по Амєриках*.

Вживаються форми множини від прізвищ, коли мова йде про членів сім'ї, роду: *сім'я Лісенків, рід Шевченків, династія Романових*.

Форма множини утворюється також від власних назв, коли мова йде про однойменні об'єкти: *три Миколи, п'ять Оксан, два Буги*.

Звичайними вважаються власні назви в формі множини, коли вони метафорично вживаються для узагальненого позначення осіб: *Геркулєси, Прометїї, Гомєри, Гьголі, Шевченки*.

Специфічно виявляється категорія числа в іменниках з абстрактним значенням. До іменників з абстрактним значенням належать слова, у яких виражаються загальні поняття, що їх людина безпосередньо органами чуття не сприймає; це позначення якостей, властивостей, дій і под.: *пильність, здатність, вірність, доброта, простота, краса, вміння, плавання, мислення, пізнання*.

Більшість іменників з абстрактним значенням уживається лише в формах однини. Деякі абстрактні іменники мають тільки множинну відмінкову парадигму: *іменїни, заручини, канїкули, дебати, кошти, фінанси* й под.

Окрємі іменники з абстрактним значенням можуть

мати обидві числові форми, але ці форми, хоч поєднані етимологічно, не становлять співвідносних граматичних форм однини і множини: *радість — радоші, гордість — гордоші, хитрість — хитроші, прикрість — прикроші* й под. Наведені іменники у формі однини належать до III відміни, суплетивні¹ форми на *-оші* становлять категорію *pluralia tantum*.

Таку ж співвідносність становлять іменники I відміни *людїна, дитїна, кїрка, гїска* з множинними суплетивними формами¹ *люди, діти, кїри, гїси*.

Своєрідним є також вияв категорії числа в іменниках, що становлять так звану категорію речовинності. Іменники цієї категорії означають однорідну за своїм складом речовину, яку можна поділити на частини, що мають назву цілого і підлягають виміру, а не лічбі. Найчастіше речовинні іменники вживаються в однині. Форми множини від таких іменників інколи можливі, але тоді настає семантичне зміщення — форми множини виражають типи, види чи сорти якоїсь речовини (*хліби, стїлі, соки*) або велику кількість їх (*житї, вьди, пїскї*).

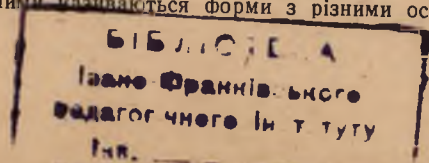
Множинні іменники (*pluralia tantum*)

З погляду семантики множинні іменники співвідносні з граматичним значенням форм однини і множини; вони виражають омонімію обох чисел.

На відміну від одинних іменників, іменники *pluralia tantum* повної відмінкової парадигми потенційно не виявляють, оскільки від них форми однини переважно неможливі.

Форму множини мають назви предметів, що складаються з парних частин (*окуляри, кліщі, ножиці, сїни, штани, вїла, нїри, двєри, ворьга, також граблі*), назви речовини (*дрьва, вершкї, дрїжджї*), покидьків, залишків речовини (*вїсївки, обїдки, помїї*), процесів і дій з відтїнком тривалості або повторювання (*прьводи, перьгони, заробїтки, сїтїнки*), обрядів і урочистих подій (*іменїни, оглядини, поминки*), ігор (*шїхи, шїшки, жмїрки*), певних часових понять (*канїкули, роковїни*), емоцій, переживань (*радоші, гордоші, зїздроші*), по-

¹ Суплетивними вважаються форми з різними основами.

нять, пов'язаних з грішми (*гроби, кошти, фінанси*), частин будівлі (*сіни, сходи*), запозичених назв, найчастіше абстрактних понять (*ресурси, аннали, аліменти, джунглі*) тощо.

У мові художньої літератури зустрічаються випадки, коли поруч з множинними формами вживаються семантично співвідносні форми чол. або середн. роду однини, напр.: «*Кайдани* тяжкі на Самсоні...» (Л. Укр.); «Так заgrimів *кайдан* на тілі, Щоденний свідок рабських мук...» (Грб.); «З косами йшли на *жива* косарі» (Щог.); «Поручик, який був запальним збирачем комашні, мав тут тепер своє багате *живо*» (Туд.).

З погляду літературної мови наведені форми в однині сприймаються як раритетні.

Форма множини характерна також для деяких географічних назв (*Черкаси, Суми, Лубні, Карпати*).

В іменниках — географічних назвах у формі множини з сучасного погляду немає співвідносності між семантикою і формою, однак історично, етимологічно такі назви часто пов'язуються з множинним вираженням певних явищ. Є назви, в яких вмотивованість форми множини очевидна (*Черкаси, Мости*).

Тільки в формі множини вживаються деякі речовинні іменники (*дрова, вершкі, дріжджі, духи, солодоці*). Форми однини від таких іменників не утворюються. Множинні речовинні іменники семантично не відрізняються від таких же іменників у формі однини.

Якщо треба вказати на багато парних чи інших предметів, що виражаються множинними іменниками, тоді при них уживаються збірні числівники або інші слова з кількісним значенням (*двоє людей, троє дітей, багато дверей, купа грошей*), а також застосовуються описові конструкції типу *дві пари окулярів*.

Множинні іменники в сучасній українській мові загалом не продуктивні. Новоутворення цього типу найчастіше бувають від прикметників і мають прикметникову форму: сюди належать деякі сільськогосподарські назви (*ярові, зернові, кормові*), також зоологічні і ботанічні терміни (*хребетні, яструбині, цитрусові*), фінансові терміни (*добові*).

Збірні іменники

Категорія збірності в іменниках характеризується лексичними і граматичними ознаками. З погляду лексичного значення збірність полягає в тому, що відповідні іменники нерозчленовано виражають сукупність однакових або подібних предметів чи істот, що сприймаються як одне ціле.

Традиційно, починаючи від античних часів, у граматиці збірні іменники визначалися тільки за лексичним значенням. До збірних часто зараховуються іменники *народ, армія, полк, табун, ліс, отара, чередь, група, верба, стадо* й под. Якщо брати до уваги тільки лексичне значення, то зараховувати названі іменники до збірних є всі підстави, адже вони виражають сукупність реалій, що мисляться як одне ціле.

Семантичний відтінок збірності характерний для дуже широкого кола іменників. Дослідники до збірних зараховують іменники *люди, діти, маси, низь, верх¹; деканат, задачник, пісєнник, словник, екїпаж, літраж, типаж, ласоці, солодоці, весєлоці, заздоці²; аспірантура, агентура³*.

Із збірними семантично споріднені всі іменники на визначення речовинності (*горох, пісок, мука, висівки* тощо).

До збірних близькі за семантикою іменники, що виражають абстрактні поняття, якості, властивості (*знання, блакїть*). Відтінку збірності набувають назви предметів та істот, коли форма однини вживається для вираження узагальненості (*дерево, гриб, людина, птиця, риба* і под.)⁴. Певна кількість іменників значення збірності набуває при метафоричному вживанні (*аудиторія, клас*). Інколи збірність виражається субстантивованими прикметниками (*малє, старє, дрібні, пернаті* тощо).

¹ В. В. Виноградов, Русский язык, М.—Л., 1947, стор. 164.

² І. І. Ковалик, Словотворча будова збірних і одиничних іменників у східнослов'янських мовах у порівнянні з іншими слов'янськими мовами.— «Питання слов'янського мовознавства», кн. 6, Львів, 1958, стор. 23.

³ В. И. Дегтярев, Категория собирательности имен существительных в современном русском языке.— «Русский язык в школе», 1958, № 6, стор. 6.

⁴ Пор.: А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. III, Харьков, 1899, стор. 27.

Як видно, поняття семантичної збірності досить умовне, і практично встановити обсяг іменників з семантикою збірності важко. Зважаючи на умовність і невизначеність семантики збірності, видається доцільним до збірних зараховувати тільки ті іменники, які, крім семантичних, мають також граматичні ознаки збірності. До граматичних ознак збірності належать відповідні типи словотворення й особливості відмінювання та зв'язків з числівниками.

Специфіка відмінювання збірних іменників полягає у відсутності множинної відмінкової парадигми. Форма однини в збірних іменниках виражає не один предмет чи одну істоту, а об'єднання багатьох предметів або істот, які не підлягають лічбі. Тому збірні іменники, на відміну від інших, не можуть сполучатися з кількісними числівниками.

Значення збірності в іменниках виражається за допомогою суфіксів. Якщо суфікси не додають до змісту основи іншого значення, крім збірності, відповідні іменники мають співвідносні форми однини і множини: *козак* — *козакі* — *козацтво*, *ворона* — *ворони* — *вороння*, *ганчірка* — *ганчірки* — *ганчір'я*, *собака* — *собаки* — *собачня*, *миша* — *миші* — *мишва*, *жінка* — *жінки* — *жінота*, *піхотінець* — *піхотінці* — *піхота* й под.

Коли суфікси, крім збірності, надають ще й іншого лексичного значення, то утворені з ними іменники таких відповідників у формі однини і множини не мають, хоч етимологічно вони з такими формами споріднені: *каліка* — *каліки* — *каліцтво*, *сад* — *сади* — *садовина*, *гарбуз* — *гарбузи* — *гарбузіння*, *горіх* — *горіхи* — *горішник* тощо.

До суфіксів на утворення збірності належать: **-ств-**, **-цтв-** (*людство*, *селянство*; *козацтво*, *духівництво*); **-в-** (*братва*, *татарва*, *мишва*, *мушва*); **-от-** (*жінота*, *піхота*); **-і-** (*братія*, *комсомолія*); **-ур-** (*автура*, *професура*); **-ат-** (*секретаріат*, *старостат*); **-н'-** (*рідня*, *офіцерня*, *комашня*, *собачня*); **-ин-** (*волячина*, *щетина*); **-ин'н'-**, **-овин'н'-** (*картоплиння*, *маковіння*); **-ник** (*ожинник*, *ягідник*); **-няк** (*березняк*, *осичняк*).

Поодинокі трапляються й інші суфікси на вираження збірності: **-(в)ор-** (*дітвор*); **-ад'** (*челядь*), **-ість** (*людність*), **-еч-** (*малеча*), **-ітет** (*генералітет*).

До найпродуктивніших утворень на вираження збір-

ності належать іменники середн. роду з закінченням **-а** типу *гілля*, *віття*, що постали внаслідок фонетичних змін колишніх форм на **-ис**.

У мові фольклору і художньої літератури зустрічаються збірні іменники середн. роду на **-а**, що з погляду сучасної літературної мови сприймаються як позанормативні (*лава* — *лавля*, *тічка* — *тіччя*, *папір* — *папір'я*, *болото* — *болоття* та ін.): «А вже той хміль зелененький А вже по тичцю повивсь...» (пісня); «Але тобі, Марку, треба кудись зашитися на ці дні, бо вже посланці, як у живив'яну годину, помчали з *папір'ям* і в райком, і в райвиконком, і в редакцію, і в міліцію, і до прокурора» (Ст.); «Та до правди ішов він так, як слабі конята з вагою *болоттям*» (Март).

У народних говорах збірні іменники теж засвідчуються ширше порівняно з їх ужитком у літературній мові, пор. у бойківських говірках: *вугл'а* (вугли), *папір'а*, *придан'а* (придане), *рубат'а* (порвані сорочки), *скал'а* (скелі), *стебел'а* (багато стебел), *стобуп'а* (стовпи), *дерёуйа*, *кочан'а*, *р'із'а* (гіляки), *ім'ін'а* (худоба)¹.

Слід мати на увазі, що наведені суфікси здебільшого полісемічні і можуть уживатися не тільки на вираження збірності. Крім того, ці суфікси, виражаючи збірність, часто надають іменникам певного емоційного забарвлення.

Категорія збірності в іменниках відома ще з праіндоевропейського періоду. Ця категорія була виразною в мові за давньоруської доби. В міру розвитку української мови відбувався складний процес взаємодії між збірними і множинними та одиницями іменниковими формами. На сучасному етапі збірність іменників відрізняється від збірності в мові давньоруського періоду. Свідченням зміни категорії збірності є той факт, що за давньоруської доби дієслівні присудки із збірними іменниками часто узгоджувалися в формі множини². Залишки цього явища зустрічаються в мові художньої

¹ Д. Г. Бандрівський, Деякі морфологічні особливості говірок Турківського району Львівської області.— Дослідження і матеріали з української мови, т. II, К., 1960, стор. 8.

² Див.: А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. III, стор. 28—29.

літератури XIX ст.: «Калавурне козацтво, як почувли писарське повеління, зараз і відчепили з відьомської низки Веклу Штириху» (Кв.-Осн.).

КАТЕГОРІЯ ВІДМІНКА

Категорія відмінка в іменниках служить для вираження зв'язку позначуваних ними понять з іншими поняттями (предметів, ознак, процесів).

Відмінкові форми є засобом пов'язання іменників з іншими словами; вони вказують на роль іменників у реченні. Категорія відмінка становить єдність узагальненого граматичного значення і засобів його вираження¹. Засобом вираження категорії відмінка є флексія.

У сучасній українській мові є сім відмінків: називний (з запитанням до нього *хто? що?*), родовий (*кого? чого?*), давальний (*кому? чому?*), знахідний (*кого? що?*), орудний (*ким? чим?*), місцевий (*на кому? на чому?*), кличний (без форми запитання). Кличний відмінок функціонально співвідносний з називним.

З огляду на певну специфіку кличного відмінка порівняно з іншим (не всі іменники мають спеціальну форму кличного відмінка, іменники в множині, а також атрибутивні слова — прикметники, займенники, числівники, дієприкметники зовсім не мають такої форми) цей відмінок часто (зокрема в шкільних підручниках) називають кличною формою і до відмінків не зараховують, хоч для цього нема переконливих підстав².

Кількість відмінків визначається на основі зіставлення форм усіх типів відмінювання іменників³. Напр., при відмінюванні іменника *річ* в однині визначається тільки чотири форми (*річ, річі, річчю, річе*), у множині — п'ять (*речі, речей, речам, речами, на речах*). Шля-

¹ Пор.: І. К. Кучеренко, Теоретичні питання граматики..., стор. 130.

² Пор.: А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. I-II, стор. 100—101; І. К. Кучеренко, Теоретичні питання граматики..., стор. 138—156.

³ Пор.: Л. А. Булаховський, Нариси з загального мовознавства, К., 1955, стор. 185.

хом зіставлення форм однини і множини переконуємося, що форма однини *речі* співвідносна з трьома формами множини (*речей, речам, на речах*).

Відмінкові форми не завжди однозначні; одні з них є граматичними омонімами, інші — синонімами. Кожний відмінок становить єдність форми і значення. Кількість відмінків виділяється на основі аналізу відмінкових форм усіх іменників і їх граматичного значення. Напр., форми *Україні, сінові* — це дав. і місц. відмінки, *командіра* — род. і знах. відмінки, *печі* — род., дав. і місц. відмінки; *село, теля* — наз., знах. і кличн. відмінки. Разом з тим деякі відмінки окремих груп іменників можуть мати паралельні відмінкові форми. Напр., дав. відм. *дубу* і *дубові*, місц. відм. *на батькові* і *на батьку*.

Наведені приклади переконують, що кількість відмінків не можна встановити тільки за кількістю форм того чи іншого іменника; при визначенні кількості відмінків для певної мови необхідно зважати на їх значення.

Визначені для української мови сім відмінків правильно відбивають систему взаємозв'язків між формами і значенням іменників, однак елемент умовності при встановленні цієї кількості відмінків допущений. Деякі дослідники кількість відмінків вважають взагалі невизначеною¹.

Наприклад, іменники II відміни чол. роду, що позначають назви речовин, утворюють так званий *genitivus partitivus* (родовий відмінок частини від цілого) з флексією *-у* (*меду, цукру, горбху, піску*). У місц. відм. іменники II відміни чол. і середн. роду, позначаючи місце і вживаючись з прийменником *по*, мають виключно закінчення *-у*, тоді як в інших значеннях і з іншими прийменниками в цьому відмінку можуть мати інші закінчення. Інколи в науковій літературі цю форму сприймають як окремий відмінок — *locativus*.

Однак у наведених випадках немає достатніх підстав виділяти ще два відмінки. Адже значення речовин-

¹ Див.: А. А. Потебня, Из записок по русской грамматике, т. I-II, стор. 64; В. Мигирин, К вопросу об определении категории падежа.— «Русский язык в школе», 1953, № 5, стор. 3.

ності має незначна кількість іменників; до того ж не всі іменники, що це значення мають, відрізняються формою род. відм. від інших іменників. У формі род. відм. мн. взагалі ніяких формальних ознак вказані іменники порівняно з іншими не мають. Крім того, за певних умов навіть іменники чол. роду з речовинним значенням можуть мати форму род. відм. одн. на *-а*: *дай хліба*.

Немає підстав уважати окремим відмінком форми іменників місц. відм. на *-у*. Значення простору мають іменники не тільки з закінченням *-у*, крім того, далеко не всі іменники в місц. відм. виявляють будь-яке розрізнення форм.

Історично сучасна система відмінків в українській мові визначилася на основі критичного вивчення граматики античних мов з урахуванням специфіки нашої мови.

Для прикметників, займенників, числівників, дієприкметників теж характерна категорія відмінка, але вона істотно відрізняється від категорії відмінка в іменниках: позбавлена самостійного значення, вона є тільки відбиттям категорії відмінка в іменниках і служить засобом зв'язку з іменниками (також і з особовими займенниками). Особливо виразною постає відмінність категорії відмінка в іменниках та інших частинах мови при розгляді значень окремих відмінків. Категоріальні значення відмінків виявляються тільки в відмінкових формах іменника (особового займенника).

У категорії відмінка іменників виражаються морфологічні, синтаксичні значення та найрізноманітніші семантичні відтінки просторових, часових та інших мовних виражень.

Формальні вираження відмінків іменника і їх синтаксичні функції співвідносяться з граматичним застосуванням прийменників. Значення відмінків і прийменників перебуває в тісній взаємозалежності. Через значення відмінків іменника з'ясовується роль і значення прийменників і, навпаки, значення прийменників пояснює й уточнює значення відмінків.

Відмінки іменників і прийменники взаємно доповнюють одні одних. Однак така взаємозалежність між відмінками іменників і прийменниками характерна не для всіх мов. У мовах, що не мають категорії відмін-

ка, роль показників відмінкових форм виконують прийменники. Це так званий аналітичний спосіб вираження відмінкових значень. Система відмінювання іменників в українській мові поєднує синтетичні й аналітичні способи.

Здатність сполучувати відмінкові форми з певними прийменниками в українській мові створює складну систему взаємозв'язків між словами для вираження найрізноманітніших семантичних ситуацій. Завдяки прийменниковому й безприйменниковому вживанню відмінкової форми створюється багата синоніміка відмінкових конструкцій, пор.: *пливуть морем* та *пливуть по морю*, *служить зразком* і *служить за зразок*, *працюю тиждень* та *працюю протягом тижня* і под.

В українській мові не всі відмінки однаковою мірою здатні сполучатися з прийменниками. Так, називний, давальний і кличний відмінки вживаються без прийменників, місцевий — тільки з прийменником. Інколи в говорах засвідчуються випадки вживання місц. відм. без прийменника¹.

КАТЕГОРІЯ РОДУ

Однією з визначальних граматичних особливостей іменника як частини мови є категорія роду. За граматичною категорією роду іменники поділяються на три групи з особливими семантико-граматичними або тільки граматичними ознаками — на іменники чоловічого, жіночого і середнього роду. Для кожної з цих трьох груп іменників характерний відповідний граматичний зв'язок зі словами, які мають властивість змінюватися за родами.

На належність певних іменників до того чи іншого граматичного роду вказують їх відмінкові форми, типи суфіксального словотворення, а також синтаксичні зв'язки з іншими словами в реченні та семантика.

Хоч у назвах живих істот граматичний рід часто збігається із значенням статі, однак багато назв професій, посад та звань для чоловічої і жіночої статі мають форму чол. роду: (він і вона) *інженёр, профёсор, пілёт*.

¹ І. Верхратський, Говір батюків, Львів, 1912, стор. 44.

тощо. У більшості іменників граматичний рід не мотивований. Збіг граматичного роду з відповідним значенням природного роду для певної кількості іменників—назв істот не дає підстави загалом уважати рід в іменниках сучасної української мови лексичною категорією.

Категорія роду в іменниках синтаксично незалежна на відміну від категорії роду в прикметниках, числівниках, займенниках і дієсловах, де граматичний рід визначається родом іменника, з яким ці слова входять у синтаксичні зв'язки. Отже, граматична категорія роду, як самостійна категорія, властива тільки іменникам.

Від найдавніших часів граматичний рід виявляв дію на перехід іменників одного типу відмінювання до іншого. Напр., іменники *брат* і *сестра*, що колись належали до основ на приголосний г, ще в праслов'янській мові перейшли: перший до о-основ, другий до а-основ.

Протягом усієї історії розвитку нашої мови граматичний рід іменників впливав на уніфікацію певних відмінкових форм різних типів відмінювання.

Сучасні типи відмінювання в українській мові групуються в основному за родами і загалом є наслідком історичного процесу перерозподілу основ, уніфікації закінчень та об'єднання різних типів відмінювання шляхом аналогії форм іменників одного й того ж роду.

Проте абсолютно чіткого розмежування іменників за граматичними родами і за типами відмінювання немає в українській мові й досі. Читання щодо граматичного роду і типу відміни виявляються як у літературній мові, так і в народних говорах.

Певна кількість іменників І відміни в українській мові, зокрема в текстах художньої літератури, може вживатися із значенням чол. або жін. роду; це емоційно забарвлені суфіксальні лексеми, що, називаючи істоту (найчастіше особу або, зрідка, персоніфікований предмет), вказують на певну ознаку її; належать вони переважно до сфери розмовної мови. Такі іменники здебільшого мають рід відповідно до статі істоти (особи), яка ними означається, через те іменниками спільного (подвійного) роду їх можна вважати лише тоді, коли вони вжиті поза контекстом, у словнику.

На рід таких іменників указує контекст, зокрема граматичний зв'язок з залежними від них словами

(означеннями, присудковими словами та присудками—дієсловами минулого часу).

Наприклад: «Чи у тебе стиду-сорому немає, що тебе *заблуда кожний* обніма?» (Перв.); «...відбивалося й далеке сонячне небо, й *біла заблуда* — хмаринка...» (Дмит.); «Неважно «розкритикувати» *самовпевненого нездару* чи наївного графомана...» (Рил.); «...А я [Лотоцька] *така нездара*, що відстаю від завдань доби» (Мик.); «...Соромляться люди у хату пустить і привітатиме словом *старого каліку*» (Шевч.); «Просвітити, кажуть, хочуть Материні очі Сучасними сучасними огнями. Повести за віком. За німцями, недоріку, *Сліпую каліку*» (Шевч.); «Зять — *сумлінний роботяга* в колгоспі...» (Вол.); «Одарка Іванівна — *непосидяча роботяга*...» (Коп.); «Другого дня шлюпка підвезла до «Неви» кістлявого вусатого дідка в форменому картузі. Це *був новий листоноша*» (Жур.); «*Листоноша чорноброва* Носить вісточки-листя» (Мал.); «Тут — копанка, *сусіда наш жив* — бездітний дід» (Янов.); «А тут прийшла по воду *моя сусіда*, стара Левадиха» (Н.-Лев.).

Інколи, переважно в розмовному стилі, граматична форма буває настільки впливова, що залежні слова узгоджуються з іменником у жін. роді, хоч ідеться про особу чоловічої статі: «Д о м а х а: Мамо, краще мене банітуйте, а не паскудьте *моєї дружини* [Степана]» (Стар.); «Навмисне відіслав Вірона, *цю стару базіку*, щоб лишитися наодинці» (Дольд.); але «Петрусь *такий базіка!*» (Бойко); «Так і шляється [Хведір], *бісова заволока!*» (Мири.); але «І потрудився чимало, борючися з *тим заволокою*» (Фр.); «Поки він, *бісова п'яниця*, буде рутити!» (Мири.); але «*Був-то раз собі п'яниця*» (Фр.); «Ну *така роззява* мій Юхим!» (Кроп.); але «Зачепить конем *базарного роззяву*...» (Ле).

В аналогічних випадках інколи означення-прикметник узгоджується з іменником у жін. роді, а дієслово-присудок більшою мірою піддається дії семантики і виступає в чол. роді. «А Нечипорів батько та *був* собі *велика ледащичка*: спився і звівся нінащо...» (Кв.-Осн.); «Чи правда, що *тая гординя* та в тобі *закохався?*» (Вовч.).

Зрідка, переважно в говорах та фольклорі, залежні слова в реченні вживаються у формі жін. роду при іменниках на -а, що означають осіб тільки чоловічої

статі: «Чуєш, десь мала хлопчина на сопілці грає...» (Федьк.); «Бідна писарина у куток заб'ється» (Руд.). «Іде багач, іде дукач... Насміхається. Візьміть, візьміть превражу дуку, Вибийте в шию!» (пісня).

З погляду норм сучасної літературної мови зазначені випадки сприймаються як раритетні й архаїчні.

З хитанням щодо роду поєднане хитання щодо типу відмінювання. Причини цього хитання в різних групах слів бувають різні. В одних випадках співіснування парних форм різних родів і відмін давня, первісна, в інших воно пізнішого походження. Частина пар-варіантів щодо роду і відміни виникла на морфологічній або фонетичній основі, частина появилася внаслідок різних шляхів запозичення. Здебільшого походження того або іншого варіанта залишається неясним.

Група слів, як засвідчують словники і тексти художньої літератури, може виступати в українській мові як іменники II відміни чоловічого роду з кінцевим приголосним або ж як іменники I відміни жіночого (або чоловічого) роду з закінченням -а в наз. відм. одн.

Наприклад: «Казав козак, казав бурлак...» (Щог.); «Один бурлака вглядів одчинені двері...» (Н.-Лев.); «...нема нашого верховода» (Мирн.); «Увечері кутковий верховода Мусій Ступак незадоволений вийшов на вулицю» (Сміл.); «...мужикові давав гроші на худобину, або худобину на довгорічний виплат...» (Кроп.); «...запропонував панові докторові радіоприймач на виплату» (Вільде); «І полягав вояк за вояком, Полки зникали, як вали на морі» (Л. Укр.); «Думали й досі — в кого ломака, той і вояка?...» (Мур.); «Біля трухлявого пенька на куці скрутився чорний вужак» (Донч.); «...сріблястим вужакою... звивається...» (Вишня); «...хто служив в кінноті, той хоч з ганджем конячину привів» (Рудь); «...це вже була чи не найбільша ганджа для подільської нареченої» (Ст.); «Справді, він не без дотепу, твій дон Жуан» (Л. Укр.); «Тебе я поважаю за твою дотепу та завзяття» (Метл.); «Аркан, як змія, з руки стрибнув» (Баж.); «Як ворог підповзав змією, Народний втілювали гнів Бійці...» (Рил.); «Цвіте ковил, дзвенять, переливаються невидимі жайворонки» (Гончар); «Суха ковила ще стояла міцно» (Янов.); «Вітер повів від мочарів теплом та запахом сирого лепеху і

татарського зілля» (Фр.); «Вона була неглибока, як під руки, заросла лепехою з берегів...» (Збан.); «Листонош прийшов, як мене не було вдома» (Л. Укр.); «...сільський листоноша Василь Тарасюк...» (Куч.); «Як уже в тяжкому недугі лежав, то все було дума та дума собі» (Вовч.); «Не смерть страшна, а недуга» (прислів'я); «Я тобі в очі скажу: нероб ти!» (Горд.); «Та ж він був неробою!» (Дор.); «Місто Лубни... стало центром округу...» (Донч.); «Знає жінку вся округа» (Ол.); «Дівчині здалося, що в словах ключниці звучить якийсь осуд» (Скл.); «Світова осуда звалилась Остапові на голову» (Горд.); «Гришині посіви зарівняло, замело так, що й признаку від них не осталося...» (Гончар); «Скрізь терни-байраки, та й нема признаки, де шукати дороги» (Л. Укр.); «З гілки птах спурхнув» (Тич.); «Піймаємо ту птаху в садку...» (Н.-Лев.); «Край села текла вузьенька річечка. Поросла високим очеретом і рогозом» (Соб.); «Адже сьогодні зранку на ставку скошуватимуть рогозу та комиш» (Донч.); «Недруг не знайде ніде перед розплатою схову» (Павл.); «...це хворе тіло, бліде й холодне, було сховою тільки одної лютості...» (Мирн.).

Частина подібних варіантів первісного або давнього походження: жар — жарб, звіс — звіса, закут — закута, хід — хода, берлог — берлога, завал — завала, змія — змія, сусід — сусіда. Більшість же — це новоутворення пізнішого часу.

Велика кількість таких варіантних пар припадає на запозичення з грецької, латинської, французької, німецької та інших мов: візит — візіта, зал — зала, комод — комода, парад — парада тощо.

Хитання щодо роду і типу відмінювання в іменниках іншомовного походження буває зумовлене різними причинами. Інколи воно може відбивати стан неунормованості, подвійності в самій мові — джерелі чи посереднику. Так, іменник вірш — вірша запозичений з польської мови, яка вже в XVI—XVII ст. знала обидві форми *wiersz* і *wiersza* (польська мова запозичила це слово з латинської в формі чол. роду *versus*¹). Однак частіше таке хитання — наслідок різних джерел і шляхів запозичення.

¹ Див.: A. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, Warszawa, 1957.

Протягом довгого часу, до XVIII ст. включно, українська мова запозичала слова з західноєвропейських мов безпосередньо або через польську мову. У Галичині польська мова була посередником іншомовних запозичень для української мови до кінця 30-х років XX ст. На Східній Україні, починаючи з XVIII ст., в ролі посередника іншомовних запозичень часто виступає російська мова. Інколи і в мові-посереднику слово засвоювалось щодо граматичного роду і типу відмінювання порізному.

У староукраїнській літературній мові, порівняно з сучасною, іменники чол. роду на **-а** були поширеніші. Крім іменників типу *поета, юриста, бандуриста, танцюриста, артиста*, що донедавна були особливо поширені в творах західноукраїнських письменників і подекуди тепер зустрічаються в літературній мові, у староукраїнській мові вживалися іменники *патріарха, маршала*, також іменники на **-ця, -ца** (*обжирця, дозбрця, державця, оборонця*). У процесі дальшого розвитку української літературної мови іменники на **-ця, -ца** були витіснені утвореннями з суфіксом **-ец'**.

Більшість з дублетних утворень має в мові неоднакове застосування. Так, частина іменників жіночого роду на **-а** становить норму літературної мови (*заблуда, верховода, нездара, нероба, олія, гайдамака, пудра, дума*), тоді як відповідні утворення чол. роду на приголосний є раритетними, архаїчними або говірковими, і, навпаки, ряд іменників чол. роду на приголосний становить літературну норму (*гармоніст, баяніст, лєбідь, намет, осуд, роздум, спів, апогей, апофеоз, артист, архів, бюст, вірш, мавзолей, папір, парад, поет, синонім, синтаксис, театр, тигр, хор, юрист*), а дублетні форми на **-а** є рідкісними, застарілими або діалектними.

Незважаючи на значне число хитань між формами I відміни на **-а** і формами II відміни на приголосний, у сучасній українській літературній мові загалом спостерігається тенденція до звуження кількості таких подвійних форм шляхом витіснення однієї з них з активного фонду мови або внаслідок закріплення за окремою з них особливих функцій (семантичних або стилістичних).

Наприклад: *хід* («Але ця сила — повним ходом Сама не прийде...» — Тич.) — *ходá* («Її урочиста *хода*

відчувається всюди...» — Минко); *зádум* («Ворожа розвідка, певно, розгадала *зadум* нашого командування» — Куч.) — *зadúма* («Марія одна в глибокій *зadумі*» — Соб.); *причеп* («В нього уже був мотоцикл — марки «Київ» — і він якраз шукав, де придбати *причеп*» — Смол.) — *причєпа* («Що за *причєпа* Грицько той, що за лихий чоловік!» — Мирн.); *рбзрух* («Із-за того календарного роздору прийшло у Львові на саме різдво 1578 р. до великого *розруху*...» — Фр.) — *розрúха* («Місто хворе, паралізоване *розрухою*...» — Нов.); *вірш* («...Твій кожний Життя тривожністю пропах» (Рил.) — *вірша* («... [Школярі]. зібравшись у купку, та скомпанували *віршу* на свого дяка, та нищечком на шостий глас і виспівують.» — Кв.-Осн.); *заріз* («Півня на *заріз* несуть, а він каже: кукуріку!» — присл.) — *заріза* («Піймали одного *зарізу*» — Котл.).

Хитання між іменниками I відміни та іменниками II відміни чоловічого роду на **-о** нечисленні. Тут можна вказати на форми *чванька* — *чванькó*; *дядя* — *дядьо*.

Хитання бувають між іменниками I відміни жіночого роду та іменниками II відміни середнього роду. Тут насамперед слід вказати на групу іменників II відміни, утворених від іменників жіночого роду I відміни за допомогою суфіксів на означення зрублості — **-ище, -исько**: *бабiще, болячийще, дівчийще, бородійще, ножийще, ручийще, головийще, свекрушище, говіркові бабисько, жабисько, гадючисько, ручисько, ножисько*. Ці іменники вживаються то в середньому, то в жіночому роді і відмінюються відповідно за зразком іменників II або I відміни. Ось декілька прикладів уживання таких іменників у жіночому роді: «От іще *балакуча бабище*» (Фр.); «Я підходжу... Аж, брат, — *отакєна гадючище!* Оповила кругом будячину, голову виставила проти сонця та й сичить» (Мирн.); «І з острахом люди дивились в порту На символ хижачький, на *ручищу ту*» (Шер.); «А Ай-Петрі як тріпоне враз волохатою *сивою головищею*, як замотає *бородищею*...» (Вишня).

Можливі також хитання між іменниками I відміни жіночого роду та іменниками II відміни середнього роду на **-о**. Наприклад: «І в тиші, у тьмі, без світла Шукаю олівець, папір, — Півслова,

натяк, перша *титла*, Осколок неба, промінь зір...» (Дор.); «Зійшов я схвильований на імпровізовану трибуну і схвильовано від *титла* до *титла* прочитав «І мертвим, і живим...» (Ков.); «...ми з берегів тихої *Ворскли...*» (Мирн.); «Кришталеве *Ворскло*, лугами повите, Одвіку зеленими горами вкриті...» (Шог.); «В куточку накритого *повікою* ока блищала ще свіжа сльоза» (Коцюб.); «Нижніми обережними дотиками відтягнув він їй одне *повіко...*» (Тулуб).

Є іменники, що мають паралельні форми трьох родів.

Наприклад: «Критий *гонтом* охайний вдовин будинок...» (Коз.); «Над крайньою, критою *гонтою*, хатою при дорозі виднілось порожнє гніздо бусла» (Риб.); «Невеликі під *гонтям* доми білілися до сонця...» (Фр.); «А я, дурний, також думав, що не знати який *перл* знайшов» (Фр.); «То чудо не дівчина! *Перла* правдива!» (Фр.); «...сльози, мов *перло*, сиплються мені на руки...» (Вовч.).

Чимало іменників жіночого роду виявляють хитання між І і III відмінами. Засобом вираження подвійних форм у них є частіше сама флексія, рідше — суфікс.

Наприклад: «...Кріпацька *долоня* у мозолині...» (Мал.); «...і як *долонь*, прикривши височінь, сіріє наді мною кругла тінь ривком розгорнутого парашута...» (Баж.); «За темною *завісою* вікна Гуде метіль в глухих алеях сада» (Руд.); «...вікно було завішене темною *завіссю...*» (Вовч.); «...наче в неї на голові копиця сіна або *куделя* вовни» (Н.-Лев.); «...а коса, як *кудель...*» (Стар.); «...Гукнула *Миша* Пацюкові» (Гл.); «...Хватавсь за дергу і тулився, Мов от kota в коморі *миш*» (Котл.); «Як то *моля* поїла?» (Вовч.); «З'їдене *міллю* сукуно спалахнуло курявою...» (Н.-Лев.); «... дикий типчак тут свистить та *нехвороща* сріблиться...»; «Летиш і милуєшся всім: і сріблястою *нехворощю*, і лісосмугами...» (Гончар); «...А мороз, мов хоче з'їсти, *Ожеледа* під ногами...» (Фр.); «Вночі і *ожеледь*, і мряка, і сніг, і холод» (Шевч.); «...потім почав скидати *одежу*» (Мирн.); «*Одіж* на ньому добра...» (Янов.); «...Сам *постелю* постелив...» (Ст.); «*Постіль* мерщій постелила...» (Приг.); «Навкруги була ніч і *пустеля*» (Десн.); «Безмежний степ, укритий снігом, спав Чи мертвий

був, як *пустель* несходима» (Стар.); «І на валах і в проломах — скрізь кипіла *січа*» (Кач.); «Кривава *січ* Весь другий день велась уперта...» (Шер.); «Іду скорим маршем, наче в огонь під *картечу...*» (Барв.); «*Картеч* уже в грудях...» (Гончар); «...так за усе сее цар прислав йому *медалю* срібну» (Кв.-Осн.); «На грудях у нього блищала новенька *медаль* «За відвагу» (Д. Ткач); «Андрій мовчки посміхається: *роля* зрадливого сина Бульби йому дуже подобається...» (Вас.); «Я починав по-справжньому входити в *роль...*» (Сміл.).

Наведені подвійні форми іменників жін. роду виявилися переважно внаслідок складного історичного переходу від колишніх типів відмінювання за основами до відмін за родами. Частина таких іменників за давньоруської доби належала до а-основ, більшість же до і-основ. Деякі з них мали подвійні форми ще за давньоруської доби: *грязя* — *грязь*, *постеля* — *постель*, *с'їча* — *с'їчь*.

Внаслідок процесів нормування в літературній мові рівноправних дублетних утворень залишилось небагато (*височина* — *височінь*, *глибина* — *глибінь*, *постеля* — *постіль*). У більшості ж нормативною для сучасної української літературної мови є одна з цих форм (*завіса*, *кудєля*, *міша*, *одежа*; *міль*, *ожеледь*). Для літературної мови загалом спостерігається тенденція до зменшення кількості таких хитань.

Дублетні форми цього типу від запозичених іменників жін. роду постали внаслідок різного оформлення їх на ґрунті української мови (то за аналогією до іменників на -а, то за зразком іменників на приголосний звук) або ж вони у відмінних формах переймалися від різних мов-посередників (головним чином польської і російської).

Дублетні форми типу *цёрква* — *цёрков*, *хоругва* — *хоругів*, говіркові *морква* — *морков*, *дратва* — *дратов*, *кроква* — *кроков* постали внаслідок процесу руйнування колишньої відміни ū-основ; форми на приголосний виникли із форм знах. відм. одн., іменники стали змінюватися за зразком колишніх і-основ, форми на -а виникли за аналогією до іменників а-основ.

Серед іменників II відміни чоловічого роду можливі подвійні форми на приголосний

звук і на -о. *Дніпр — Дніпрѡ, братѡк — браткѡ, дідунь — дідуньо* і под.

Якщо закінчення -о (або, зрідка, -е) набувають іменники чол. роду на приголосний, що не означають осіб чоловічої статі або географічних назв, вони мають значення середнього роду; притаманність закінчення -о для іменників середн. роду тут виступає як очевидна.

Наприклад: «Маршальський жезл лежить в мішку у кожного солдата» (Воскр.); «А Алі, взявши одну з тих шкур на жезло, поглянцював її і витиснув на ній візерунки» (Тулуб); «Та відра на коромисел, та Катрю обіручки за собою...» (Вовч.); «Маруся почала брати відра на коромисло» (Н.-Лев.); «Просто в душу суне, як свердел» (Янов.); «Чи не можна б нам прислати свердело з твердим сплавом?» (Донч.); «Терен, мати, коло хати...» (пісня); «Сухо шаруділо обабіч дороги кучеряве колюче терно...» (Ст.); «Восени ложка води, а цебер грязі» (присл.); «Кожне цебро несли по двоє...» (Донч.); «Хазяйка довго стояла, дивлячись на човен...» (Н.-Лев.); «Тягне дід човно стежкою, між густими лозами» (Н.-Лев.); «Пороснули і Рутуляни, як од дощу в шатер цигани...» (Котл.); «Ніч розгортала своє шатро...» (Риб.); «Бо очі зламані у муці і розпанахані кривавий рота шов» (Баж.); «Бачив..., як заливається шво на залізі...» (Скл.); «Вони двигали на собі необтесаний і тяжкий ярем мужицького богатства...» (Стеф.); «Як запродав гетьман у ярмо християн, Нас послав поганяти...» (Шевч.).

Деякі з розглянутих дублетних форм чол. роду на приголосний звук і середн. роду на -о, як наприклад, *ярѣм — ярмѡ*, відбивають давні варіантні форми. У більшості ж випадків вони творилися на ґрунті української мови внаслідок фонетичних умов або за аналогією до інших однотипних з ними утворень.

У сучасній українській мові з подвійних форм іменників чол. роду на приголосний звук і середн. на голосний -о літературну норму становлять перші, другі характерні для говорів, переважно південно-західних. Виняток щодо цього становлять слова *сверделѡ, шатрѡ, ярмѡ* і деякі інші.

Деякі іменники на -о, що виражають негативні якості особи, можуть уживатися в середньому

або чоловічому роді, причому іменники середн. роду можуть стосуватися осіб обох статей, чоловічим родом виражаються тільки особи чоловічої статі: *базікало, забудько, ледящо, здоровіло, громіло, мурміло, доробало, страшіло, хамлѡ, незнайко* та ін. Напр.: «Який я базікало?» — образився Микита Дудка (Панч.); «Та це ж оце базікало!» — на Якова він гнівно глянув. — Все плани в нього не виспіли» (Гол.); «Мели ногами, старий ледащо, пересувайся!» (Чаб.); «Та ще й Гонту зневажає, Ледаче ледащо» (Шевч.).

У чоловічому або середньому роді вживаються іменники ІІ відміни з суфіксами -ище, -исько: «Деся аж під темними хмарами сє золотими банями, як фантастичний замчище» (Вас.); «...ти одна тепер на ціле замчище...» (Стар.); «У неділю перед музичним ранком вона спитала дівчат: — А чудовисько наш [Костомаров] прийшов?» (Іван.); «Аж то мое чудовисько вищерило зуби» (пісня); «Як? Розвалив хату? Оцей хлопчисько?» (Довж.); «Обняти б тебе та по спині лягнути, славне ти хлопчисько (Іщ.).

Іменники ІІ відміни чоловічого роду на приголосний можуть мати також дублетні форми в середньому роді на -а: *бѣзлад — безладдѣ, бѣзсуд — безсуддѣ, вугіль — вугілля, полумінь — полум'я* й ін. Напр.: «...сильно бухнув полумінь (Коцюб.); «...сизе полум'я віхтем знялося вгору...» (Мирн.).

Форми *полумінь* і *полум'я* є продовження варіантів *пламень* і *плама* (*полома*), що поряд з *пламы, пламань* існували паралельно ще за давньоруської доби. У староукраїнській мові теж були поширені обидва варіанти цього слова. Варіант *полумінь* у сучасній мові може бути чол. або жің. роду (див. далі).

Інші подвійні форми іменників чол. роду на приголосний звук та іменників середн. роду на -а — це переважно пізні, суто українські утворення, що постали внаслідок аналогії до інших однотипних з ними за формою іменників чол. і середн. родів.

У сучасній літературній мові рівноправними є лише іменники-паралелі: *бѣзлад — безладдѣ, вугіль — вугілля*; більшість же таких дублетів належить до діалектних явищ.

У літературній мові і в говорах хитання бувають також між іменниками ІІ відміни чоловічого

роду на приголосний та іменниками жіночого роду на приголосний (III відміни).

Наприклад: «І серце нило *бодем* невідступним...» (Рил.); «Қацаецься од гiркoй *болi*...» (Котл.); «Башкирська мова сонцем свiтиться, Мов повна з вишнями *бутель*...» (Тич.); «Саливон розлив у склянки вино з лузатого облетеного *бутля*...» (Риб.); «Досвiдченi морци, як стаi риб, Перетинали моря синiй *глиб*...» (Баж.); «Зiниць розколихнулась *глиб*» (Рудь); «I раптом все його тiло пронизав *дрож*...» (Руд.); «Та сама гарячо-зимна *дрож* обгортала її...» (Коб.); «Вiн лежав у синявi, як розколотиий *жолудь*» (Риб.); «Я то здавна помічаю, Що та *жолудь* пiдла Притупля у сойок мозок...» (Фр.); «Принцеса в бiлому убраннi сидить i пряде золотий *кужиль* на сiрбнiй коловоротцi...» (Л. Укр.); «Бо-дай *кужиль* спопелiла...» (пiсня); «...держить його [дитя] на руках перед *купелем*...» (Мирн.); «Як чортова чорна *купiль*, як море оте, безберега казилась вiд люти Онега...» (Гонч.); «Може, то *лебiдь* пiднявся, а може — лiтак» (Рил.); «I сумно, сумно знов приповiдає, Гей тая *лебiдь*, що на скiн спiває...» (Федьк.); «Бачу домен *полумiнь* iскристий...» (Шпорта); «Жарiюча *полумiнь* так i обгорнула її...» (Коб.); «Хто раз посидiв у тюрмi, На добрий *путь* його не згониш!» (Мирн.); «Це ж таку нам *путь* вiдкрито...» (Корн.); «Ти наш батько козацький, Не веди нас пiд той *Умань*...» (пiсня); «А вiд *Уманi*, гей, до Летичева Недалекi милi...» (пiсня); «... а в саквояжнику з другого боку — неспожитий *харч*» (Ле); «...дiвчата кинулися на рiзну *харч*...» (Тулуб).

Бiльшiсть з наведених дублетних утворень постала внаслiдок взаємовпливiв мiж iменниками колишнiх о-основ та iменниками колишнiх i-основ. Збiг форми наз. вiдм. одн. iменникiв чол. роду на приголосний звук та iменникiв жiн. роду III вiдмiни — основна причина хитання мiж ними щодо роду. Природно, що по-рiзному щодо роду можуть сприйматися носiями української мови запозичення типу *артiль*, *бутель*. Змiшування чол. i жiн. роду в iменниках з кiнцевим губним приголосним або шиплячим пiдсилене (або й спричинене) фонетичним чинником — ствердiнням кiнцевих приголосних. Часто форми iменникiв жiн. роду III вiдмiни вiд iменникiв чол. роду II вiдмiни на приголосний вiдрiзняються м'яким кiнцевим приголосним звуком (iнколи також вiд-

мiннiстю голосного звука основи). З погляду сучасної української лiтературної мови одна з форм, як правило, є говiрковою. Тенденцiї до збiльшення кiлькостi таких парних утворень не спостерiгається.

Наприклад: «...I сам я на рiднiй Вкраїнi наповнений сонця-*блакиту*» (Мал.); «Море побликує злою *блакиттю*...» (Коцюб.); «Надмiрного *безладу* в кiмнатi не було» (Шовк.); «I яку ж викликає досаду, як лютить її всяка *безладь*, що так часто ще зустрiчається...» (Гончар); «Не подолавши святкового *нуду*, вiн махнув рукою на спочинок...» (Вас.); «Тепер уже Рифка й не думала йти в товариство або чим-небудь розривати свою *нудь*...» (Фр.); «...накрито листям *пiдби́лу*» (Фр.); «Звели на струп Рябка iм *пiдби́ль* прикладати...» (Г.-Арт.).

Норму сучасної лiтературної мови становлять iменники чол. роду на -пис (*вíпис, за́пис, на́пис, о́пис, пíдпис, рíзпис, лíтопис, руко́пис, часо́пис*), хоч усi вони за давньоруської доби належали до жiн. роду (становили i-основи), як iменники чол. роду функцiонували вже в староукраїнській лiтературнiй мовi. На певному етапi розвитку нової української лiтературної мови зазначенi iменники вживалися в жiночому родi. Пор.: «Обiцяну *рукопись* не хочу виправляти...» (Л. Укр.); «Увiйшов редактор *часописi*...» (Фр.).

Причиною утворення таких подвiйних форм для iменникiв колишнiх i-основ був, очевидно, занепад зредукованих голосних звукiв, наслiдком якого було ствердiння ряду кiнцевих приголосних звукiв.

Деякi iменники, що колись належали до жiн. роду, в сучаснiй українській мовi вживаються в чол. родi i дублетних форм жiн. роду не мають (*на́сип, дри́б, са́жень*).

iнколи можуть бути потрiйнi форми, з яких двi жiночого роду, але рiзних (I i III) вiдмiн, i одна чоловiчого роду II вiдмiни: *завiл* — *завiла* — *завiль*, *нуд* — *нуда* — *нудь*, *мебель* (чол. рiд): — *мебля* — *мебель* (жiн. рiд), *продаж* (чол. рiд) — *продажа* — *продаж* (жiн. рiд), *крадiж* (чол. рiд) — *кража* — *крадiж* (жiн. рiд), *ратуш* (чол. рiд) — *ратуша* — *ратуш* (жiн. рiд).

Наприклад: «Але й цей *продаж* не пiшов менi на руку» (Н.-Лев.); «*Продажа* й купля це, омана...» (Рил.); «Вiн вiдповiв, що ...можна буде там довiдатися, як

стоїть справа з *продажжю*» (Мирн.); «За цей *крадіж* я тобі не суддя» (Ст.); «Тистинський кричав, совався до їх з кулаками, винуватячи їх у свіжій *кражі* сусідських коней» (Н.-Лев.); «...за всяку *крадіж* соціалістичної власності радянська влада таки карає не на жарти (Козл.); «*Ратуш* чимраз дужче тремтів і, бачилось, хитався...» (Фр.); «Це може бути і сільська *ратуша* з вежею для годинника...» (Довж.); «Громадська *ратуш*, зборні ізби Щоб наперед всього ізслизли...» (Котл.).

Можливі також хитання між іменниками жіночого роду III відміни та іменниками II відміни середнього роду на -а: *бѣзчѣсть* — *бѣзчѣстя*, *лѣтатъ* — *лѣтаття*, *осѣнь* — *осѣння*, *пѣвѣдь* — *пѣвѣддя*. Наведені подвійні утворення теж наслідок діяння аналогії, деякі з них, напр. *пѣвѣдь* — *пѣвѣддя*, походить ще від давньоруської доби (*повѣдь* — *повѣдиє*).

Хитання між II і IV типом відмінювання виявляють іменники середнього роду: *вѣм'я*, *ім'я*, *плѣм'я*, *сім'я*, *тім'я*, що фіксується навіть нормативною граматикую.

Морфологічні дублети іменників IV відміни становлять також іменники II відміни середн. роду на -ено, утворені від іменників середнього роду давніх основ на приголосний звук за аналогією до інших іменників середн. роду на -о:

Наприклад: «Постараюсь тримати високо *знам'я* своє...» (Л. Укр.); «Коли з ворожої облоги я ніс червоне *знамено*, пїтьму тривожної дороги мені осяяло воно...» (Уп.); «Де-не-де по лісах уже прохоплювалось перше *полум'я* осіннього багрянцю...» (Гончар); «Ми над віками зоряно звелися, горить в очах любові *плем'я*...» (Сос.); «Вольф стрепенувся, зиркнув незначно довкола і стиснув Германа за *рам'я*» (Фр.); «Ні, то всевидящі сліпі *Раменом* стали до *рамена*» (Рил.); «А в ньому, як *сім'я* в жіночому лоні, росло щось і стигло» (Коцюб.); «Ори собі, сій своїм *сіменом*...» (Н.-Лев.); «...Вдовин синок, вдовиченко, з двора виїжджає. Його ненька старесенька за *стремен* хапає...» (пісня); «Трудармієць схопився за *стремено*, а видертися не міг (Тют.).

Можливі також потрійні форми іменників середнього роду: *ім'я* — *імѣння* — *іменѣ*. «Нашому інструкторові надається *ім'я* Василя Фомича Гречухіна» (Коч.); «У мене єсть *імення* — дон Жуан. Се *імѣння*

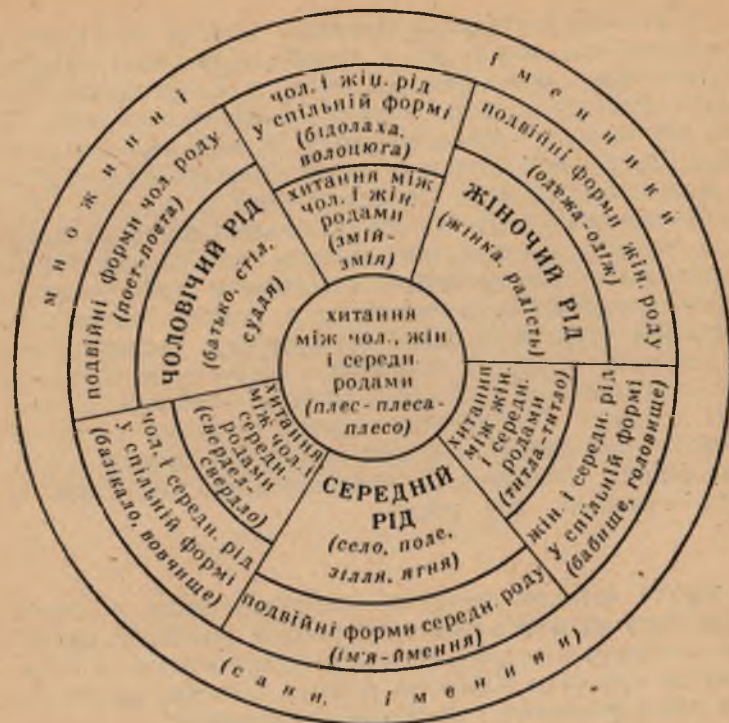

Схема залежності між формами і граматичним родом іменника.

всій Іспанії відоме» (Л. Укр.); «Одне гримить в цій пісні *імено*...» (Баж.).

На відміну від розгляданих вище хитань стосовно граматичного роду і типу відмінювання, що виражаються переважно флексіями, тут засобом утворення варіантних пар служать суфікси, через те ці подвійні форми по суті стосуються проблеми словотворення.

Збірні іменники середнього роду на -а можуть бути співвідносними з іменниками жіночого роду на -а та іменниками чоловічого роду на приголосний звук: *ключіння* — *ключина*, *колѣддя* — *колѣда*, *нів'я* — *ніва*; *клиння* — *клин*, *колѣсся* — *кѣлос*, *копїлля* — *копїл*, *хабуззя* — *хабуз*, *волѣсся* — *вѣлос*, *пѣкілля* — *пѣкіл*, *вороння* — *вѣрон*, *тѣрня* — *тѣрен*. Ця дублетність семантично зумовлена.

У фольклорі збірний іменник *браття* вживається в середн. або жін. роді, а також може виступати із нормативним значенням множини: «...Та посадим, *премилеє браття*, Червону калину...» (пісня); «А куди ж ми, *моя браття*, будемо тікати...» (пісня); «Чогось мені, *милі браття*, мед-вино не п'ється» (пісня); пор.: «Гайда ж в поле, *браття милі*, друзі...» (Стар.).

Іменники *pluralia tantum* позбавлені категорії роду. Для окремих з них у мові можуть бути родові форми з трохи відмінним семантичним відтінком (*гробі* — *гріш*, *груді* — *грудь*), на колишній рід деяких множинних іменників указують слова з однаковим коренем, що вживаються в однині (*гордоці* — *гордість*, *зздроці* — *зздрість*, *радоці* — *радість*, *хитроці* — *хитрість*), уживані в інших слов'янських мовах іменники в однині (*двері* — рос. *дверь*), а також засвідчені однинні форми відповідних іменників у давньоруській мові (*кури* — *куръ* — іменник чол. роду).

Факти хитання щодо граматичного роду, а також щодо типу відмінювання здебільшого зумовлені складним процесом переходу від типів відмінювання за основами до сучасних відмін за родами, сприяли цьому також деякі фонетичні і морфологічні чинники.

Досить часто один з можливих дублетних варіантів буває поширений в одних говорах, другий в інших. Внаслідок проникнення обох їх у літературу виникають відповідні дублети. Дублети іменників іншомовного походження найчастіше бувають зумовлені процесами і шляхами проникнення їх в українську мову.

На сучасному етапі розвитку української літературної мови спостерігається виразна тенденція до уникнення подвійних форм іменників; якщо дублети закріплюються в літературній мові, то вони, як правило, зв'язуються з певними семантичними або стилістичними відтінками.

У сучасній діалектній мові хитання щодо граматичного роду і типу відмінювання в іменниках зумовлюється переважно аналогічними чинниками.

Грамматичний рід і форми вираження його в українській мові становлять складну систему співвідносності.

Певна група іменників в одній і тій же формі може

належати до різних граматичних родів: (він і вона) *бідолáха*, *машиніст*, (він і воно) *базікало*, *вовчийще*, *хлопчійсько*, (вона і воно) *головійще*. Крім того, чол. або жін. роду бувають різні форми прізвищ: (він і вона) *Лéвченко*, *Могíла*, *Ву́сик* тощо.

Ряд іменників одного і того ж роду може мати подвійні і потрійні форми: *бурла́к* і *бурла́ка*, *брато́к* і *братко́*, *оде́жа* і *о́діж*, *ра́м'я* і *рамено́*, *ім'я*, *іме́ння* й *іме́но*.

Чимало іменників виявляє хитання щодо граматичного роду: *змій* — *змія́*, *зал* — *за́ла*, *све́рдел* — *све́рдо*, *ті́тла* — *ті́тло*, *пе́рл* — *пе́рла* — *пе́рло*, *бу́тель* (він) — *бу́тель* (вона); *прбдаж* (він) — *прбдаж* (вона) — *прбдажа*.

ВІДМІНКОВІ ФОРМИ ІМЕННИКІВ

Традиційною граматикую для сучасної української мови визначається чотири відміни іменників. Поділ іменників на чотири відміни охоплює в основному типи змінювання іменників за відмінками в сучасній українській мові, тому його можна прийняти як основу для аналізу іменникових відмінкових форм.

Усі чотири типи відмінювання іменників у сучасній українській мові є продуктивними. Виняток становлять лише іменники IV відміни, що при відмінюванні зберігають суфікс **-ен-** (*ім'я — імені, плем'я — племені*). У сучасній мові словотворення такого типу не продуктивне. Зате продуктивним є словотворення в іменниках IV відміни з двома суфіксами **-ен-** і **-ат-**: *бровеня — бровеня́та, рученя — рученя́та, зайченя — зайченя́та* й под.

До традиційного визначення I відміни як такої, що охоплює іменники жіночого й чоловічого роду на **-а**, потрібно додати, що за цим зразком змінюються також іменники з суфіксом **-ище**, якщо вони вжиті в жіночому роді (*бабіще, відьміще, бородіще*), а також іменник жіночого роду *паня*, що має дублетну форму *пані*.

Відповідно до II відміни слід віднести іменники чоловічого роду з суфіксом **-ище** (*дідіще, вовчіще, котіще, гарбузіще, дубіще, мостіще* й под.).

Чотири відміни іменників не були характерні для української мови на всіх етапах її історичного розвитку. За давньоруської доби іменники поділялися на відміни за типами основ. У процесі історичного розвитку одні типи основ у відмінюванні впливали на інші, відмінкові форми кількох колишніх основ уніфікувалися,

внаслідок чого тепер система відмінювання іменників значно спрощена. В сучасній українській мові іменники групуються на відміни в основному за родами.

ПЕРША ВІДМІНА

Перша відміна іменників сучасної української мови значною мірою відповідає типу відмінювання колишніх основ на **-а (-ja)**, в тому числі іменників, які в праслов'янський період у наз. відм. одн. закінчуються на **-i** (*pustyni, svatyni, gъrdyni, ogvyni, sa dii*), але ще за давньоруської доби набули флексію **-ъ**.

Іменники на **-а** (після м'яких приголосних графічно **-я**) найповніше зберегли давній, староруської доби тип відмінювання і найактивніше впливали на утворення відмінкових форм інших іменників.

Крім колишніх основ на **-а (-ja)**, до сучасної I відміни перейшла переважна більшість іменників колишніх **ŷ**-основ (*бўква, брўква, цѣркава, мѡркава, крѡква*), деякі іменники **ŷ**-основ (*долбня, мѣша*) та іменник з колишньою основою на приголосний **г** (*дочка*).

У сучасній українській літературній мові іменники I відміни залежно від твердості чи м'якості кінцевих приголосних основи утворюють два типи відмінкових парадигм, що відрізняються флексіями окремих відмінків.

Через своєрідні діалектні фонетичні процеси ствердіння й пом'якшення приголосних звуків, що спричиняються до специфічних місцевих співвідношень між відповідними фонемами, та внаслідок різних аналогічних чинників належність іменників I відміни до відмінкової парадигми з твердими чи м'якими приголосними основи в деяких випадках умовна: певний іменник в одних говорах може мати твердий приголосний звук основи, в інших — м'який, внаслідок чого в літературній мові парадигму з твердими приголосними основи становлять деякі іменники, що в говорах утворюють відмінкову парадигму м'якого типу, і, навпаки, у літературній мові до м'якого типу може належати іменник, який у говорах відмінюється за зразком основ з твердим кінцевим приголосним основи.

Так, у говорах хитання між зазначеними типами відмінювання часто становлять іменники з основою на

шиплячий приголосний, що найчастіше зумовлюється фонетичними чинниками (ствердіння шиплячих або збереження ними давньої м'якості).

Іменники з кінцевими приголосними основи **р та ц**, що в літературній мові утворюють парадигму м'якого типу, в частині північних і південно-західних говорів унаслідок ствердіння приголосних відмінюються за зразком іменників з твердими приголосними основи (*бу́ра, зора́, ву́лиця, молоді́ця* й под.).

Деякі іменникові утворення І відміни становлять своєрідний наслідок взаємодії між суфіксами **-ина** і **ин'а**. Так, у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка засвідчено форми: *«бистринá й бистриня́, височинá й височиня́, глибинá і глибиня́, також глибочиня́, товщи́ня, широчиня́. У сучасній літературній мові з наведених прикладів норму становлять іменники з твердим приголосним основи. М'які приголосні звуки в кінці основи відповідно до твердих у літературній мові для аналогічних іменників засвідчено в полтавських говірках.*

Слід зазначити, що відповідні іменники з м'яким кінцевим приголосним основи в білоруській мові становлять літературну норму: *велічы́ня, гарачы́ня, глыбі́ня, далечы́ня, цеплы́ня, вышы́ня, даужы́ня, таушы́ня, старшы́ня, вяршы́ня, хоч даўні́на, нізі́на, раўні́на, ма́ліна, саломі́на. Деякі подвійні форми, як-от: шири́на — шири́ня, зустрічаються вже в давньоруській літературній мові¹.*

Отже, наявність в українській мові говіркових форм іменників на **-ин'а** відповідно до літературної норми з твердим суфіксальним **н** — явище загальносхіднослов'янське і в цілому становить, мабуть, наслідок аналогічних процесів.

Однина

Називний відмінок

Закінчення наз. відм. одн. в багатьох іменниках І відміни є відповідником **а**, що було характерним для цієї форми ще в праслов'янський та індоевропейський період.

¹ И. И. Срезневский, Материалы для словаря древнерусского языка, СПб., 1893.

Іменники, в яких перед кінцевим **а** наз. відм. одн. здавна був і тепер виступає твердий приголосний звук, у сучасній українській літературній мові і в говорах мають закінчення **-а** (*ба́ба, ха́та, оса́* й под.). Таке ж закінчення в літературній мові й у багатьох говорах мають іменники з кінцевим шиплячим приголосним основи (*межа́, душа́, кру́ча*), з м'яким приголосним перед флексією — графічно **-я** (*земля́, мрія́*).

В українських говорах, здебільшого в південно-західних, частково в північних, іменники з м'яким приголосним основи можуть мати в закінченні вужчий і вищий за утворенням, ніж **а**, звук (**ā, e, ē, e^ч, ie, и**, не під наголосом часто **i**), що є наслідком фонетичної зміни давнього **а** після м'яких приголосних на голосні переднього ряду.

У більшості говорів, в яких звук **а** після м'яких приголосних послідовно переходить у голосні переднього ряду, в позиції після **й** залишається давній за походженням **а**. Це пояснюється особливим характером взаємодії приголосного **й** з голосними.

Іменники, які колись у наз. відм. одн. закінчувались на **-і** (*пустыни, рабыни, сжди* і под.), вже в давньоруській літературній мові мали флексію **-'а** за аналогією до інших іменників **ја**-основ. У сучасній українській мові іменники цього типу мають закінчення, що відповідає давньоруському **-'а**, і ніяких слідів флексії **-і** в літературній мові і в говорах не спостерігається (на відміну від російської і білоруської мов, говори яких зберігають форми типу *государыни, сударыни, барыни, княгини*)¹.

Іменник *па́ні* з закінченням у наз. відм. одн. **-і** слід розглядати як запозичення з польської мови, що не відмінюється: «А наш Нечаенко... з кумою, з *пані* Хмельницькою Та мед-пиво кружає» (пісня). Проте в літературній мові і в говорах цей іменник відомий також з формою наз. відм. одн. *па́ня*, що є наслідком впливу інших іменників на **-а**: «А *паня* біла, біла, трясця трясє її, а вона руки заломила...» (Коцюб.); Зрідка цей іменник зустрічається також у формі *па́нія*: «Вгляділа незнайому *панію*...» (Н.- Лев.).

¹ Див.: С. П. Обнорский, Именное склонение в современном русском языке, вып. I, Л., 1927, стор. 11—12; Е. Ф. Карский, Белорусы, вып. 2-3, М., 1956, стор. 160.

Іменник *дочка* з давньоруського *дъчи* (<*дъшти*) ще за давньоруської доби, набувши суфікс *-к-*, перейшов до а-основ і, отже, в наз. відм. одн. має закінчення *-а*. Засвідчена в художній літературі безсуфіксна форма *доч* («Та *доч* на див гарна була» — Шашк.) сприймається як архаїзм.

Під впливом іменників *ја-основ* набули своє закінчення деякі іменники колишніх *ї-основ* (*пісня, долбня, мійша*).

В іменниках типу *бўква, цёрква* (з колишніх *буки, цьрки*) закінчення *-а* виникло за аналогією до іменників а-основ (у деяких іменниках з утратою в перед а — *азбука, рёдка*).

Утворенню форм на *-ва* міг сприяти той факт, що склад *-ва-* виступав у формах дав., ор. і місц. відмінків мн. внаслідок сполучення суфіксального *в* з флексіями *-ам, -ами, -ах*, які колишні *ї-основи* дуже рано перейняли від а-основ.

У деяких говорах (закарпатському, надсянському, надбузько-поліському) в наз. відм. одн. виступають форми типу *мёрков*, відповідники яких, за походженням форми знах. відм. колишніх *ї-основ*, були поширені вже в давньоруській літературній мові. Іменники в цій говірковій формі належать до сучасної III відміни.

У деяких наддністрянських говірках за аналогією до іменників I відміни форму на *-а* можуть набувати іменники *кров* (кол. *ї-основ*) і *кість* (кол. *ї-основ*) — *крува, костá*.

Закінчення *-е* в формі наз. відм. одн. мають іменники жін. роду з суфіксом *-ище* (*бабійще, відьмійще* й под.). Зазначені форми на *-ище* перенесені з іменників середн. роду II відміни внаслідок закріплення за ними значення жін. роду. Ці ж форми із значенням середн. роду належать до II відміни.

Вживаний інколи в жін. роді іменник *дівча* не переходить до I відміни, він зі значенням жін. роду відмінюється за зразком іменників IV відміни («Така *дівча...*» — Котл.; «Сидить *дівча* над річкою, Два віночки ввила» — Головацький; «*Дівча дівчам*, але не розгадаю, по виразу очей не розберу, чи змучена, чи злякана до краю, чи, може, грає з нами лживу гру» — Баж.; «Вийшла *дівча* воду брати...»; «...доброї тії *дівчати...*» — (Шевч.).

Поширені в деяких південно-західних говорах (гуцульських, закарпатських, лемківських) форми наз. відм. одн. іменників I відміни жін. роду без закінчення *-а мамўс', кумўс', Марўс', Матрўн, Марўн, Парўск, невіст, долїн* і под.) постали за аналогією до форм кличн. відмінка, в якому ці форми утворилися внаслідок тенденції до скорочення.

Родовий відмінок

Для род. відм. одн. іменників I відміни з твердим приголосним основи в літературній мові і в говорах характерне закінчення *-и* відповідно до форми а-основ давньоруської доби (*водї* <*води*).

Іменники I відміни з кінцевими приголосними основи *г, к, х* у багатьох північних і південно-західних говорах мають закінчення *-и', -и", -і* відповідно до фонетичного переходу звукосполук *ги, ки, хи* в *гі, кі, хі*. У південно-західних говорах більш або менш передній голосний звук після *г, к, х* залежить від наголошення відповідного складу; деякі південно-західні говірки під наголосом мають закінчення *-иє* (*дучк'іє, ручк'іє, р'ікіє*), інколи (як наслідок обниженої артикуляції звука *и*) *-е* (*ног'є, ваг'є, сох'є, рук'є*), не під наголосом *-і* (*віг'і, свáх'і, мўх'і, л'бóх'і, стр'іх'і, жінк'і, грўшк'і, лáук'і*). У деяких південно-західних говорах після фарингального (глоткового) *г* закінчення *-и* зберігається (*ногї, дугї, слугї, дорбги, пшєдлогї*), тоді як після *к, х* переходить у голосні переднього ряду, що відповідає висновкам дослідників про неоднаковість рефлекса давньої сполуки *гы* і рефлексів сполук *кы, хы* в багатьох говорах української мови. У поліських і волинських говірках звуки *и* або *і* після *г, к, х* в закінченні род. відм. одн. іменників, як і в інших морфологічних позиціях, виступають незалежно від наголошеності чи ненаголошеності складу. У надбузько-поліських говірках іменники з основою на *г, к, х* у род. відм. одн. закінчуються виключно на *і*: *дóчк'і, дорб'єг'і, кол'єг'і, мўх'і, рук'і, слуг'і*.

У північних, зокрема в правобережнополіських, говірках у род. відм. одн. іменники I відміни з твердим приголосним звуком основи мають закінчення *-и', -и", -і*, що є тут наслідком своєрідного фонетичного процесу злиття давніх *ы* та *и*.

Засвідчені в західноволинських говірках форми *дохт'і, мам'і* слід пояснювати наслідком дії аналогічних чинників, зумовлених міждіалектними контактами.

Закінчення *-и* в тих іменниках, які походять з давніх *ū*-основ та основи на *г* (*м'оркви, б'рукви, т'ікви, дочк'і*), появилoся внаслідок аналогії до *а*-основ, а в *ū*-основах воно підтримувалося аналогією до закінчення род. відм. одн. *ī*-основ, під вплив яких попадали іменники *ū*-основ ще за давньоруської доби.

У закарпатських і деяких інших говірках іменники колишніх *ū*-основ зберігають архаїчний тип відмінювання, що в більшості збігається з відмінюванням іменників жін. роду III відміни. Частина іменників колишніх *ū*-основ і в закарпатських говірках відмінюється за зразком іменників колишніх *а*-основ: *тик'ва, кон'ва, бр'іт'ва, кр'іу'ква*. У род. відм. одн. ці іменники мають закінчення *-и, -і* (*кураг'ві, ц'єрк'ви, ц'єрк'ві*).

В окремих закарпатських, бойківських, а також гуцульських говірках зберігається давнє закінчення *и*-основ *-е* (*ц'єрк'ве, уж'ве, ред'к'ве, морк'ве, бук'ве*).

Іменники з м'яким приголосним основи і шиплячим (колишніх *ja*-основ) у літературній мові і в більшості говорів закінчуються на *-і* (*землі, п'тіці, межі, душі* з давньоруських *земл'ѣ, п'ѣтиц'ѣ, меж'ѣ, душ'ѣ*). У говорах, де іменники з м'якими основами в наз. відм. одн. мають закінчення *-і*, форми наз. відм. і род. відм. однини збігаються.

У формі *гіллі*, що фіксується в мові художньої літератури, подвоєння приголосного основи виникло під впливом іменників типу *рілля*, а також форм збірного іменника *гілля*: «А сирота її в селі, її єдина дитина! Мов одірвалось од *гіллі*, Ненагодоване і босе, Сорочечку до зносу носить» (Шевч); «Бач викрутень! З третьої, мабуть, *гіллі* зірвался! (Вовч.); але «Адже ви обоє з одної *гілі* ягоди!» (Фр.).

Поліським говорам у формі род. відм. одн. іменників з м'якими приголосними основи під наголосом властиве закінчення *-іе* або *-е*, відповідно до характерної для цих говорів рефлексії давнього *ѣ*.

Слід відзначити, що поширення звуків *іе* та *е* в наголошеному закінченні іменників загалом збігається з відповідною рефлексією наголошеного *ѣ* в корені

слів. Що ж до паралельно (а часом переважно) вживаного закінчення *-і* в цих говірках, то його слід пояснювати аналогією до форм іменників з твердими приголосними основи, частково також впливом сусідніх білоруських говорів, у яких відповідні форми іменників з м'якими приголосними основи закінчуються на *-і*.

У ненаголошеному закінченні род. відм. одн. іменників I відміни з м'яким приголосним основи в багатьох поліських говірках виступає *-і* (*нема' в'ол'і, д'ол'і, б'одн'і, кл'ун'і, Мар'ус'і*), хоч відповідно до говіркової рефлексії давнього *ѣ* тут повинен бути звук *е*. Закінчення *-і* слід пояснити аналогією до форм іменників колишніх *а*-основ, для яких у відповідних говірках характерне закінчення *-і* як наслідок своєрідного розвитку давнього *и*. Аналогічним шляхом у ряді поліських говірок появилoся закінчення *-і* в наголошеній позиції.

У поліських, волинських, закарпатських говірках, також у степових говірках південної Одещини та в деяких інших іменники I відміни з основою на шиплячий та *р* у род. відм. одн. можуть мати закінчення *-и*, що слід розглядати, очевидно, як наслідок впливу відповідних форм іменників *а*-основ, чому сприяло ствердіння кінцевого приголосного основи. Пор. приклад з мови художньої літератури: «В його словах нема краплини лжи» (Стар.). Частина західних закарпатських говірок у закінченні після шиплячих приголосних, за аналогією до іменників *а*-основи, має закінчення *-ы* (звук заднього ряду — *х'ыж'ы, д'уш'ы*); у поліських *-и* (*деж'и, душ'и, меж'и, зор'и*).

У деяких степових говірках іменники I відміни з основою на *р* мають наголошену флексію *-и* і ненаголошену *-і*: *гор'і, кор'і, нор'і*, але *х'мар'і, ш'кур'і, Ш'ур'і*. Зазначені форми слід, очевидно, пояснювати структурними з'язками між різними формами іменників з основою на *р*. Мабуть, унаслідок взаємодії фонетичних і акцентуаційних (наголосових) чинників матерніх говорів у сучасних говірках тутешнього населення витворився своєрідний тип співвідношення між формами род. відм. одн. іменників I відміни і формами наз. відм. мн. іменників II відміни. Адже, за свідченням дослідників, у формах наз. відм. мн. тут іменники II відміни з основою на *р* мають наголошене закінчення *-і* (*жир'і, дохтор'і, ш'ч'ур'і*) і ненаголошене *-и* (*буй'ари, бригад'ири, тат'ари*).

Відповідно в род. відм. одн. іменників I відміни, як наслідок тенденції до відштовхування від форм наз. відм. мн. іменників II відміни, навпаки, вживається наголошена флексія *-и* і ненаголошена *-і*.

Деякі іменники I відміни в род. відм. одн. в говорах можуть набувати прикметникові закінчення, очевидно, за аналогією до субстантивованих назв типу *старá, молодá: пішбу до вдовí або до вдовóйí*. Від географічних назв, за походженням прикметників, подвійні (іменникові і прикметникові) форми зустрічаються навіть у літературі. Таке хитання видається природним, оскільки прикметникова форма відповідних апелятивів (слів, від яких походить назва) виявляється досить прозоро: «Я, пане, з *Вільшани*». «З *Вільшаної*, де титаря Пси замордували?» (Шевч.).

Давальний і місцевий відмінки

У літературній мові і в більшості говорів для дав. — місц. відмінків іменників з твердими і м'якими приголосними основи характерне закінчення *-і*: *(на) хáті, (на) мóркві, (на) рíллí, (на) судд́і, (на) мíш́і, (у) мр́іí*.

Закінчення *-і*, фонетичний рефлекс колишнього закінчення *-ь* в іменниках а-основ, у сучасній українській літературній мові і в більшості говорів властиве іменникам I відміни колишніх *ја*-основ. Вплив а-основ на *ја*-основи щодо флексії дав.-місц. відм. одн. (поява *ь* на місці *и*) виявляється вже за давньоруської доби.

В основах з приголосними звуками *г, к, х* у літературній мові і в переважній більшості говорів перед закінченням *-і* відбувається перехід цих приголосних у *з, ц, с* (*вага́ — вазі́, стрі́ха — стрісі́, рука́ — руці́, дочка́ — дочці́*) як наслідок історичного пом'якшення задньоязикових приголосних перед звуком *ь*. Однак у частині говорів у дав. та місц. відм. спостерігається відсутність перехідного пом'якшення задньоязикових приголосних перед *і*: *(на) рук'і́, ног'і́, мух'і́*.

Пояснити збереження задньоязикових у цій позиції фонетичними причинами не можна. І. Пацькевич розглядає це явище в закарпатських говірках як наслідок впливу іменників *ја*-основ. Очевидно, доцільніше в цьому випадку вбачати аналогічне вирівнювання основ. — процес досить поширений в українській мові. Що ж до лемківських говірок на території Чехословаччини, то

тут причиною появи цих форм міг бути вплив східно-словацьких говорів, для яких характерні форми типу *(на) ноге́, (на) руке́, (на) мухе́*. Можливо, такого ж походження ці форми в закарпатських говірках. У говорах східної і південної України на утворення цих форм, можливо, якоюсь мірою мала вплив російська мова.

Відсутність чергування *г, к, х* із *з, ц, с* у дав. і місц. відм. не становить органічної особливості якогось одного говору. Скрізь ці форми вживаються паралельно з формами на *-з'і, -ц'і, -с'і*. Крім того, в деяких говорах форми на *-г'і, -к'і, -х'і* можливі тільки не під наголосом. Усе це є свідченням пізнього походження названих форм, а наявність їх у говорах, де вплив сусідніх мов щодо цього виключений, свідчить про інтралінгвістичний характер зазначеного явища.

Щодо кінцевого *и* після *г, к, х* у цих формах, то його слід розглядати як наслідок сполучення флексії *-і* з твердими задньоязиковими приголосними звуками.

За аналогією до а-основ появилася в дав. — місц. відм. закінчення *-і* також в іменниках колишніх *й*-основ: *(на) букві́, (на) брúкві́, (на) цёркві́*. Історично відповідником до давніх флексій дав. відм. *й*-основ (*букъви́, цёркъви́*) мало б бути закінчення *и*. У карпатських говорах такі форми засвідчуються. У цих же говорах фіксується давнє закінчення місц. відм. *й*-основ *-е* (*букве́, цёркве́, дра́тве*).

Для поліських говорів, у яких рефлекс *ь* відмінні від *і*, у наголошеному закінченні дав. — місц. відм. іменників I відміни характерний дифтонг *'іе́* (*вод'іе́, на стен'іе́*) або монофтонг *'е́* (*вод'е́, на стен'е́*), що є прослідком цього дифтонга.

За аналогією до іменників з твердим приголосним основи в наголошеній позиції дифтонгічні закінчення в поліських говорах мають іменники з м'якими приголосними основи: *(на) земл'іе́, (на) ролл'іе́, (на) змей'іе́, (на) стерн'іе́, (на) с'він'іе́*. Після стверділих шиплячих приголосних, *р* та *ц* для поліських говорів характерне

закінчення *-ие́*: *(в) души́е*.

У ненаголошеному закінченні поліські говори мають звук *'i* (*i^н*, *i^л*): *xát'i*, *bábi^н*, *корови^л*— або *и*. Закінчення *и* характерне для іменників із стверділим кінцевим шиплячим приголосним основи, *р* та *ц*: (*на*) *грúши*, (*у*) *кóмóри*, (*на*) *лáуци*,— і *е* воно своєрідним місцевим рефлексом ненаголошеного *ѣ*.

У багатьох західних говорах української мови іменники з м'якими і стверділими приголосними основи не підпали впливу іменників твердої групи, і в них виступає закінчення *-и*, що є фонетичним розвитком відповідних давніх форм *ја-основ*. Відбиті вони і в мові художньої літератури, що відображає особливості відповідних говорів: «...радість в его *души* калиною завила...» (Шашк.); «...походжує по *улици* попри школу...» (Головацький); «По всій *земли* Рівняйте стежку правді!» (Фр.); «Входжу, а в хаті студеніше, як у газдівські *стайни*» (Стеф.).

Вказана особливість західних говорів здебільшого не поширюється на іменники з кінцевим приголосним основи *й*; після *й*, як і після твердих приголосних, виступає ятєве закінчення *-і*: (*на*) *шійі*, (*на*) *зм'ійі*, (*на*) *зграйі*, (*на*) *кóл'ійі*, (*на*) *бáл'ійі*.

У говорах, зрідка також у мові художньої літератури іменники I відміни чол. роду в дав. і місц. відм. одн. можуть під впливом іменників чол. роду II відміни набувати позанормативні з погляду сучасної літературної мови закінчення *-ові* (*-ови*), *-еві* (*-еви*): «От Ригорвич і шепче пану Микитові на вухо...»; «...писарчата узяли та списали таку бумагу, щоб суддеві у ченці постригтись» (Кв.-Осн.).

Знахідний відмінок

Іменники сучасної I відміни в знах. відм. одн. мають давнє закінчення *-у* (*xátu*, *сестру*, *дóлю*, *надію*). Форми із стверділими шиплячими приголосними основи не відрізняються від форм інших іменників з твердими приголосними основи (*вéжу*, *дúшу*, *крúчу*).

Іменники колишніх *ѣ-основ*, *ї-основ*, та *г-основ*, що належать до I відміни, закінчення *-у* набули за аналогією до іменників *а-основ* (*бúкву*, *мóркву*, *брúкву*, *цёркву*, *свекрúху*, *п'існ'у*, *мíшу*; *дóчку*), проте від іменників колишніх *ѣ-основ* у карпатських говорах можливі та-

кож архаїчні форми, як і в інших іменниках *ѣ-основ*, що в сучасній українській мові належать до III відміни (*церков*, *кроков*).

Засвідчена в художніх творах письменників Західної України форма від іменника колишньої *ї-основи* *пíснь* сприймається як виразний архаїзм: «...Жваво в танец, заспіваймо *Піснь* веселу: гура-га!» (Шашк.).

Від іменника *рука* в мові зустрічається форма *руч*, що за синтаксичними зв'язками в реченні сприймається як знах. відм. одн.; пор. вислови типу: «Не попадайся йому під п'яну *руч*». Ця форма постала за аналогією до прислівникових утворень типу *обіруч*, *правбруч*. На ґрунті української мови прислівникові утворення з елементом *-руч* певною мірою продуктивні й досі, пор. *нашвидкуруч*. Такого ж типу є фразеологізм *під п'яну руч*, хоч у нього самостійність семантики окремих компонентів залишається досить виразною.

Орудний відмінок

У літературній українській мові і в більшості говорів іменники I відміни з твердим приголосним основи в ор. відм. одн. мають давнє закінчення *а-основ -ою* (графічно *-ою*) *рукою*, *стіною*, *дорóгою*, *сестрою*; іменники з м'яким приголосним основи і стверділим шиплячим — закінчення колишніх *ја-основ -ейу* (графічно *-єю*) *працею*, *землєю*, *мрійєю*, *надією*, *душєю*.

Говірки, для яких характерне нерозрізнення ненаголошених *е* та *и*, відповідно до літературних форм з ненаголошеним *-ейу* (*-ейю*) можуть мати їх фонетичні варіанти з *-ийу* (*-ийю*): *кúхнийу*, *дулóниейу*.

Відповідно до тенденції в багатьох говорах української мови формами іменників з твердими приголосними основи витіснити в ор. відм. одн. форми іменників з основами на м'який приголосний закінчення *-ою* характерне також для іменників I відміни, які в літературній мові мають флексію *-ейу*. Це насамперед іменники із стверділими кінцевими приголосними основи шиплячими, *р*, *ц*.

Говіркові форми на *-ою* після шиплячих зустрічаються і в мові художньої літератури, зокрема в творах Т. Г. Шевченка: «Не вас мені, сердешних, жаль, Сліпі і маліе *душою...*»; «...а з-за лісу Червоний *діжою* Місяць сходив...» (Шевч.).

Аналогії іменників з основами на стверділі приголосні до іменників із здавна твердими приголосними основи, природно, сприяє фонетичний чинник. Однак у говірках, головним чином, подільських, закінчення **-ойу** за аналогією до іменників з твердим приголосним основи набувають іменники з м'якими приголосними основи.

Слід відзначити, що витіснення давніх форм іменників з м'якими приголосними основи формами іменників з основами на твердий приголосний в іменниках жін. роду і в іменниках чол. та середн. родів не повністю співвідносне. В одних говорах закінчення іменників жін. роду **-ейу** зберігається відповідно до збереження закінчення **-ем** в іменниках чол. і середн. родів, в інших закінчення **-ейу** в іменниках жін. роду зберігається, тоді як в іменниках чол. і середн. родів виступає закінчення **-ом**, ще в інших — в іменниках жін., чол. і середн. родів зовсім відсутні флексії з **-е**. У деяких буковинських говірках іменники з м'якими і стверділими приголосними основи жін. роду вирівнюють форму ор. відм. одн. з іменниками на твердий приголосний (*земл'ойу, душойу*), іменники ж чол. роду такого вирівняння не виявляють (*конём*). Однак цим питанням співвідносності між вирівнянням флексій в іменниках різних родів за зразком іменників з твердими приголосними основи не вичерпується; щодо цього в окремих типах говірок можуть бути різні комбінаційні ускладнення.

У перехідних між південноволинськими і наддністрянськими говірках іменники з твердими приголосними основи впливають тільки на ті іменники, основа яких закінчується на **р** та **й** (*зоройу, зм'ійойу, кол'ійойу; тесларом, майом*, але *душейу, землейу, корчём, козалём*). Як у цій, так і в інших морфологічних позиціях (напр., у наз. відм. одн. іменників колишніх **ја**-основ) звук основи **й** у зазначених говірках функціонально співвідносний з твердими приголосними.

Явище впливу твердих основ на м'які в формі ор. відм. досить давнє, зустрічається в пам'ятках давньоруської літератури. Частково ці форми відбиті в художній літературі минулого: «Над Дніпром — *Славутицьою* Так Ярослав ся вславляв» (Шашк.); «...Поки з вечірньою зорьою Не зійде місяць над горою...» (Шевч.).

У багатьох говірках (наддністрянських, волинських,

подільських, слобожанських, степових та ін.) зустрічаються форми на **-уйу** (*господін'уйу, долон'уйу, дол'уйу, криниць'уйу, спідниць'уйу*), очевидно, як наслідок фонемного нерозрізнення тут ненаголошених **о** та **у**. Такого ж походження, напевне, ці форми, засвідчені Діалектологічним атласом білоруської мови в говірках Берестейщини (*вішн'уйу*). Певну роль в утворенні цих форм відіграв своїм впливом кінцевий **у**.

Форми з ненаголошеним закінченням **-ійу** (*долон'ійу, криниць'ійу*), що поширені в говірках Берестейщини і зрідка фіксуються в подільських і полтавських говірках, можна розглядати як наслідок аналогії до інших форм з флексійним **і** (дав., місц. одн., наз. мн.), хоч дослідники безспідставно пов'язують це явище з певними фонетичними процесами.

Форми на **-айу** (*зимлайу, в'іуцайу, душайу, мижайу*), зафіксовані в західноволинських говірках, виражають фонетичний перехід **е** в **а** і морфологічної особливості відповідних говірок не становлять.

Надбузько-поліські і волинсько-поліські говірки засвідчують факти протилежної аналогії — іменники з м'якими приголосними основи в формі ор. відм. одн. впливають на іменники з твердими приголосними основи (*боронейу*). Випадки аналогії іменників з основами на твердий приголосний до іменників з основами на м'який приголосний (*войн'ей*) спостережено в деяких говірках російської мови¹, однак загалом вирівняння флексій ор. відм. у говорах східнослов'янських мов, у тому числі української, відбувалося за зразком іменників з твердими приголосними основи. Можна допускати, що форми типу *горейу* в українських волинсько-поліських говірках зумовлені впливом поширеної тут прикметникової форми ор. відм. одн. на **-ейу**.

У багатьох говірках північного і південно-східного наріччя української мови іменники I відміни в ор. відм. одн. набувають закінчення **-ой**, **-ей**.

Форми на **-ой**, **-ей** утворилися шляхом фонетичної редукції кінцевого звука **у**. Зокрема, такого походження вони в мові південно-західного фольклору. У поліських говірках вони з'явилися, мабуть, ще й під впливом відповідних форм російської і білоруської мов.

¹ С. П. Обнорский, Именное склонение., вып. 1, стор. 283.

Очевидно, наявність їх завдячується впливові російської мови і в південно-східних говорах української мови, бо ж, як відомо, для пам'яток української мови XIV—XVII ст. форми на **-ой**, **-ей** не характерні.

Слід відзначити, що на ранньому етапі розвитку нової української літературної мови форми на **-ой**, **-ей** нерідко зустрічалися в художній літературі й фольклорі, щоправда, вживання їх переважно диктувалося потребами ритму — скорочення складів у вірші: «Соломою їх обволікають...» (Котл.); «Не дай знушатися лукавим І над твоєю вічно-славою І над нами, простими людьми!» (Шевч.); «Мені з жінкою не возиться» (пісня); «Хто жар, хто губку з сірниками, Хто з головною, хто з фітилями Погибель мчали кораблям» (Котл.); «...Буйная там землі одеж, плекана піснею, рососою» (Уст.); «Шумлять верби, що над тою криницею ростуть» (пісня).

Форми на **-ой**, **-ей** О. О. Потебня розглядав як поетичну довільність, зазначаючи, що вони не властиві звичайній мові¹.

З дальшим розвитком нової української літературної мови такі форми зникають, на сучасному етапі нормативною граматикою вони не допускаються і практично не вживаються.

У багатьох південно-західних говорах, також у надбужько-поліському іменники І відміни в ор. відм. одн. закінчуються на **-оу**, **-еу**. Ці говіркові форми знайшли своє відбиття і в мові західноукраїнських письменників, бо в процесі розвитку української літературної мови в Галичині довгий час у літературних напрямках і жанрах, які орієнтувалися на місцеву розмовну мову широких селянських мас, форми на **-оу**, **-еу** уважалися нормативними. Наприклад: «...Під полов бандурка, в устах пісень много...» (Шашк.); «...Замулені білов пінов...» (Ваг.); «Глянь оченьками на твої сестриці, Кожда ся власнов пісеньков радує» (Уст.); «...Геть з водов поплили» (А. Могильницький); «Ти поїдеш на Вкраїну, Я ся пташков перекину...» (Федьк.); «...Так і грудь землі Диха — двигаєсь Силом дивною, Оживущою» (Фр.); «Що ти цев руков годен діяти?» (Стеф.).

Форми на **-оу**, **-еу**, як вважає більшість дослідників,

¹ А. Потебня, Заметки о малорусском наречии.— Филологические записки, вып. II, Воронеж, 1870, стор. 34.

постали з **-ойу**, **-ейу** внаслідок відпадання звука **й** між голосними і часткової редукції (скорочення) кінцевого **у**. Зокрема, такої думки про походження цих форм був О. О. Потебня¹.

Форми на **-оу**, **-еу**, що охоплюють велику групу говорів, характерні й для сусідніх слов'янських мов (чеської, словацької). Вплив сусідніх мов міг сприяти утворенню таких форм у крайніх південно-західних говорах української мови, проте трактування деякими мовознавцями появи цих форм тільки внаслідок впливу чеської, словацької, польської і навіть сербо-хорватської мов² немає достатніх підстав. Очевидно, відповідні процеси для говорів сусідніх споріднених мов були спільними.

Той факт, що форми на **-оу**, **-еу** зустрічаються в пам'ятках української мови на території відповідних говорів досить пізно (XVII ст.), ще не доводить їхнього іншомовного походження. Причому пізнього засвідчення їх у пам'ятках С. П. Бевзенко пояснює невеликою кількістю давніх пам'яток на відповідній території та дією орфографічних традицій, внаслідок яких діалектні форми не потрапляли в писемну мову³.

А втім, як справедливо зазначає Я. О. Пура, наявність цих форм у давніх записах на відповідній території народних пісень (колядок, щедрівок тощо) може бути свідченням давнього їх утворення⁴.

У перехідних наддністрянсько-волинських та у волинсько-поліських говірках дослідники зафіксували форми ор. відм. одн. від іменників І відміни із закінченнями **-о(о)** і **-ойо** (*н'іт своїо хато, зо (смитаною)*).

Очевидно, форми на **-о** — результат дальшого скорочення форм на **-оу**, втрати кінцевого **-у**. Що ж до форм на **-ойо**, то їх можна розглядати як результат контамінації⁵ форм на **-о** з формами на **-ойу**. Можливо, що

¹ А. Потебня, Заметки о малорусском наречии, стор. 55.

² М. Грунський та ін., Історія форм української мови, Х., 1931, стор. 100; W. Vondrák, Vergleichende slavische Grammatik, t. II, Göttingen, 1928, стор. 32.

³ С. П. Бевзенко, Історична морфологія української мови, Ужгород, 1960, стор. 58—60.

⁴ Я. О. Пура, Говори західної Дрогобиччини, Львів, 1958, стор. 52.

⁵ Контамінація — змішування частин двох слів, після якого виникає нова форма слова.

певну роль тут відіграло гіперичне (пов'язане з намаганням вжити правильну форму) відштовхування від укання.

У деяких південно-західних говорах та в надбужько-поліському ор. відм. одн. іменників I відміни має закінчення **-ом, -ем**.

Форми на **-ом, -ем** утворилися, мабуть, внаслідок впливу іменників чол. і середн. родів II відміни. Такої думки про утворення цих форм був О. О. Шахматов¹, він заперечував твердження, що форми на **-ом** давніші від форм на **-оу** і що другі розвинулись з перших². Можна допускати, що спочатку впливу іменників чол. роду II відміни зазнали іменники I відміни чол. роду. Підтвердженням цієї думки служать дані деяких закарпатських, наддністрянських, степових говірок, у яких закінчення **-ом** мають іменники I відміни тільки чол. роду. Аналогічні факти засвідчує мова художньої літератури: «Не злодії з Гамалієм їдять мовчки сало» (Шевч.). «Шістнадцять рік я був за її дедом у супрязі, щороку я те поле орав, але сварні ніякої не було. Межу ніхто не рушав, ані її дедя, ані його» (Март.).

Вплив іменників II відміни полегшувався поширенням у сусідніх говорах форм на **-оу, -еу**, близьких за звучанням до форм на **-ом, -ем**.

Оскільки в пам'ятках форми на **-ом, -ем** не засвідчуються, а в ряді говірок вони заступають раніші форми на **-оу, -еу**, можна судити про відносно пізні їх походження.

Щодо говірок, сусідніх з говорами польської і словацької мов, які мають форми на **-ом**, то тут не виключаються міжмовні контакти. Наявність форм на **-ом, -ем** на Тернопільщині може свідчити про спільність чи подібність процесів у сусідніх споріднених мовах, хоч і тут вплив польської мови (говірок польських колоністів) не виключений.

¹ О. Шахматов, А. Кримський, Нариси з історії української мови та хрестоматія, К., 1924, стор. 75.

² F. Miklosich, Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen, I, Wien, 1879, стор. 434.

Кличн. відм. за значенням виражає назву суб'єкта, що спонукається до виконання якоїсь дії, пов'язується з певною дією (станом, ознакою) або сповіщається про якусь дію, тому він найхарактерніший для назв осіб, рідше тварин. Проте в поетичній мові часто форми кличн. відм. утворюють і від назв неживих предметів, що є одним із засобів персоніфікації: «Дніпре, водо каламутна, винеси на волю!» (Шевч.); «Я не тебе люблю, о ні, Моя хистка лілеє...» (Фр.); «Сторонько рідна! коханий мій краю! Чого все замовкло в тобі, заніміло?» (Л. Укр.); «О земле, велетнів роди!» (Тич.).

Іменники з твердим приголосним основи в кличн. відм. мають закінчення **-о**, для іменників з м'яким приголосним основи та стверділим шиплячим характерне закінчення **-е** (*мамо, сестро, земле, доле, Маріє, мріє, тече, круче*).

Флексії кличн. відм. **-о, -е** є рефлексами (відповідниками) закінчення **а, ја-основ** давньоруського періоду. Іменники I відміни колишніх **ѣ-основ, ї-основ**, та **г-основи**, як і в інших відмінках, у сучасній українській мові формою кличн. відм. не відрізняються від іменників колишніх **а-основ**: *свекрухо, пісне, дбчко*.

Крім цих давніх флексій, для іменників з м'яким приголосним основи, переважно для пестливих назв характерне також **-у**, (графічно ще **-ю**), яке появилось за аналогією до форм від іменників чол. роду II відміни. Такі форми властиві іменникам I відміни чол. і жін. родів: *Коблю, Васьо, Гамалію* та ін. («Слава тобі, Гамалію, На весь світ великий...» — Шевч.); *матуся, бабуся, мамуню, бабуню, Марусю* і под.

Л. А. Булаховський зазначає, що закінчення **-у** в пестливих іменниках жін. роду I відміни перейнято від іменників чол. роду «у згоді з тенденцією пестливих імен, добре відомою у багатьох мов, займати окреме місце в системі коштом всіляких елементів, придатних до створення їм відмінного обличчя»¹.

У характерних для фольклору пестливих іменникових утвореннях часто зустрічається кличн. відм. на **-у**

¹ Л. А. Булаховський, З історичних коментарів до української літературної мови.—«Мовознавство», т. X, К., 1952, стор. 94.

(*ма́мцю, любцю, голубцю, рибцю* й под.), хоч в інших відмінках відповідні іменники з м'якими приголосними основи майже не вживаються: «А то ж кум до куми порося тащить! — *Кумцю-голубцю*, звари мені порося...» (пісня).

Іменники жі́н. роду, поряд з формами типу *Мару́сю, мату́сю, Га́лю*, можуть мати паралельно форми на -е: *Мару́се (Марі́се), мату́се, Га́ле*; «Я знаю, *Марусе*, дівочу натуру!» (Греб.); «Хо́ма: Не журись, *Марусе*, не сумуй!» (Стар.); «Ей, *Марисе, Марисе!* — говорив старий Матій м'яким, тремтячим голосом. Марися замість відповіді заридала вголос...» (Фр.).

Від іменників *На́стя, Хри́стя, Уста́* кличн. відм. на -е вживається частіше ніж на -у; тут діє аналогія до іменників жі́н. роду III відміни (*ра́досте, ми́лосте*).

Форми на -е в іменниках з твердими приголосними основи появились, очевидно, під впливом, з одного боку, іменників I відміни з м'якими приголосними основи, і, з другого боку, під впливом форм на -е іменників чол. роду II відміни. Можливо, форми іменників чол. роду II відміни впливали насамперед на іменники I відміни чол. роду, іменники ж I відміни з м'яким приголосним основи — на відповідні форми іменників I відміни жі́н. роду з твердим приголосним основи.

У говорах (найчастіше в південно-західних, рідше в північних) унаслідок впливу іменників з твердими приголосними основи на іменники з м'якими приголосними основи і стверділими шиплячними в кличн. відм. останніх виступає закінчення -о (*Ма́рйо, дьн'о, дьушо*).

Зазначені форми подекуди проникають і в сучасну художню літературу: «Я сердцем з тобою, дорога *Польцо!*» (Рил.).

У говорах іноді виступають скорочені форми кличн. відм. іменників I (також II) відміни; це стосується головним чином власних імен (*Вірк, Ган', Ол', Мару́с'*).

Внаслідок такого скорочення часто утворюються незручні для вимови кінцеві групи приголосних, що не відповідає загальній тенденції української мови до милозвучності, однак тут перемагає потреба скорочення складів для голосного звертання на віддалі.

Психологічні мотиви, за якими у швидкому темпі скорочуються форми кличн. відм., для дослідників

видаються цілком зрозумілими¹. Певну роль тут відіграє, мабуть, відома в мові тенденція закріплювати за формами на м'який приголосний звук інтимний відтінок пестливості, прихильності (*маму́сь, бабу́сь, Мару́сь*).

Хоч кличн. відм. як окрема форма був характерний для української мови продовж усього її історичного розвитку, проте в літературній мові, у фольклорі і в говорах нерідко в ролі кличн. відм. паралельно вживається форма називного.

Уживання форми наз. відм. у ролі кличного характерне для багатьох мов; воно зумовлене подібністю синтаксичних функцій цих відмінків, до того ж у багатьох мовах форми наз. і кличн. відмінків не відрізняються. В українській мові форми наз. і кличн. відмінків мн. також спільні.

Однак вживання наз. відм. замість кличн. в сучасній українській мові сприймається як порушення звичайної норми. У майстрів слова, в класиків української літератури викликається така заміна стилістичними умовами, найчастіше потребами римування чи ритму: «Пропадай, *душа*, без сповіді святої!» (Шевч.), але «Праведная *душе!* прийми мою мову...» (Шевч.).

Форму наз. відм. має кличн. відм. іменників I відміни частіше тоді, коли вони виступають у складі сполучення, першим елементом у якому є загальна звертальна назва типу *товаришу, б́рате, побрати́ме, пане* і под.: «Та не сердьтесь-бо, *пане голова!*» (Кв.-Осн.); «А ти, *побратиме Прийдеволя*, зістанься ту...» (Фр.); «Чолом, чолом, *пане Сава*, гаразд нам ся маеш, Далекі́ї гості маеш, чим же їх приймаеш?» (пісня). Тут виявляється відома, стилістично виправдана тенденція урізноманітнювати форми, які стоять поруч.

Зрідка у фольклорі зустрічається загальна звертальна назва у наз. відм., а назва особи — у кличному. Це зумовлюється потребами розміру вірша: «Здоров, здоров, *пан владико*, Благослови, отче» (пісня).

Слід відзначити, що в літературній мові і в говорах не засвідчується форма кличн. відм. від іменника *паня*. У функції кличн. відм. завжди вживається незмінна форма *пані*: «А коли правду сказати, то я і прийшов

¹ Л. А. Булаховський, 3 історичних коментарів до української літературної мови, стор. 93.

за його поговорити з вами, пані Терпелихо» (Котл.). Це природно, бо саме в цій формі в основному іменник *пані* запозичений з польської мови, а форма *пане* закріплена за іменником чол. роду *пан*.

Відмінкові форми однини іменників І відміни в сучасній українській літературній мові і в говорах загальною є фонетичними відповідниками цих форм давньоруської доби, проте в говорах, а почасти і в нормативній літературній мові щодо цього є відхилення, зумовлені різними чинниками — вирівнюванням за аналогією, своєрідними фонетичними процесами, міжмовними і міждіалектними контактами і навіть певними синтаксичними умовами.

Деякі форми (напр., знах. відм. одн. іменників жін. роду з суфіксом *-ище* на *-е* та *-у*, форми наз. і кличн. відм. у тій самій синтаксичній ролі звертання) навіть у сучасній українській літературній мові вживаються паралельно, і перемогу одної з них або, можливо, остаточне закріплення паралельного і рівноправного їх уживання розв'яже мовна практика.

Як видно з наведеного матеріалу, відмінності говіркових форм іменників І відміни від літературних стосуються передусім іменників з м'якими приголосними основи і найчастіше зумовлюються фонетичними чинниками, значно рідше вони є наслідком своєрідних говіркових аналогічних процесів.

Спостерігаються випадки витіснення флексій, зумовлених місцевою фонетичною системою, нормативними закінченнями літературної мови, з чого можна зробити висновок про більш інтенсивний вплив літературної мови на говори в сфері морфології і менш інтенсивний у сфері фонетики.

Множина

Називний і кличний відмінки

У наз. відм. мн. іменники І відміни з основою на твердий приголосний у літературній мові мають закінчення *-и* (*хаті, стіни, берізи, жінки, дороги*), іменники з м'яким і твердим шиплячим приголосним основи—

закінчення *-і* (*землі, зорі, палиці, мрії, ідеї, сім'ї, кручі, душі*) відповідно до закінчення *-ы* колишніх а-основ і *-ѣ*, колишніх ја-основ.

Закінчення *-и* в наз. відм. мн. за аналогією до колишніх а-основ набули іменники І відміни колишніх ѱ-основ та г-основи (*церкви, крокви, дочки*), флексію *-і* за зразком іменників ја-основ набули іменники І відміни колишніх ї-основ (*долби, пісні, м'яси*).

Відповідно до фонетичного переходу давніх звукосполук *гы, кы, хы* в *г'і, к'і, х'і* в північних (результат своєрідного злиття тут колишніх *ы* та *и*) і південно-західних (наслідок своєрідної рефлексії тут давніх *гы, кы, хы* в ненаголошеній позиції) говорах іменники з кінцевими приголосними основи *г, к, х* можуть мати закінчення *-і*: *рук'і, ног'і, качк'і, м'ух'і*.

У південно-західних говорах після задньоязикових приголосних основи наголошений флексійний звук *и* обнижується до *и^е*, *е^ч* і навіть *е* (*бабк^{и^е}, дочк^е*). Обнижена артикуляція флексійного *и* для гуцульських говірок характерна й після інших приголосних.

У поліських говірках іменники з м'яким приголосним основи в наз. відм. мн. мають наголошену флексію *-іє* згідно з відповідною рефлексією тут наголошеного *ѣ* (*лушн'іє, топол'іє, яблун'іє*). За їх зразком у надбужко-поліських говірках можливі також форми на *-іє* в іменниках з основою на пом'якшені

задньоязикові і фарингальний (*качк'іє, ног'іє, слуг'іє*).

Ненаголошена флексія іменників з м'якими приголосними основи *-і*, поширена в поліських говірках, постанала внаслідок аналогічного вирівнювання з формами іменників на тверді приголосні основи. Щодо засвідче-

них форм з флексією *-е* після *й* (*сул'ейє, над'ієйє*), то вони можуть бути рефлексом ненаголошеного *ѣ*, хоч дослідники допускають тут аналогію до інших форм, зокрема збірних типу *верейє, св'ін'н'є*.

¹ Т. В. Назарова, Іменникові *-ѣ-* закінчення в північно-українських говорах.—«Українська діалектологія і ономастика», К., 1964, стор. 54.

Іменники із стверділими приголосними основи в полських говорах (також у деяких південно-східних) формі наз. відм. мн. переважно вирівняли з формами іменників на тверді приголосні основи.

У говірках західних районів південної Волині іменники І відміни з губними приголосними основи в наз. відм. мн. мають закінчення *-і* (*жаб'і, курб'і, брб'і, коп'і, крбк'і, рам'і*). Це явище не можна вважати фонетичним. Г. Ф. Шило думає, що тут маємо вплив іменників з м'якими приголосними основи¹. Мабуть, правдоподібніше буде вважати їх наслідком витіснення форм множини формами двоїни чи впливу форм двоїни, бо й наголос у цих формах збігається з наголошенням форм колишньої двоїни. В усякому разі цей чинник міг діяти разом з іншими аналогічними.

У говорах при числівниках два—чотири поряд з множинними формами досі зберігаються форми колишньої двоїни з флексією *-і < -ь* для іменників з твердими приголосними основи і рідше *-и* з давнього *-и* для іменників на м'які і стверділі шиплячі приголосні основи (*дві руц'і, три нед'іли*).

Слід відзначити, що в ряді південно-східних говірок за наявності форм колишньої двоїни при числівниках два—чотири іменники з основою на задньоязикові приголосні і на фарингальний г цих форм не мають. Подібне явище засвідчують деякі наддністрянські говірки з тією різницею, що тут після *к, х* можлива флексія *-і* (згідно з характерною для південно-західних говірок рефлексациєю давніх сполук *кы, хы* в *к'і, х'і* в ненаголошеній позиції, тому переходу цих приголосних у *ц, с* немає).

У говірках Тернопільщини, як і в літературній мові, при числівниках два—чотири зустрічаються форми з наголосом колишньої двоїни, але з флексією множини *дві коп'ійк'і, дві баби*). Слід погодитися з К. Дейною, що флексія в цих формах постала не за зразком форм множини, а за аналогією до дуальних форм іменників з м'якими приголосними основи (*-и < і*), що є характерними для відповідних говірок (*три міли*). З другого боку, в частині тернопільських говірок іменники з м'якими приголосними основи за аналогією до

¹ Г. Ф. Шило, Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра, Львів, 1957, стор. 118.

іменників з твердими приголосними основи мають закінчення *-і* (*шт'іри міл'і*)¹.

У деяких подільських говірках дослідники фіксують форми колишньої двоїни тільки для парних іменників (*дві руц'і, дві ноз'і*), тоді як інші іменники з числівниками два—чотири мають форму множини (*дві д'іуки, ж'інки, кн'іжки*).

Парні іменники інколи вживаються у формі колишньої двоїни поза сполукою з числівниками два—чотири: «...подали си пресильні *руці*...» (Шашк.); «...Мужичий вбір, на босих *нозях* рани...» (Стар.); «І вже ж мої *руці* роботи не роблять, А вже ж мої *нозі* нечаянно ходять...» (пісня).

Часом форму двоїни поза сполукою з числівником набувають непарні іменники, якщо на їх число вказує контекст: «Сидять діточок двоє, видко, *сиротині*...» (Федьк.). З погляду сучасної літературної мови зазначені форми є позанормативними.

Форми колишньої двоїни зустрічаються в текстах художньої літератури тих авторів, які в своїх творах відбивають особливості певних говірів, та в фольклорі: «...Три *тузі*...» (Головацький); «Сперлися обі *стороні*, мов би ліс валився...» (Шашк.); «Пісня і праця— великі дві *сили!*» (Фр.); «Нахиливалися до себе і відхиливалися, як би дві *галузці*, що ними легенький вітер колише» (Стеф.); «...обидві *половині*» (Сам.); «Дві *руці* тягли вола за роги» (Н.-Лев.); «Бо на світі було тяжко, було три *державі*...» (пісня); «Чмакає, як три *свини*» (Стеф.). Виходять з ужитку і вважаються позанормативними такі форми вже в радянський час.

Засвідчені в художній літературі минулого століття форми наз. відм. мн. *пісни, миши* слід сприймати як архаїчні залишки колишніх *ї*-основ: «Не *пісни* Бояна, не труба ангела, Усердна подяка в храм народи звела» (Шашк.); «А... *миши* що?— запитав пан Абрам.— Та чорт і *миши* забрав...» (Головацький).

У закарпатських, гуцульських, надсянських говірках зустрічається форма наз. відм. мн. від іменників І відміни чол. роду на *-ове* (*газдбове, дружбове, старостове*), що постала за аналогією до іменників чол. роду II від-

¹ K. De j d a, Gwary ukraińskie Tarnopolszczyzny, Wrocław, 1957, стор. 85—86.

міни з колишніх й-основ. У деяких говірках, зокрема в гуцульському фольклорі, форма на **-ове** трапляється навіть в іменниках I відміни жін. роду (*водд́ове, громад́ове*).

Іменник жін. роду I відміни *дівчина* в множині має форму, спільну з формою множини іменника IV відміни середн. роду *дівча́*, і відмінюється за зразком іменників IV відміни. Від множинної форми *дівча́та* зрідка за-свідчується зменшувально-пестлива форма *дівча́тоньки* (поруч з нормативним *дівча́тонька*): «*Дівчатоньки, лебідоньки, — Жаль ваги не має...*» (Стар.).

Родовий відмінок

Іменники I відміни в род. відм. мн. найчастіше мають нульові флексії, тобто ці форми закінчуються приголосними звуками основи і є фонетичними відповідниками форм род. відм. мн. колишніх а-, ја-основ (*хат, стріх, баб, земель, тополь, праць, груш, тещ, ідей, надій, змій, колій*).

В іменниках I відміни, в яких останнім голосним звуком основи виступає **о**, відбувається чергування цього звука зі звуком **і** (*гора — гір, доба — діб, особа — осіб, сирота — сиріт, слобода — слобід, ягода — ягід* та ін.).

Ця фонетична закономірність часто порушується діянням граматичної аналогії. З одного боку, в формах род. відм. мн. іменників I відміни чергування часто охоплює й ті випадки, коли звук **о** в основі пізнішого походження (*голова — голів, борода — борід, борона — борін, сторона — сторін; брова — брів, сльоза — сліз, блоха — бліх*), у словах-запозиченнях (*шкіл*); з другого боку, в цих формах часто відсутнє чергування, хоч в основі іменника виступає навіть етимологічне **о** (*вода — вод, проба — проб, шкода — шкод, комора — комор, тополя — тополь, розмова — розмв, істота — істот, острога — острог, турбота — турбот, затока — заток, попона — попон, розвора — розвор* тощо).

Відсутнє чергування найчастіше в односкладових формах, особливо в словах іншомовного походження (*мод, норм, нот, рот, шпонь, доз* та ін.), в новотворах (*донь, площ*), у тих багатоскладових іменниках, що характеризуються нерухомим наголосом, часто з неети-

мологічним **-о** (*долонь, колдд, істот, будов, основ, попон, розмв, нагорд, огорж, метафор, установ, пересторбг* тощо). Окремі іменники можуть мати подвійні форми, що фіксується навіть нормативною граматиною. Наприклад: «Тонко вирізьблене листя Вузуватих темних лоз...» (Рил.); «Попід скелями обидва береги оперезали рядками густих зелених ліз» (Н.-Лев.); «...Ще б плакала Катерина, Та сльоз більш немає» (Шевч.); «До моря сліз, під тиском пересудів, Проли-тих, і моя вплила краплина» (Фр.); «Із нор золото виносять» (Шевч.); «В ці місячні вечори бійці вилазять із своїх нір і збираються в траві за брустверами ходів сполучень» (Гончар); «Він скочив миттю на станок і звідти Поверх голв на вулицю зорить» (Л. Укр.); «Тільки лиш глянуть на твої погони, на п'ятикутну зірку, на твій ППШ — одразу капелюхи з голів...» (Гончар); «Вона підглядала, говорила примівки, по кілька разів на вечір бігала до коров, вставала навіть вночі» (Коцюб.); «Забрав волів, Овець, корів...» (Г.-Арт.); «Отак кричали і летіли Ворони з трьох сторон, і сіли...» (Шевч.); «Отже, погляди високих сторін, як кажуть дипломати, різко розійшлися» (Соб.); «Ніде не видно було ні комор, ні високих клунь» (Н.-Лев.); «...дивлюсь — як стріла біжить каплоухий [півень] з-під комір» (Мири.); «І стікає ріка золотої дорідної пашні до стодол» (Байд.); «Пожерло полум'я п'ять хат і сім стоділ» (Рил.); «...Не любить Ліночка «синіх панчо» (Мам.); «Бабусі... мільон панчіх спле-ли...» (Рил.).

Однак кількість іменників, що мають такі подвійні форми род. відм. мн., обмежена. Засвідчені в мові художньої літератури деякі приклади відсутності чергування сприймаються як виразне порушення сучасної норми: «Тоді наші з гор каміння наламали» (Метл.); «Тебе до зор ми внесемо» (Сам.). Навпаки, деякі випадки наявності чергування в зазначених формах є порушенням норм сучасної літературної мови: «Вона нами, рекрутами, Турка не звоє, Вона нами, рекрутами, Ворін нагодує» (пісня).

Кінцевий звук **е** в закритому складі форм род. відм. мн. іменників I відміни за аналогією до форм інших відмінків не чергується з **і** (*межа — меж, вежа — веж, щєпа — щеп, тєца — тещ, печєра — печєр, вечєря — ве-*

чёр, смерека — смерек, легёня — легень, тетєря — тетєрь, лелєка — лелєк, пащєка — пащєк, одєжа — одєж, пожєжа — пожєж, мерєжа — мерєж, утєча — утєч, пелєна — пелєн, щелєпа — щелєп, потріба — потріб, ненажєра — ненажєр, королєва — королєв), хоч окремі слова з неетимологічним *е* під впливом форм іменників з переходом *о* в *і* таке чергування допускають (*жмєня* — *жмень* і *жмінь*, *берєза* — *беріз* і *берез*, *черєда* — *черід*).

В іменниках з твердими приголосними основи додатково тут діяв ще фонетичний чинник: відомо, що для української мови перехід *е* в *і* перед складом з колишнім зредукованим *ь* був обмежений¹. Щодо цього форми іменників з твердими приголосними основи могли впливати на форми іменників з колишнім кінцевим зредукованим *ь*.

Можна пристати на думку Л. А. Булаховського, що форма *меж* (з давнім *е* в закритому складі перед колишнім *ь*) постала не тільки за аналогією до інших відмінкових, але й унаслідок відштовхування від омонімного применника *між*².

Крім діяння аналогії, на чергування в повноголосних формах впливали певні акцентуаційні умови. Зокрема, акцентуаційними чинниками зумовлене чергування в повноголосних словах: *борін*, *сторін*, *голів*, *черід*, а також його відсутність в словах: *колід*, *сорік*, *мерєж*, *смерєк*.

Форми *доріг*, *корів*, *беріз* і тільки говіркові *ворін*, *колід* зумовлені різними причинами. Так, на думку Л. А. Булаховського, форма *корів* могла постати за аналогією до форм род. відм. мн. іменників II відміни на *-ів* та секундарних форм іменників I відміни типу *бабів*, *хатів*. На появу форми *беріз* могла впливати зменшувально-пестлива форма *берізка*, хоч у говорах відома також форма *берєз*. Мабуть, наслідком аналогії до форм род. відм. мн. інших іменників I відміни є форми *доріг*, *ворін*; пояснення Л. А. Булаховського форми *доріг* наслідком впливу говірок із властивим

¹ Л. А. Булаховський, З історичних коментарів до української мови. Голосні повного утворення.— Наукові записки КДУ, т. V, вип. I, К., 1946, стор. 103.

² Там же, Родовий відмінок множини, стор. 82.

ім нахилом до подовження *о*, *е* перед *г* у повноголосних формах (*поріг*, *бєріг*, *вєріг*)¹ може допускатися як гіпотеза.

Форма *ворін* у південно-східних говірках зустрічається дуже рідко; тут переважно вживається форма *ворон*. У північних говірках, де дія аналогії рефлексів давнього *о* в новозакритих складах на повноголосні форми сильніша, послідовно виступає форма з рефлексами *и*, *у*, *уи*, *ує*, *уо* як в інших повноголосних формах

(*ворін*, *воріт*, *поріг*, *воріун*, *воріут*, *поріг*, *воруин*, *воруит*, *поруиг*, *воруен*, *ворует*, *поруег*, *воруон*, *воруот*, *поруог*).

Іменник *йаблун'а* в говорах може мати структуру *йаблон'а*, у північних також *йаблен'а*, *йаблин'а*, *йаблін'а*, відповідно в род. відм. мн. *йаблон'* (у говірках з аканням — *йаблан'*), *йаблен'*, *йаблин'*, *йаблін'*.

Якщо в кінці основи збігаються два приголосні звуки, то між ними з'являються голосні *о* або *е*. Це явище пов'язане з вокалізацією *ь*, *ь* в сильній позиції при одночасному занепаді їх у кінцевій слабкій позиції: *балъка* — *балъкъ* — *балок*, *дъвъка* — *дъвъкъ* — *дівок*, *женъка* — *женъкъ* — *жінок*, *клепъка* — *клепъкъ* — *клепок*, *лавъка* — *лавъкъ* — *лавок*, *вєсьна* — *вєсьнъ* — *вєсен*, *метъла* — *метъль* — *мітел*, *вишня* — *вишьнъ* — *вишень* тощо. Однак багато іменників голосних *ь* і *ь* в основі не мало, і вставні голосні з'являються частково внаслідок аналогії до слів з *ь*, *ь* в основі, здебільшого для уникнення незручного для вимови і в цілому неприродного українській мові збігу двох приголосних у кінці слова: *каска* — *касок*, *качка* — *качок*, *байка* — *байок*, *дужка* — *дужок*, *іскра* — *іскор*; *ббдня* — *ббдень*, *земля* — *земель*, *капля* — *капель*, *війна* — *вєен* і под., також в іменнику колишньої I-основи — *пісєнь*.

У частині іменників після м'яких приголосних основи та в іменниках із передостанніми стверділими

¹ Л. А. Булаховський, З історичних коментарів до української мови. Родовий відмінок множини.— Наукові записки КДУ, т. V, вип. I, К., 1946, стор. 83—84.

шиплячими виступає вставний звук *о*, хоч фонетично в них з колишнього *ь* повинен був розвинутися звук *е*: *вѣдьма* — *вѣдьмѣ* — *відьом*, *книжька* — *книжькѣ* — *книжок* тощо. У формі *відьом* звук *о* появився за аналогією до інших іменників з кінцевими твердими приголосними основи, в іменниках з передостаннім шиплячим додатково діяв ще фонетичний чинник — перехід *е* в *о* після шиплячих перед твердими приголосними.

Багато іменників, значна частина яких іншомовного походження, не мають вставних звуків (*банд*, *барв*, *бинд*, *битв*, *бірж*, *бомб*, *бронз*, *буков*, *бульб*, *бурс*, *вахт*, *ватр*, *верб*, *верст*, *верш*, *видр*, *вирв*, *вільх*, *гідр*, *гарб*, *гульб*, *жертв*, *карт*, *кирп*, *клятв*, *кривд*, *крихт*, *ламп*, *назв*, *нужд*, *мавп*, *морд*, *муфт*, *пальм*, *парт*, *пац*, *пільс*, *плоц*, *причт*, *проц*, *пуц*, *решт*, *сарн*, *тайн*, *тец*, *торб*, *фарб*, *ферм*, *фірм*, *форм*, *шайб*, *шахт*, *веранд*, *водбѣм*, *гірлянд*, *каверз*, *кафедр*, *замурз*, *кочѣрг*, *крутізн*, *підбѣм*, *братовбѣвць*, *матерізн*), хоч запозичені іменники із суфіксом *-арн-* щодо цього становлять виняток (*друкарень*, *перукарень*, *палітурень* і под.).

Як видно з прикладів, вставного звука немає переважно в звукосполученнях із сонорним приголосним, а також у тих, де поруч стоять протяжний і проривний приголосні. Обидва типи кінцевих звукосполучень не становлять труднощів для вимови.

Окремі іменники можуть мати паралельні форми із вставним *о* або *е*: «Скрізь таємний змрок, Гудіння *сосон*, як виття ериній» (Рил.); «Нашукавши *сосен* на мачти, повалимо їх без жалю сокирами...» (Янов.).

Окремі іменники можуть мати паралельні форми із вставним голосним звуком *і* без нього: *крихѣт* і *крихт*, *іскор* і *іскр*, *служѣб* і *служб*, *судѣб* і *судьб*, *сѣрем* і *сурм*, *цифер* і *цифр*, *верстѣв* і *верств*, *жертѣв* і *жертв*.

В іменниках I відміни колишніх *ѣ*-основ форма род. відм. мн. з кінцевим *-ов* (*церкѣв*, *хоругѣв*) є фонетичним відповідником давньої форми род. відм. мн. (*црькѣвъ*, *хоржѣвъ*): «Ось уже далеко й ліворуч, перебігаючи у хвилястих полях від висілка до висілка, сонце зачервонило маківки *церков*...» (Гончар); «І все те, за віщо під шум *корогов* Сторіками довго лилась у нас кров... Усе те продали Іуди-пани...» (В. Мова).

Проте окремі іменники I відміни колишніх *ѣ*-основ, напр., іменник *буква*, у формі род. відм. мн. за аналогією до інших відмінків, а також до форм род. відм. мн. інших іменників звук *о* втрачають.

Іменник *дѣшка* в говорах має фонетично правильну форму род. відм. мн. *дошѣк*. Щодо нормативної форми *дошѣк*, то її, очевидно, слід уважати залишком давньої демінутивної (зменшуваної) форми з суфіксальним *-ч-*; колишня демінутивна форма не збереглася в інших відмінках з фонетичних причин (вона суперечила законові милозвучності). Приголосний *ч* був колись в усіх відмінках іменника *дѣшка*. Відповідні форми (*дош'чка*, *дош'чки*) зустрічаються досі в закарпатських говірках.

Під впливом іменників III відміни (колишніх *ї*-основ), також деяких іменників чол. і середн. родів II відміни, деяких множинних іменників окремі іменники I відміни в род. відм. мн. мають закінчення *-ей*: *статѣй*, *свинѣй*, *сїмѣй*, *мишѣй*. У говорах ці форми виступають значно ширше.

Форми на *-ей* ширше за нормативні приклади зустрічаються в художній літературі: «Встань же, боже, суди землю I *судѣй* лукавих» (Шевч.) (тут форма род. відм. у ролі знах.); «А де ж бо ти, синку, а де ж бо ти був, Що моїх ти *сльозей* ніколи не чув?» (Федьк.).

Форма *пісней* у мові письменників Західної України є відбиття говіркового відмінювання цього іменника за зразком III відміни: «...Та й шпурнув острій палаш молодцеві у грудь, Мість *пісней* з них посоки крові д горі б'ють» (Федьк.).

Як видно з наведених прикладів, флексія іменників I відміни *-ей* переважно наголошена. Це видається природним, бо поставала вона, очевидно, за аналогією до наголошеної флексії *-ей* іменників II, III відмін та множинних іменників.

У говорах іменники I відміни в род. відм. мн. можуть мати закінчення *-ий* (*свиний*, *миший*). Постали вони під впливом говіркових форм іменників III відміни, що відповідають давнім формам на *-ии* (деякі з наведених іменників у південно-західних говорах відмінюються за зразком іменників III відміни — *миш*).

Іменники I відміни колишніх *ѣ*-основ у карпатських говорах теж набувають закінчення *-ей*, *-ий*, *-ій* (*церк-*

вєй, церквїй, крїквїй). Форми на -їй постали за аналогією до форм іменників I відміни з основою на й (типу надїй).

Для деяких іменників I відміни, переважно чол. роду, за аналогією до іменників II відміни (колишніх ї-основ) характерне закінчення -їв: *тєслїв, сусїдїв, сїд-дїв, старостїв*. У деяких іменниках жін. роду, що колись мали тільки чисту основу, форми на -їв виступають як паралель до форм з нульовою флексією. Напр.: «Омеляхїна була з тих баб, що, як кажуть, можуть разом і стригти і голити» (Кач.); «Юрба бабїв, дївчат і дїтей шарахнула з переляку вбїк» (Довж.); «Над річкою зеленїв рядок верб» (Н.-Лев.); «З-під своїх плачучих вербїв усе глядять вони на місто» (Крим.); «Видно, був беззубий, бо тонкі п'явки губ потягло йому зовсім у рота» (Збан.); «З їх губїв злизав слова, з чолїв вичитав мислі...» (Стеф.); «Разом із цим повітря таке густе їде з легень, що в горлянці воно клекоче» (Янов.); «Вона довго вислухувала мене, а потім сказала, що в мене запалення легенїв» (Сміл.); «То ж у них в одну ніч семеро коней з лук завели» (Гол.); «Шлях вів далі й далі. То вився він серед зелених лукїв, золотих нив, то спускався до річок в долини» (Іван.); «Понад місяць минуло, перше ніж позбувся він своїх ран і поїхав на поправку додому» (Довж.); «...Свої рани пригрїває, до тих ранїв промовляє» (пїсня); «Завїшавши безладно рукава ринв із збитим капелюхом даху, вона [станція] нагадує очманїлого провінціального чиновника» (Колес.); «Дошївка текла з дїравих ринвїв» (Фр.).

Слід зауважити, що на певному етапі розвитку української літературної мови в Західній Україні нормативними вважалися форми на -їв для більшої кількості іменників I відміни. У цьому відбита тенденція тодїшньої літературної мови орієнтуватись на місцеву розмовну мову.

Іменники I відміни з закінченням -їв (або його фонетичними варіантами) досить широко вживаються в народних говорах. Хоч зазначені форми найбільш поширені в південно-західних говорах, однак певною мірою вони характерні і для південно-східних та північних. Поширення форм на -їу у південно-східних говірках часто носить лексикалізований характер. У лем-

ківських говірках теж форма на -їу характерна тільки для іменника сестра¹, у надсянських головним чином для іменників баба, сестра. На появу форм з флексією -їу в іменниках жін. роду давніх а-основ — назвах істот, крім іменників чол. роду, міг впливати іменник жін. роду *мату*, що в сучасній українській мові має форму *матерїв*. За аналогією до форм іменників — назв істот у південно-східних українських говорах, а звідси і в літературній мові виникли відповідні форми в іменниках жін. роду — назвах предметів і абстрактних понять.

В окремих випадках тут могли діяти й інші аналогічні ситуації. Так, на думку Л. А. Булаховського, на форму *губїв* впливав відповідною формою «топографічно» близький іменник чол. роду *зуби*, до того ж ця форма підтримувалася тенденцією відрізнити форму губ із значенням «грибів». Переконалим видається міркування, що форма *статїв*, завдяки наявності подовженого приголосного і кінцевому наголошенню іменника, виникла під впливом форм від іменників середн. роду II відміни типу *почуття*, а форма *сім'їв* могла постати за аналогією до форм від іменників середн. роду типу *подвір'їв*².

Певну роль в утворенні форм на -їу могла відіграти внутрішня аналогія. У багатьох випадках форма на -їу зберігає співвідносність основи з іншими відмінковими формами, тоді як форми з нульовою флексією деформують основу іменника, пор.: *сестра, сєстри, сєстріу, сєстрам, сєстрами, на сєстрах і сєстер*.

У формах *брєхнїв, сїкнїв, стайнїв, коршмїв, лїннїв, рїннїв* тощо сприятливою умовою появи флексії -їв була незручність для вимови, створювана збігом двох приголосних у кінці основи.

Цей же чинник міг сприяти утворенню в південно-західних говорах форм на -їв від іменників колишніх ї-основ (*церквїв, брїтвїв*).

¹ І. Верхратський, Про говір галицьких лемків, Львів, 1902, стор. 121.

² Л. А. Булаховський, З історичних коментарів до української мови, Родовий..., стор. 86—87.

Слід зауважити, що майже завжди в південно-східних говорах форми на *-іу* уживаються паралельно з формами на чисту основу, до того ж аналогічні чинники настільки розхитали колишню єдину систему цих відмінкових форм, що в одній і тій же говірці, а то й в одного і того ж мовця одні іменники I відміни можуть виступати з флексією *-іу*, інші з нульовим закінченням без виявлення будь-якої закономірності щодо цього¹.

У південно-західних говорах дослідники спостерігають подвійну картину: в одних говірках можуть переважати форми на *-іу*, в інших — форми з чистою основою.

Така поширеність форм на *-ів* у говорах української мови переконує в безпідставності тверджень деяких дослідників², що цю флексію українська мова набула під впливом польської і чеської мов.

У закарпатських і волинських говірках засвідчуються форми на *-у* (*бабу, ворону*), що виникли фонетичним шляхом (внаслідок своерідної рефлексії давнього *о* та редукції кінцевого *у*) або під впливом чеської і словацької мов (на території Волині, можливо, під впливом говірок чеських колоністів).

У крайніх західнокарпатських говірках род. відм. мн. іменників I відміни, а також інших відмін, під впливом сусідніх словацьких говірок має закінчення *-ох* (*газдох*).

Давальний відмінок

У дав. відм. мн. іменники I відміни мають давнє закінчення *-ам* (*жінкам, сестрам, грушам, землям, мріям, надіям*).

Закінчення *-ам* у дав. відм. мн. властиве також іменникам I відміни колишніх *й*-основ, що підпали впливові *а*-основ у цій формі ще в праслов'янський період (*буквам, крѣквам, церквам*), а також іменникам I відміни колишніх *г*-основи (*дѣчкам*) та *ї*-основи (*пісням, мишам*).

¹ Пор.: В. С. Ващенко, Полтавські говори, Х., 1957, стор. 146.

² М. Грунський та ін., Історія форм української мови, стор. 115.

У південно-західних говорах унаслідок фонетичного переходу *а* після м'яких приголосних у голосні переднього ряду виступають структури наголошеного закінчення *-ем* і ненаголошеного *-ім* (*гуспудин'ем, гуспудін'ім*).

У деяких південно-західних говорах, також у надбужько-поліському, іменники з м'якими і стверділими приголосними основи в дав. відм. мн. мають закінчення *-ом* (*бур'ом, ружом, земл'ом*).

Слід зазначити, що у відповідних говорах форми дав. відм. мн. на *-ом* характерні також для іменників інших відмін і насамперед для іменників II відміни чол. роду. Зазначені форми в іменниках I відміни появилися під впливом відповідних говіркових форм іменників чол. роду. Майже не позначився цей вплив на іменниках I відміни з твердими приголосними основи через те, що й з іменників чол. роду флексією *-ом* виявляють ті, які мають м'який приголосний звук перед закінченням.

Закарпатські говірки засвідчують також форми на *-ум, -ім* від іменників чол. роду I відміни з твердими приголосними основи, що постали за аналогією до говіркових форм від іменників чол. роду колишніх *о*-основ з відповідною фонетичною зміною колишнього *-омъ* (*слугум, газдім*). Тут за аналогією трапляються також форми на *-ум* від іменників жін. роду I відміни з м'яким приголосним основи (*дѣн'ум*).

Знахідний відмінок

Іменники — назви істот у знах. відмін. мн. набули форм, спільних з род. відмінком (*бачу дівок, сестер, робітниць*); в іменниках — назвах неістот у ролі знах. відм. зберігається давня форма, що збігається з формою називного (*беру книжки, статті, груші*). Усі іменники I відміни чол. роду позначають осіб, тому нормативна граматики для них вимагає в знах. відм. мн. тільки форм род. відмінка (*старший, слуг, владик, голів, старост — старостів, суддів*).

Для назв деяких свійських тварин, також комах, у знах. відм. мн. вживаються паралельно форми род. і наз. відмінків: «...сльози — річ дорога, дорожча від бісеру, отже, їх тим паче шкода метати перед ким по-

пало, не говорячи вже про *свиней*» (Л. Укр.); «Якби ти, брате, *свині пас...*» (Шевч.); «І коли Мемет виніс з хати довгий ніж, яким різав *овець*, і, блиснувши їм на сонці, рішуче застромив за пояс, рід був готовий» (Коцюб.); «Така і пісня минула гірка Про степ, і *вівці*, й панське поле...» (Мал.); «Загарбав *кіз* І жита *віз...*» (Г.-Арт.); «Вже не буде Гулька пасти панської *кози...*» (Сос.); «Як хочеш, пане дзею, покушать меду, викури *бджіл...*» (Коцюб.); «...він у чоловіка *бджоли* підрізав» (Кв.-Осн.).

Зазначені правила вживання форм наз. і род. відмінків у ролі знахідного не завжди діють послідовно. У літературній мові, зокрема в мові художньої літератури минулого століття, зрідка й тепер у знах. відм. мн. іменники І відміни — назви осіб інколи вживаються в формі давнього знахідного. Це найбільшою мірою стосується письменників Галичини, які в мові своїх творів відбивають відповідну синтаксичну особливість південно-західних говірок. Свідченням цього можуть бути такі зіставлення: «Несподівано натикаємось на ряд ясных облич, або на *баб*, з головою завинених у білі рядна...» (Коцюб.); «Три відра [горілки] на самі *баби* замало, не то для хлопів» (Март.); «Я помічаю, що на моїх *дам* він робить враження» (Коцюб.); «Панове, передовсім ходім *дами* привітати» (Фр.); «Ми вас одучим, супостати, Морити вдов, дурить *дівок...*» (Котл.); «От пан бачить, що так і так, та хотів її [Ганну] купити: давав за неї дві *дівки* і грошей» (Мирн.); «Колись держали у полоні Тут *пан* французькі королі» (Рил.); «Подивився Гус на *пани* Та й вийшов з палати...» (Шевч.); «О далекі моря, Де брати, чоловіки й батьки згадують *сестер*, жінок і дітей» (Рил.); «Чи вона [хвиля] йде до дна?.. Чи полине межі *сестри*, межі милі, вільні хвилі...» (Л. Укр.); «Цигани повиймали вікна, понадівали на лице машкари, пов'язали *слуг...*» (Н.-Лев.); «І найняв князь вірні *слуги* Та й прийнявся сам за діло...» (Фр.).

При певних дієсловах (типу *вийти*, *записатись*, *кликати*, *просити* тощо) з прийменником у (в) іменники — назви людей уживаються тільки в давній формі знах. відм.: «Вас, брата, я кличу в *судді* межі ним і мною» (Л. Укр.).

Орудний відмінок

В ор. відм. мн. іменники І відміни мають давнє закінчення *-ами* (*жінками*, *дорогами*, *грушами*, *землями*, *мріями*, *сім'ями*).

Дуже давно (ще в праслов'янській мові) під впливом а-основ цю флексію набули іменники І відміни колишніх *ĭ*-основ (*буквами*, *крівками*, *церквами*). В такій формі іменники колишніх *ĭ*-основ засвідчуються в давньоруських пам'ятках.

Закінчення *-ами* за аналогією до а-основ у сучасній мові мають іменники І відміни колишніх *ĭ*-основ (*піснями*, *мишами*), також іменник колишньої г-основи — *дбчками*.

У говорах з переходом звука *а* після м'яких і стверділих приголосних у голосні переднього ряду закінчення має структуру *-ими*, *-іми* (*мѣжими*, *дулбніми*).

Деякі іменники паралельно із звичайною формою під впливом іменників III відміни (колишніх *ĭ*-основ) можуть мати форму з закінченням *-ми*: *свинями* і *свйними*, *сльозами* і *сльзьми*: «Умивай же біле личко дрібними *сльозами...*»; «На безголів'я І я учуся. *Сльзьми!* Кров'ю!»; «І поки ви дознаєтесь, що є ще країна, Не полита *сльозьми*, кров'ю, То я одпочину» (Шевч.). Як видно з останнього прикладу, інколи у формі *сльзьми* неетимологічний звук основи *о* не переходить в *і*, що з погляду сучасної літературної мови є порушенням норми. Можливо, іменники *сльоза*, *свиня* мали паралельні форми, що належали до *ĭ*-основ.

У художній літературі минулого століття форми на *-ми* зустрічалися в більшій кількості іменників І відміни: «Під *топольми* криниченька...» (Бор.); «...куда ся владики згорнули, сім сих владик з вдалими *громадьми*» (Шаш.). Такі форми досить широко засвідчуються в говорах.

У південно-західних говірках (карпатських, наддністрянських, волинських) відомі форми ор. відм. мн. колишньої двоїни (з переходом давнього *а* після м'яких і стверділих приголосних у голосні переднього ряду): *ногама*, *палицьема*, *кудел'ема*, *постел'ема*, *дін'іма*.

Форми двоїни характерні передусім для іменників з м'якими і стверділими приголосними основи. Пояс-

нюється це тим, що в цих іменниках з переходом **а** після м'яких приголосних у голосні переднього ряду форми ор. відм. колишньої двоїни стали звучати подібно або однаково з формами типу *очі́ма, плечі́ма, двері́ма*; останні впливали на закріплення в мові форм типу *ме́жима, земл'е́ма*. Форми колишньої двоїни в іменниках з твердими приголосними основи не мали такої підтримки серед інших груп іменників, тому в цих говорах флексія **-ама** була витіснена формами ор. відм. множини.

А втім, у говорах, зокрема в говірках південної Київщини, фіксуються форми на **-има** від іменників I відміни з твердими приголосними основи (*косі́ма, брові́ма*). Найправдоподібніше — це залишок колишніх форм двоїни.

Флексія **-има**, напевно, постала внаслідок сполучення давнього закінчення ор. відм. мн. іменників чол. та середн. родів **-ы (-и)** і двоїнної флексії **-ма**.

У говірках Закарпаття під впливом іменників чол. роду колишніх о-основ, що зберігають давню флексію двоїни **-ома**, зустрічаються дуальні форми на **-ома** від іменників I відміни з твердими і м'якими приголосними (*ла́бома, дьі́н'ома*).

Місцевий відмінок

У місц. відм. мн. іменники I відміни мають давнє закінчення **а-, ја-основ -ах** (*на рука́х, у ду́шах, на то́плях, у мрі́ях, у сім'я́х*). Таке ж закінчення в іменників I відміни колишніх **ї-основ, і-основ та г-основи** (*на б́у́квах, на кро́квах, у церкв́ах; у пісн́ях, на мійша́х; на до́чках*); перші з них ще в праслов'янський період, другі вже на ґрунті української мови перейняли цю флексію від іменників колишніх **а-, ја-основ**.

У говорах з переходом звука **а** після м'яких і ствердих приголосних у голосні переднього ряду зазначена флексія набуває структури **-ех, -іх** (*душ'е́х, віуц'і́х*).

Незважаючи на те, що відмінкові закінчення множини іменників колишніх **а-, ја-основ** своїм впливом охопили майже всі інші групи іменників, у деяких південно-західних говорах (карпатських, наддністрянському, надбузько-поліському) впливовою була форма місц. відм. мн. іменників колишніх **ї-основ на-**

стільки, що поруч з іменниками II відміни також іменники I відміни набули закінчення **-ох (<ъхъ)**: *хбі́жох, нові́нкох, рі́жкох*.

Ці говіркові форми частково засвідчені в писемній літературі минулого століття: «...кусні сего образа... переховались по церквах, по монастирських книжницях...» (Шашк.).

У ряді говорів закінчення **-ох** мають передусім іменники з м'якими приголосними основи. Очевидно, для іменників чол. роду легше було своїм впливом охопити ті іменники I відміни, в яких зміні флексійного **а** сприяв фонетичний чинник.

У південно-східних говорах зрідка зустрічаються форми місц. відм. мн. на **-ам** (*по хата́м*), що за походженням є формами дав. відмінка. Загалом в українській мові при вживанні іменника з прийменником **по** відбулася заміна форми дав. відм. на **-ам** формою місц. відм. на **-ах**, однак в окремих говорах колишні форми збереглися і досі.

Іменники I відміни у множині здебільшого зберігають давні закінчення **-а, ја-основ**. У процесі розвитку української мови найстійкішими виявилися давні форми наз., дав., ор. і місц. відмінків. У цих відмінках сучасна українська літературна мова майже не допускає варіантних форм. Однак досить складну картину становить род. відмінок. Унаслідок діяння аналогічних чинників та складних фонетичних процесів у цьому відмінку українська мова має кілька форм; одні з них уживаються паралельно, інші закріплюються за певною групою іменників. У наз. відм. мн. іменників I відміни певна варіантність зумовлена впливом форм колишньої двоїни.

Варіантність форм множини іменників I відміни в сучасній українській літературній мові своїм джерелом має народні говори, в яких аналогічні процеси діють своєрідно: в одних говорах впливовими виявляються одні давні за походженням форми, в інших — інші.

ДРУГА ВІДМІНА

Іменники другої відміни чол. роду з твердим приголосним основи відповідають іменникам о-основ та й-основ давньоруської доби, що закінчувалися на редукований голосний **-ъ**. Іменники з м'яким і стверділим приголосним основи є відповідниками колишніх *jo*-основ, що в наз. відм. одн. закінчувалися на **-ъ**. Кілька іменників чол. роду з м'яким приголосним основи належали до *i*-основ (*гість*) та до основ на приголосний **-п-** (*день, камінь, полумінь*). Форма наз. відм. одн. іменників колишніх основ на приголосний утворилася під впливом іменників чол. роду колишніх *jo*-основ з форми знах. відм. одн. колишніх основ на приголосний, що зовні збігалися з формою наз. відм. одн. колишніх *jo*-основ.

Усі іменники з кінцевим шиплячим приголосним були *jo*-основами. До *jo*-основ належала також значна кількість іменників на **-р**. Іменники колишніх *jo*-основ з шиплячим приголосним основи і частина іменників на **-р** (назви професій з наголошеним суфіксом **-ар-** — *школяр, скляр, вугляр, повістяр, гусляр*) у сучасній українській мові становлять так звану мішану групу відмінювання.

Деякі іменники на **-р**, хоч у наз. відм. одн. виступають з твердим **р**, відмінюються за зразком іменників з м'яким приголосним основи *Ігор, Лазар, токар, козир, п'янцир; рицар*; зокрема іменники на **-ар, -ир**, у яких при відмінюванні в однині наголос буває на корені або на закінченні, у множині — тільки на закінченні — *кобзар, секретар, шахтар, вівчар, гончар, воротар, книгар; лікар, кучар, бондар; проводір, пухір, пузір*). Іменники із здавна твердим приголосним **р** нічим не відрізняються при відмінюванні від іменників з іншими твердими приголосними основи (*двір, жир, мир, сир, щур, твір, удар, хутір, столяр*, також запозичені *інженер, мільяр, трактор*, зокрема іменники іншомовного походження з наголошеними суфіксами **-ар, -ир, -ур** — *базар, гектар, футляр, бригадир, командир, абажур, каламбур*).

Окремі іменники на стверділий **-р** (*звір, комар*), що в однині відмінюються за зразком іменників з твердими приголосними основи, в наз. відм. мн., як іменники з м'якими приголосними основи, мають флексію **-і** (*звірі, комарі*).

У говорах, де з різних причин шиплячі приголосні і **р** вимовляються м'яко, відповідні іменники змінюються за зразком інших іменників з м'якими приголосними основи. Певною мірою це відбите в мові художньої літератури: «Нашого жовніря, котрий дожив до 35 літ без жадного великого гріха і лихого діла, одоліла грішна гадка...» (Головацький); «Не тільки звіря в полі, що куниця» (Кв.-Осн.); «...Багато ще надій із серця облетить, Немов од вихря листячко зелене» (Л. Укр.); «Та я рада би, паноченьку, до дохторя, бо кажуть, що помагає...» (Март.); «Бувало зимовими вечорами то понароблюю з паперю голубів» (Стеф.).

У говорах, а звідси в мові художньої літератури зустрічаються випадки вживання іменників II відміни з іншими м'якими приголосними основи відповідно до нормативних з твердими приголосними: «Ну, кать вас бери! що буде, то й буде!» (Кв.-Осн.); «Животик у нього все був повний і надутий, як бубонь...» (Фр.); «Як та галич поле крила — ченці повалили До Констанця» (Шевч.).

Іменники II відміни з основою на шиплячий приголосний, що в наз. відм. одн. закінчуються на **-о** (*ледащо, Сінчо*), змінюються за зразком іменників з твердими приголосними основи: «...а ти, Тарасе, — годі тобі ледащом ганяти та по чужих садках лазити...» (Іван.). Кличний відмінок зазначених іменників має форму, спільну з називним. Пояснюється це тим, що іменник *ледащо* за походженням середн. роду (тепер він має значення чол. і середн. родів), тому й відмінюється як іменники середн. роду. За його зразком змінюється ім'я *Сінчо*.

Однина

Називний відмінок

Іменники II відміни чол. роду, у яких перед кінцевим приголосним основи виступають давні голосні звуки **о** та **е**, внаслідок занепаду кінцевих **ъ** та **ь** і подовження попереднього голосного за фонетичною закономірністю української мови в наз. відм. одн. чергуються з **і**: *віл, кінь, віз, ніс, похід, камінь, ремінь* і под. Однак під впливом книжної мови та внаслідок аналогії до непрямих відмінків, у яких нема фонетичних умов переходу давніх **о, е** в **і**, деякі іменники і в формі наз. відм.

одн. зберігають давні звуки **о, е**: *наро́д, опло́т, бог, блень* і под.

У ряді випадків до нормативних іменників з переходом **о, е** в і тексти художньої літератури засвідчують паралельні форми із збереженням **о, е**: «Не спас ні *рост*, ні сила многа...» (Котл.); «Ви мені *дом*, ви і родителі...» (Кв.-Осн.); «Питається калинонька, *Явор* молодіє...» (Шевч.); «Над тином опустілим галок *гамор* грає» (Шашк.); «...І весь *табор* мов чаром попав В отупіння й зомління» (Фр.); «...Та не таким горем Карай серце: розірветься, Хоч би було *камень*» (Шевч.); «Гордовитий, повний сили, Розсікаючи траву, Плавав *лебедь* білокрилий По глибокому ставу» (Щог.).

У мові художньої літератури зустрічається й протилежне явище, коли **о, е** чергуються з **і** в іменниках, що в нормативній літературній мові такого чергування не мають: «Але, Іване, нехай *біг* боронит, щоб они мене... пекли» (Головацький); «...на чолі миросправи Владно з'явиться *нарид!*» (Граб.); «Я ваш *приятіль*, я тепер такий самий хлоп, як і ви» (Фр.). Зазначені форми перейняті з південно-західних говорів.

Зустрічаються також випадки, коли з **і** чергуються неетимологічні **о** та **е**: «Перед нев безодні скали, Ззаду *воріг* подуфалий» (Федьк.); «...настав у життю Германа новий, зразу дуже мало видний, але все-таки важний *поворіт*» (Фр.).

Інколи непрямі відмінки впливають на зміну голосного **і** в дальших від кінця складах. Так, у слові *кінєць* **і** в наз. відм. одн. появилася за аналогією до фонетичної зміни давнього **о** на **і** в непрямих відмінках (пор.: «*Конець концям!*» — Шевч.; «Значить, на нині бесіді *конець!*» — Фр.).

У деяких іменниках чол. роду II відміни подвійні голосні в наз. відм. одн. належать до різних суфіксів — *соловєй* і *соловій*, *вўлей* і *вўлій*: «Над головами раптом затьохкав *соловей*» (Панч); «...Щороку приходит *соловій старенький*» (Шашк.).

Складні іменники з дієслівними основами (*риболџ*, *водовџ*, *водонџ*, *діловџ*, *хліборџ*) виникли пізно, коли фонетичний закон чергування **о** з **і** в закритих складах перестав діяти.

Серед слів на **-о** в II відміні є іменники чол. і середн. родів. Іменники чол. роду на **-о** — це слова, що

виражають назви спорідненості (*тато, дідо*, в говорах — *ба́дьо, де́дьо, нє́ньо*), назви, переважно чоловічі імена й утворені від різних коренів прізвища на **-ко** (*ба́тько, Грицько́, Марко́, Овє́рко, Онїсько, Панько́, Стецько́, Федько́, Юрко́; Ласко́, Липко́, Перетя́тько, Сліпко́*, також *ді́дько, хва́лько, соловє́йко*), назви на **-исько** (*хлопчи́сько*, в говорах — *діди́сько, хлопі́сько, парубчи́сько, стовпі́сько*), прізвища на **-енко** (*Василє́нко, Лісенко, Микитє́нко, Шевче́нко*), імена і прізвища на **-ло** (**-ило, -ало, -айло**) (*Самі́йло, Миха́йло, Ваві́ло, Гаврі́ло, Дани́ло, Кири́ло, Корні́ло, Ши́ло, Шумі́ло, Га́кало, Што́кало, Гримі́ло, Недба́йло*), прізвища на **-но** (*Лакно́, Бракно́*), назви на **-ро** (*Дніпро́*).

Іменники чол. роду на **-о** відомі нашій мові здавна; вони засвідчені в давньоруських пам'ятках і особливо широко вживані були в староукраїнській мові¹. Такі іменники є і в інших слов'янських мовах², однак в українській вони найбільш поширені.

Поява цих утворень пояснювалась по-різному. Одні вважали їх наслідком аналогії до кличн. відм. на **-о** від іменників чол. роду колишніх а-основ типу *воєво́до, старосто́, Сєво́, Кузьмо́* (О. О. Шахматов, М. К. Грунський, Л. П. Якубинський), інші (В. Шимановський, В. Сімович) пояснювали ці форми вимогами евфонії. На їх думку, поява форм на **-о** була зв'язана з редукцією (занепадом) глухих голосних звуків у кінці слів. Унаслідок цієї редукції в ряді іменників чол. роду створювалися незручні для вимови кінцеві сполуки приголосних звуків. Незручність усувалася шляхом додавання звука **-о** в кінці слова. Так постали *Лавро* з *Лаврџ*, *Марко* з *Маркџ*, *Петро* з *Петрџ* і под.

По-іншому розглядає форми іменників чол. роду на **-о** С. П. Самійленко. Насамперед дослідник не погоджується з поширеною думкою, що первісно всі іменники на **-о** були середн. роду. Він відзначає, що іменники чол. роду на **-о** в українській мові різного віку. Наявність утворень чол. роду на **-о** в багатьох слов'янських мовах свідчать про їх давність. Закінчення **-о** в цих

¹ Див.: С. П. Самійленко, Нариси з історичної морфології української мови, ч. I, К., 1964, стор. 109—110.

² Див.: В. Сімович, Українські іменники чоловічого роду на **-о** в історичному розвитку й освітленні, Прага, 1929, стор. 3.

іменниках, як і у відповідних іменниках середн. роду, є залишком суфікса колишніх о-основ, подібно до того, як цей основотворчий суфікс зберігся в давньоруській флексії дав. відм. мн. типу *столомъ*. Слідом за А. Кримським С. П. Самійленко твердить, що імена типу *Маркó*, *Кири́ло*, *Павло́* поставали за зразком давнішніх утворень на -о. Найпізнішими є новотвори типу *тату́сьо*, *Гри́ньо*. Автор вважає, що не лише давньоруські, але й пізніші утворення типу *братко́* зберігають у наз. відм. одн. перетворений у флексію основотворчий суфікс -о. Занепад редукованих *ъ* і *ь* і зв'язані з цим фонетичні процеси сприяли збільшенню кількості утворень на -о за наявним у мові давнім зразком¹.

Погляд С. П. Самійленка нам видається прийнятним. Правда, мабуть надто категоричним є його заперечення чинника милозвучності в процесі творення іменників на -о. Наявність у пам'ятках і говорах рідкісних форм із вставним о типу *Карол*, *Павол*, *Марок*² свідчить про роль евфонії в утворенні наз. відм. одн. від колишніх форм з двома кінцевими приголосними. Очевидно, внаслідок аналогії до давніх форм на -о, з одного боку, і через прагнення до милозвучності, з другого, на певному етапі історичного розвитку української мови було дуже продуктивним творення іменників чол. роду на -о. Природно, що ці складні процеси зумовили наявність у сучасній українській літературній мові і в говорах подвійних (і потрійних) форм: «Реве та стогне *Дніпр* широкий...» (Шевч.); «Та й за *Дніпер* уже хоче військо перегнати» (Руд.) — «Несе по Україні Важкі пароплави *Дніпро-чародій!*» (Ол.); «На *Дністр* занесесе...» (Шашк.); «Вставай, старий, вставай, давно вже встали Рейн і Волга і *Дністер*» (Тич.) — «...блищить *Дністро...*» (Рил.); «Який-то з його *майстер* буде!» (Шевч.) — «З досвітку ще *майстро* Світло засвітив...» (Щог.); «*Гість* тут був до тебе, Вутанько» (Гончар) — «Будять тебе аж трое гостей — Що перший *гостьо* — ясен місяцю, а другий *гостьо* — красне сонечко... А третій *гостьо* — дробен дощику» (пісня); «Розлетівся і мій гурток, як кажуть,

¹ Див.: С. П. Самійленко, Нариси з історичної морфології..., стор. 110—111.

² В. Шимановский, Звуковые и формальные особенности народных говоров Холмской Руси, Варшава, 1897, стор. 76.

з тріском, а його *ватажок* вилетів з того села назавжди» (Вас.) — «А *ватажко* сивий Мадей Зморщив густі брови...» (Ваг.).

У говорах, а також і в літературній мові зустрічаються подвійні пестливі форми переважно рдинних назв і чоловічих імен на приголосний звук і на -о: *браток* — *братко́*, *брату́нь* — *брату́ньо*, *брату́сь* — *брату́сьо*, *діду́нь* — *діду́ньо*, *діду́сь* — *діду́сьо*, *свату́нь* — *свату́ньо*, *тату́нь* — *тату́ньо*, *тату́сь* — *тату́сьо*, *Гринь* — *Гри́ньо*, *Іва́сь* — *Іва́сьо*, *Лесь* — *Ле́сьо*, *Луць* — *Лу́цьо*, *Миха́сь* — *Миха́сьо*, *Петру́нь* — *Петру́ньо*, *Петру́сь* — *Петру́сьо*, *Яць* — *Яцьо*.

Дослідники вважають, що такі назви починають появлятися у XV ст. за аналогією до інших власних імен на -о і що утворювалися вони паралельно до жіночих зменшувально-пестливих імен на -я, можливо, не без впливу польської мови.

З іменників II відміни чол. роду флексію -е мають тільки утворення з суфіксом -ище, перейнятим від іменників середн. роду: «Інколи здіймався такий *вітрище...*» (Іван.).

Іменники середн. роду з твердим приголосним основи колишніх о-основ та основи на приголосний s у наз. відм. одн. закінчуються на -о (*селó*, *óзеро*, *вікно́*, *добро́*, *слово*, *ко́лесо* — в останньому іменнику зберігається основотворчий суфікс -ес), іменники з м'яким приголосним основи в більшості відмінків та стверділим шиплячим колишніх jo-основ закінчуються на -е (*по́ле*, *мо́ре*, *со́нце*, *перце́*, *плече́*, *явище*, *прізвище*, *середовище*); крім того, іменники з м'якими приголосними основи та стверділим губним і р мають флексію -а, що відповідає давній -ъе (*уміння*, *знання*, *обличчя*, *плум'я*, *пір'я*), зокрема флексію -а мають іменники із значенням збірності (*волóсса*, *вороння́*, *те́рня*).

Давні форми іменників середн. роду на -іє, що були книжними вже за давньоруської доби і в староукраїнській мові, у новій українській літературній мові вживаються лише з метою архаїзації чи стилізації як виразні старослов'янізми і в живій сучасній мові не вживаються, за винятком іменника *єв'ангеліє*, що становить літературну норму: «...бо усякое *диханіє* без чоловічої поміщі стражда» (Кв.-Осн.); «Небесний царю! суд твій всеу, І всеу *царствіє* твоє» (Шевч.); «Тріщать кістки і

тріснуть жовнаки, Тріщать суглоби і материки, І одописців рать вбачає, не без блиску,— Блаженствіє і мир у тому тріску» (Мал.).

Походження флексії **-а** відповідно до давньої **-ъје** пояснюється по-різному. На думку ряду вчених (П. Житецького, О. Огоновського, О. Соболевського, А. Кримського, О. Шахматова, С. Кульбакіна та ін.), флексія **-а** виникла внаслідок фонетичної зміни звука **е** в позиції після сполуки **ь** і **ј**. Дослідники К. Михальчук, П. Бузук, С. Бевзенко та ін. появу флексії **-а** пояснюють наслідком впливу іменників колишніх основ на приголосний типу *теля, ім'я*. Г. Ільїнський уважав форми на **-а** результатом синтаксичного процесу — заміни форм наз.—знах. відм. фсрмою родового.

Найправдоподібнішим видається пояснення цих форм як наслідку аналогії до наз. відм. одн. іменників середн. роду колишніх основ на приголосний. Посереднім доказом взаємовпливу між іменниками типу *теля і життя* можуть бути свідчення білоруських говорів, у яких поряд з формами *жыцьцё, гальлё* спостерігаються *цялэ, парасё*. Синтаксичний чинник міг відіграти в цьому процесі певну допоміжну роль. Пояснення фонетистів залишаються непереколивими.

Флексія **-а** в наз. відм. одн. іменників середн. роду характерна для південно-східних і частково південно-західних говорів. Приголосні **д, т, н, с, з, л, ш, ж, ч** перед **-ъје** після занепаду **ь** унаслідок прогресивної асиміляції подовжилися (графічно — подвоїлися). Подовжений елемент приголосного основи є відповідником колишнього суфіксального звука **ј**, отже, належить до основи.

У південно-західних говорах перед закінченням **-а** відбулося стягнення подовжених приголосних основи, що знаходить відбиття і в мові художньої літератури: «І всюди співи, всюди лиш *свавіля* Що хтось би думав — тутки все *весіля*» (Федьк.).

Флексія **-е** в північних українських говорах (*п'іряе, ліст'е*) є продовженням давнього закінчення **-ъје**.

Походження флексії **-е** після м'яких і стверділих приголосних у південно-західних говорах пояснювалося по-різному. Дехто вважає її фонетичним відповідником давнього закінчення **-ъје**, подібно як у північних українських говорах. Однак інші дослідники переконливо доводять помилковість такої думки і флексію **-е** в га-

лицько-буковинських говірках розглядають як пізніше утворення з **-а**, яке свого часу замінило давнє закінчення **-е**.

Серед прихильників думки про первісність флексії **-е** в південно-західних говорах обґрунтував свій погляд тільки К. Дейна. На його думку, флексія **-е** в південно-західних говорах така ж архаїчна, як і в північних, а не походить з **а** внаслідок фонетичної закономірності, за якою після м'яких приголосних звук **а** переходить у голосні переднього ряду. Доказ такого погляду дослідник убачає в тому, що в говірках поширення флексії **-е** з давньої **-ъје** не збігається з поширенням переходу **а** в **е** після м'яких приголосних. Однак відсутність такого збігу характерна передусім для волинських говірок, сусідніх з поліськими, у яких флексія **-е** є давньою. Волинські говірки споріднюються з поліськими й рядом інших рис. У деяких наддністрянських говірках відсутність такого збігу може бути наслідком впливу волинських говірок.

У південно-західних говорах у закінченні наз. відм. одн. іменників колишніх **јо**-основ на **-ъје** виступає не тільки **-е**, але й інші голосні переднього ряду в повній відповідності до зміни **а** (з **а, ѡ**) після м'яких приголосних і стверділих шиплячих.

Форми на **-а** характерні для найархаїчніших південно-західних говорів (карпатських, деяких буковинських, надсянських), і ці говори від східноукраїнських з послідовним **-а** географічно відірвані.

Пам'ятки з території південно-західних говорів переконливо свідчать, що колись тут зазначені іменники в наз. відм. одн. відповідно до колишнього **-ъје** мали флексію **-а**.

Отже, флексія **-е** і її варіанти в південно-західних говорах є новотвором, що виник фонетично з флексії **-а**, яка в свою чергу постала з колишнього **-ъје**, очевидно, за аналогією до іменників середн. роду типу *теля*.

Подібно як у **I** відміні роль наз. відм. одн. у мові фольклору зрідка виконують форми кличн. відм. одн. іменників **II** відміни, що становить аналогію до відповідного явища в білоруській і сербській мовах: «Мій коханий, гарний сиңу! Нехай тебе криє *боже...*» (пісня).

Іменники II відміни чол. роду в род. відм. одн. мають закінчення **-а** або **-у**. Історично закінчення род. відм. **-а** походить від колишніх **о-**, **jo-**основ, флексію **-у** мали іменники **й-**основ.

Іменники II відміни чол. роду, що належали до **ї-**основ та основ на приголосний, своєї первісної форми род. відм. **-и** та **-е** не зберегли, вони набули флексію **-а** за аналогією до іменників **jo-**основ (пор. церковно-слов'янську форму в архаїзованій книжній мові літературного персонажа: «...вечеру суццю минувшаго *дне*, *бих*, *неподвижен...*» (Кв.-Осн.).

Форми на **-а** від цих іменників були панівними вже в старокраїнській мові, однак закарпатські, бойківські і деякі наддністрянські говірки засвідчують архаїчну флексію **-е** ще й сьогодні (*дне*, *камене*, *пне*, *ремене*, *тіжне*). Мабуть, фонетичним варіантом наведених форм або наслідком впливу іменників жін. роду слід вважати зафіксовані в деяких південно-західних говорах форми на **-и** (*камени*, *грѣбени*, *пѣломени*).

Іменників, що належали до **й-**основ, було небагато, а два з них — *син* і *віл* у формі род. відм. одн. підпали впливу іменників колишніх **о-**основ. Проте невелика кількість решти іменників **й-**основ (*медъ*, *домъ*, *садъ*, *вѣрхъ*, *полъ*, *солодъ* та деякі інші) у цій формі вплинула на дуже чисельну групу іменників колишніх **о-**, **jo-**основ. Вплив цей простежується вже в найдавніших слов'янських пам'ятках.

Причина такої індуктивності іменників колишніх **й-**основ вичерпно не з'ясована. С. Обнорський уважав, що індукція колишніх **й-**основ у род. відм. одн., як і в місцевому, здійснювалась на акцентуаційній основі. Однак історія форм род. відм. одн. іменників чол. роду в усіх слов'янських мовах такої думки не підтверджує; скрізь виділяється вага передусім семантичного чинника.

На думку Л. А. Булаховського, у поширенні форм род. відм. одн. іменників колишніх **й-**основ на **о-**, **jo-**основи істотну роль відіграли часто вживані слова *медъ*, *солодъ*, що означали речі великого у свій час економічного значення; під їх впливом почали приймати флексію **-у** інші, спочатку близькі за значенням іменники,

як-от: *хмель*, *воскъ*. За спільністю вживання тільки в однині, на думку Л. А. Булаховського, закінчення **-у** набували також власні географічні назви, крім назв міст з прикметниковими формами на **-ів**, **-ин** (останні впливали на оформлення род. відм. й інших назв міст)¹.

Таке пояснення причини первісного впливу **й-**основ на **о-**, **jo-**основи видається мало ймовірним. Адже спочатку впливу **й-**основ підлягала невелика група іменників **о-**, **jo-**основ. У давньоруський період зазначена індукція (вплив) не була інтенсивною. У старокраїнській мові на різних етапах цей вплив був різний: у грамотах XIV—XV ст. поширення форм з **-у** на іменники колишніх **о-**, **jo-**основ ще незначне², у пам'ятках XVI ст. воно стає вже дуже помітним³. Отже, найбільш масово іменники колишніх **о-**, **jo-**основ почали набувати флексію **-у** відносно пізно. Очевидно, важливим моментом для цього було усвідомлення форм на **-а** як таких, що властиві назвам істот і конкретних предметів, а форм на **-у** як таких, що властиві іменникам на означення сукупності, масовості або предметної невиразності, абстрактності, що в множині не вживаються. Адже в основному за таким семантичним принципом розмежовуються іменники з флексією род. відм. **-а** та **-у** і в інших слов'янських мовах (за винятком сербської, де в род. відм. одн. іменники **й-**основ впливу на інші основи не виявляли).

У процесі історичного розвитку української мови кількість іменників з флексією в род. відм. одн. **-у** щораз збільшувалася. Зазначимо, що аналогічне явище спостерігається і в інших слов'янських мовах⁴.

Точно розмежувати в сучасній українській мові іменники чол. роду з закінченням **-а** або **-у** важко, оскільки процес нормування відбувається й досі. Про-

¹ Л. А. Булаховський, Розвідки в ділянці граматичної аналогії в слов'янських мовах.—«Мовознавство», № 8, К., 1936, стор. 50—57.

² W. Kuraszkiwicz, Gramoty halicko-wo yn'skie XIV—XV wieku.— Studium językowe, Kraków, 1934, стор. 107.

³ І. М. Керницький, Система словозміни в українській мові на матеріалах пам'яток XVI ст., К., 1967, стор. 22—40.

⁴ С. П. Обнорский, Именное склонение., вып. 1, стор. 98—99; Słonski, Historia języka polskiego wzarysie, Lwów—Warszawa, 1934, стор. 146.

те на деякі правила щодо цього і на певні тенденції можна вказати.

Насамперед слід зауважити, що в сучасній українській мові закінчення *-а*, *-у* часто зумовлюються змістом іменника. Так, флексію *-а* мають іменники, що є назвами істот, зокрема загальними і власними назвами людей (за винятком збірних назв типу *люду*, *народу*): *робітника, колгоспника, тракториста, артиста, відмінника, студента, інтелігента, професора, доктора, директора, читача, ткача, товариша, учителя, учня, хлопця, стрільця, героя, водія, Івана, Михайла, Шевченка, Стефаника, Мартівича*; назви тварин: *пса, волів, вівка, соба, вуля, їжаків, жуків, півня, горобців, коня*.

Назви неістот можуть виступати з обома флексіями, і для них трудно визначити послідовні правила вживання того чи іншого закінчення. Однак у цілому деякі семантичні групи іменників, для яких характерне одне тільки закінчення, досить виразні.

У літературі часто спостерігаються хитання і щодо форм, нормативність яких сучасним правописом більш-менш усталена. Правда, у виданнях здебільшого та чи інша форма певного іменника не обов'язково належить авторові, частіше редколегії чи редактору, та різнобій форм все одно ілюструватиме хитання.

Так, закінчення *-а* характерне для назв конкретних предметів, що вживаються в однині і множині: *ножа, молота, трактора, зшиття, ключів, обручів, мечів, стільців, олівців, поршня, чобота, піджаків, рукавів, бубликів, книжок, пирога, лоба, носа, вуса, зуба* і под.

Приклади хитання: «І я, може, й необачно, поговорив позувати для бюста» (Кулик); «...дружина зразу нетерпляче надриває його [конверт], бігає очима по рядках, потім ахає і знову притискає лист до бюсту» (Ст.); «Сидить батько кінець стола...» (Шевч.); «Біля столу скульптора — мольберт...» (Полт.); «...немов опекла пальці об клавіші інструмента» (Ле); «...тільки біда, що не вмію просто з голосу писати, без помочі інструменту» (Л. Укр.); «...Він тільки що роздягся з каптана...» (Котл.); «Ну то й що? — спитав Горпину Яків, стаючи перед нею гордо і закладаючи руки позаду каптану» (Мирн.); «Тимко сідає на лаву, а Марко ліпиться до одвірка» (Тют.); «Він спробував притулити альбом до одвірку...» (Тулуб); «Весь час

музика органа, дуже тиха» (Довж.); «Праворуч музична скринька у вигляді органу» (Гал.); «...перепрошуючи, підвівся з ослона» (М. Стельмах); «В хаті, перед столом, на обох кінцях ослону, сиділи ще дві невістки» (Вільде); «Бенедьо все ще стояв край порога з мішком на плечах» (Фр.); «Кожна крапля поту твого, Кожна крапля твоєї крові Наближає тебе до порогу, Де ти зріс у теплі і любові» (Рил.); «...закручений клуб... ремня...» (Янов.); «Далі повіту чоловік не виїжджає, oprіч ремню, нічого не носить, живе на язиці і нагаях, а теж із себе діяча революції корчить» (Ст.); «...слина стікала цівкою з рота...» (Коцюб.); «...Розхрістана, боса, З роту піна...» (Шевч.); «Мухи роєм носилися над його жирним лицем, ким'яком обсіли коло носа, очей» (Мирн.); «От лихо собаче! — Йому я промимрив з-під носу; Взяв сурму, пакета, коня окульбачив І сивим по шляху дав чосу» (пер. Стар.).

Серед назв населених пунктів більшість має тільки закінчення *-а*: *Києва, Харкова, Львова, Житомира, Луцька, Ніжина, Тернополя* і под. Назви деяких міст, що за сучасним правописом мають уживатися в род. відм. з закінченням *-а*, не сприймаються як неприродні і з флексією *-у*: *Ромодана і Ромодану, Ленінград і Ленінграду, Рима і Риму, Парижа і Парижу, Лондона і Лондону, Вашингтона і Вашингтону* тощо.

Закінчення *-а* мають назви рік з флексійним наголосом: *Дніпра, Дністра, Дінця*. Однак для назв рік з ненаголошеною флексією і для більшості інших географічних назв (озер, гір, островів, півостровів, областей, країн тощо) характерне закінчення *-у*: *Дону, Дунаю, Єнісею, Сейму, Гангу, Нілу, Рейну; Байкалу; Хасану, Мічигану; Алтаю, Уралу, Паміру; Сахаліну; Криту, Цейлону; Криму, Донбасу, Кавказу, Казахстану, Сибіру, Афганістану, Ірану, Китаю* та ін.

Для деяких географічних назв можна зустріти обидві форми: «Ви не знаєте князя Данила?.. Володаря всіх земель, усіх осель і міст від Сяну аж до Дніпра, від Карпат аж до устя Буга?» (Фр.); «Далеко десь з-понад самого Бугу сірою грудочкою покотився у село заець...» (Ст.); «Признавайся: було там у них Вішунання старинне, Що від дуба й дванадцяти ніх Власть Єгипта загине?» (Фр.); «...олександрійський козолуп, великого і малого Єгипту свинар...» (Гончар).

Усталеними в сучасній українській мові є форми на -а від назв мір довжини, ваги, часу; також від назв місяців, днів; від числових і грошових назв: *мётра, кілометра, гектара, літра, кілограма; тижня, місяця; понеділка, вівторка, четверга; січня, травня; десятка, мільйона, мільярда; п'ятка, карбованця, червінця*. Виняток становлять форми від часових назв *року, віку*.

Наукові й технічні терміни іншомовного походження, а також українські суфіксальні терміни здебільшого закінчуються на -а: *квадрата, радіуса, ромба, діаметра, сегмента, сектора, куба, синуса, конуса, суфікса, атома, іменника, займенника, прикметника, відмінка, трикутника, чисельника, знаменника*.

З назв танців закінчення -а мають ті, у яких флексія наголошується: *гопакá, тропакá, козачкá*; інші назви танців та ігор звичайно можуть мати обидві форми: *вальса і вальсу, фокстрота і фокстроту, краков'яка і краков'яку*: «... а хочь ноги потомлені, до круглого рвалися танка...» (Шашк.); «Під час танку, коли траплялися перерви й переходи, вона любила зайвий раз упевнитись, що ми сидимо в залі...» (Янов.); «Веселій мотив вальса розлився по веселій світлиці» (Н.-Лев.); «Над нічним осіннім парком попливли томливі звуки вальсу» (Донч.); «Вольдемар покрутившись біля дзеркала і наспівуючи мотив фокстрота та притоптуючи, виходить на кухню» (Мороз); «...не вмію танцювати фокстроту» (Мик.).

Деякі із зазначених назв мають лише закінчення -у: *танцю, балету, боксу, тенісу, футболу*.

Назви приміщень, будівель та інших споруд під наголосом мають звичайно флексію -а: *хлівá, блндажá, млинá, куреня́*; не під наголосом тільки -у або обидва закінчення: *льоху, залу, поверху, універмагу; сараю і сарая, карнізу і карніза, намету і намета* тощо.

Приклади з художньої літератури засвідчують більшу кількість відповідних іменників з обома формами, ніж це допускає сучасний правопис: «Побігла з криком вокруг вала...» (Котл.); «К старій з поклоном підступивши, На оберемок ухвативши, В землянку з валу потаскав» (Котл.); «Ударив ранковий гудок з-за вокзала» (Перв.); «Спорожнів перон вокзалу» (Довж.); «Ні, тут не лежить краса гарема...» (Л. Укр.); «Стоять з гарему звалища сумні...» (Л. Укр.); «Ей, коби

дід мій та підвівся із гроба» (Стеф.); «А тепер він... прийшов до гробу Острозького...» (Тулуб); «...пшеницю сіяв на чотирьох углах дома...» (Н.-Лев.); «...не міг назвати своїм нічого, крім свого одного дому з садом...» (Фр.); «Марія зараз підійшла до печі й узяла сірники з карніза» (Гол.); «...лівою рукою держався карнізу...» (Фр.); «Гануш взяв матерію під пахву, накинув на свої настобурчені кучері німецького картузика й вискочив з магазина...» (Н.-Лев.); «Дорогою Тимко зустрів Павла Гречаного, що повертався із сторожування від магазину» (Тют.); «...Але ми — чому, і сам не знаю, — не дали зірвати їм моста» (Сос.); «Ой ти, дівчино Божого зросту! Вийди до Гаю Або до мосту» (Кост.); «З-за окопа визирнули сосни...» (Коцюб.); «Але ось атака докотилась до окопу» (Довж.); «Од брам далекого палаца...» (Щог.); «Від монументального Палацу культури, з колонами і масивними арками, долинає спів радіоли» (Руд.); «Самі знаємо, що з доброго плота добрий кіл» (Панч); «Співа про дрімоту коло того плоту...» (Мал.); «Ось двое хлопців із левади з зеленню пролопотіли до сараю...» (Гол.); «Ач як наша дівчина прибралася! — крикнув до неї з сараю Свирид» (Мирн.); «Куди не глянь — все світ, ні тина, ні воріт» (Гл.); «...біля тину промайнула темна ряса...» (Ст.); «Ох, та ж ти, малим ще бувши, бігав з храма по промінню і по морі серед бурі, мов по суші ти ходив» (Фр.); «Вони долітали десь зверху, як із хорів величезного храму...» (Гончар).

Закінчення -у в род. відм. одн. властиве іменникам II відміни чол. роду, що означають назви речовин, масн, матеріалу: *кісню, водню, азоту, газу, гіпсу, піску, цукру, чаю, меду, рому, квасу, соку, лісу, снігу, льоду, шовку, гороху, ячменю, воску, металу, напю*.

Обидва закінчення може мати іменник *сир*: «...узяла... сир...» (Кв.-Осн.); «...тут люди мають доволі... молока, сира та масла...» (Н.-Лев.).

Інші випадки, коли іменники зазначеної семантичної групи набувають закінчення -а, зумовлюються специфічними факторами: персоніфікацією, фразеологічними зрощеннями тощо: «Край просіки росли кущі колючого терну» (Донч.); «Ще хіба би терна нам просить, Може терен захоче» (Фр.); «...набрив киселю

в мисці...» (Гол.); «...І всім дадуть нам *киселя...*» (Котл.).

Як правило, флексію -у мають назви збірних понять: *загалу, загону, натовпу, актіву, ярмарку, базару, хору, оркестру, флоту, товару*. Певна група іменників із значенням збірності зафіксована в літературі з подвійними формами — з -у і -а: «...вже їх до *гурту* не приймають...» (Л. Укр.); «А в стані козачім на сході *гурта* Йде рада остання...» (Стар.); «Але сподом вона [ніч] ворушилась, жила, двигтіла і хвилювалась хвилями чорного *люду*, невидимим припливом тіл» (Кочуб.); «І мертвецька тиша залягла На устах всього *люда*, І жажнувсь Авірон, і поблід, Сподіваючись чуда» (Фр.); «А в Києві мене догнала звістка, Що вмер поет *народу...*» (Рил.); «Оце я думаю, брати, Про долю рідного *народу...*» (Грб.); «...вибирає з арештантського *табуну* свою жертву» (Збан.); «До кобилячого *табуна* потрапить...» (Янов.); «Панові треба було знатного *роду*, багатства...» (Мирн.); «...Тетви давного *рода...*» (Шашк.); «Сашко, було, в рівчак Спускає переправу *флоту*, Або гуляє в розбишак» (Рил.); «...Вступитися за Троян просила, Щоб *флота* не лишився син» (Котл.).

Флексію -у мають іменники — назви рослин і рослинних масивів: *ковилу, щавлю, барвінку, очерету, бур'яну, лісу, гаю, саду*, хоч серед останніх зустрічаються подвійні форми: «В село із *лісу* Вовк забіг...» (Гл.); «Візьми, візьми мене з собою, ми підем тихо посеред *ліса* мрій і згубимось обое помалу, вдалині» (Л. Укр.); «І повіє огонь новий З Холодного *Яру*» (Шевч.); «...прірва стрімкого скалистого *яра...*» (Фр.); «Все лунає з-за *гаю*, гуркоче і гуде...» (Сос.); «Виходь, виходь, пане гетьмане, До Жванського *гая...*» (пісня); «Ой, повій, повій, вітре, через море Та з Великого *Лугу...*» (Шевч.); «...Ридає хор, мов дикий вітер з *луга...*» (Л. Укр.); «Іх перший марш був до *байраку...*» (Котл.); «Жили в гушині глибокого *байрака* Страшений Лев, всесвітній Лис, Бурлака-Вовк і наш Сірко-Собака...» (Гл.).

Для суфіксальних іменників — назв рослинних масивів з наголосом на закінченні підручники і сучасний правопис рекомендують закінчення -а, однак у практиці ці іменники звичайно зустрічаються з обома

флексіями; роль відіграє тут значення збірності, загалом характерне для іменників із закінченням -у: «Микола вийшов із *вишняка* й попрямував до хати» (Н.-Лев.); «Тут була хаща молодого *вишняку...*» (Довж.); «Щоб літо йшло з тобою, Твоєю стороною, Щоб дихало сосною І листом *дубняка...*» (Ющ.); «Ми далі ідемо кущами *дубняка...*» (Гонч.); «Які хаші *чагарника!*» (Смол.); «...вподовж до самої річки проміж високих лип і ясенів і густого *чагарнику* протоптана була стежка» (Стор.).

Назви установ, закладів, організацій звичайно вживаються з флексією род. відм. одн. -у: *університету, інституту, арсеналу, трибуналу, заводу, клубу, штабу, радгоспу*. Однак нерідкі випадки хитання і в цій семантичній групі іменників: «Через тиждень Петру Ураду та Букан повернулися з *острогу...*» (Чаб.); «...прийшлося із *острога* викупати» (Кв.-Осн.); «Піднявши баклаги та мерщій до *табору*, не оглядаючись...» (Кв.-Осн.); «А як з *табора* вийшов у степ, То ще гори горіли...» (Фр.).

У курсах граматики і в сучасному правописі більшості назв просторових понять приписується закінчення -у, певній тільки частині -а: *хутора, берега, горба, острова* тощо. Слід сказати, що цим правильно відображається провідна тенденція в сучасній українській літературній мові, хоч на практиці щодо цього теж спостерігається хитання, найчастіше такі назви зустрічаються з двома закінченнями: «Козаки рушили з *двору*» (Довж.); «Козак із *двора* коника виводить» (Бор.); «Смеркає вже; ніде ні шляху, ні *кургану*» (Шпиг.); «Василь Карпович першим став спускатись з *кургана*» (Гончар); «На розі цієї вулиці та розлогого *майдану* стояла хата...» (Коп.); «Вступають воїни в древній круг *майдана...*» (Баж.); «...чула крижаний подих арктичного *океану...*» (Гончар); «Постала туга, сном важким приспана, Постала велетом і досягла до смар, Жаль запалав, прибором *океана* Загомонів його страшний пожар» (Л. Укр.); «Боги з *Олімпу* зглянулись на сльози...» (Л. Укр.); «Не думав і не сподівався, Щоб хто з *Олімпа* кучму дав» (Котл.); «Ти кленеш, як твою сліпоту Ткнув промінчик пожежі, В якій я живу й він — понад всі Часу й *простору* межі» (Фр.); «Чи згадали хоч раз ви про мене в тюрмі, Як про вас я

спогадую хвора? Як ростинам бракує життя в вогкій тьмі, Так обом нам бракує *простора*» (Л. Укр.); «І проворна, і жартовлива була, та таки і *світу* видала...» (Кв.-Осн.); «За сльозами за гіркими і *світа* не бачить» (Шевч.).

Назви явищ природи, як правило, мають у род. відм. одн. закінчення *-у*: *дощу, вітру, буревію, морбзу, снігопаду, урагану, вогню*. Однак хитання спостерігаються і серед цих назв: «Так пий же... Янтар і мед густого *листопаду*» (Рил.); «Люблю осінній слухать вальс Замріяного *листопада*» (Нех.); «Схотілось сонця, веселого *шуму* ріки...» (Коцюб.); «Ой, не «зеленого *шума*» співала Вічно-смутна сосна...» (Л. Укр.).

Для назв почуттів (*жалю, гніву, болю, стиду, страху, настрою, суму* і под.) закінчення *-у* є нормативним; однак порушення цієї норми в літературній мові нерідкі: «Кінчай же, каже, й сміливіш дери вже й шкуру на паси, То, може, плакати нас навчиш Або ще й *духу* наддаси» (Сам.); «Голос *духа* чути скрізь...» (Фр.); «Безпошадній зброї *сміху* Я боюся піддаватись...» (Л. Укр.); «...Тепер з тебе яка утіха? Ніхто не гляне і для *сміха*...» (Котл.); «Соломія од *сорому* подалась через поріг у сіни» (Н.-Лев.); «Звучать слова без *сором*: Дискримінації нема» (Рил.); «Троянці з *страху* задрижали...» (Котл.); «Великі у *страха* очі...» (Котл.); «Питала я: хто тебе з *уму* з розуму зводить?» (Вовч.); «Над силу *ума* Вже дужчої сили й на світі нема» (Мова). Наведені форми *духа, страху* вмотивовуються персоніфікацією.

Закінчення *-у* в род. відм. одн. характерне також для іменників інших семантичних груп, як-от: для назв процесів, станів, властивостей, явищ суспільного життя, абстрактних понять тощо: *руху, льоту, стану, споккою, крику, кашлю, клопоту, ритму, ремонту, спорту, колориту, інтересу, характеру, розуму, експерименту, рейду, маршруту, почину, опору, вчинку, побуту, арешту, світогляду, прогресу, соціалізму, комунізму, романтизму, реалізму, матеріалізму* та ін.

Сюди належить велика кількість іншомовних запозичень, інтернаціоналізмів, що виражають назви абстрактних понять або таких, що асоціюються з абстрактними назвами.

Свідченням хитання у назвах цього типу можуть бути такі приклади: «...Байдуже те йому, що потом *труду* свого Панам пановання дає» (Фр.); «Я — не Єсенін, я — Сосюра, поет *труда* і комунар» (Сос.); «Летить метелик на вогонь *З розгону*, стрімголов» (Бичко); «Діждався і зо всього *розгона* Вліпив такого макогона, Що пан Галес шкереберть став» (Котл.); «Мій стан був подібний до *сну*...» (Фр.); «Маруся ніби прокинулась од думок та мрій, як од *сна*...» (Н.-Лев.); «...він утік від них, і від їхнього *обіду*» (Ст.); «...а що мужики їх та діти без *обіда*, так то їм і дарма...» (Кв.-Осн.); «...тільки лічаться на службі, щоб добути *чину*» (Мири.); «...Послав послами до Латина Од імені свого і *чина*...» (Котл.); «В цей час військовий писар подав йому умови *миру*...» (Довж.); «Коли ж до *мира* я поміха, ...Іду...» (Котл.); «...в шкільному курникові сидів за незнання *закону* божого» (Тют.); «Не ховайте, не топчіть Святого *закона*...» (Шевч.); «Надія Бугрик не все ще виконала з його *заповіту*» (Шиян.); «Він іде на широкий майдан. Де намет *заповіта* Простяга свої штири роги В штири сторони світа» (Фр.); «...звичаю козацького наберешся...» (Шевч.); «Але і тоді в йому малось дві церкви, Й *звичая* держалися там...» (Щог.); «...він не міг видавити ані *звуку*» (Іван.); «Боже мій, що може зробити з людиною геніальне поєднання *звука* і слова» (Ст.); «Такого *тягару* скала на собі не здержала би» (Стеф.); «...зараз зможе звільнитися від усього свого *тягара* новин» (Соб.); «...Се що *проценту* не лупили...» (Котл.); «...процента не хочу» (Ст.); «По руках ходили списки *віршу*, написаного студентом Добролюбовим...» (Іван.); «Вона [природа] — не тільки тема *вірша*...» (Рил.); «Але гріх мусит бути, так зайшло, що без *гріху* не обійдеси» (Стеф.); «...Хто ж єсть на світі, щоб був без *гріха*?» (Котл.); «Минулося, розійшлися, І *сліду* не стало» (Шевч.); «Гей, земле наша молода, Рясна Країно Рад! Хай тінь ворожого *сліда* Забуде рідний сад» (Рил.).

Деякі іменники набувають закінчення родового відмінка одн. *-а* або *-у* залежно від певних граматичних ознак. Так, закінчення *-у* характерне для префіксальних безсуфіксних утворень на означення дії або стану. Важливу роль тут відіграє ненаголошеність флексії: *віразу, вігуку, вибою, вігяду, віклик, вибору, нага-*

ру, наділу, наказу, відходу, відсіву, відгуку, поділу, показу, приходу, успіху, запису і под. Однак література засвідчує хитання і серед цієї групи іменників: «Ідучи в колоні на далекі вогневищі гаснучого заходу, Хаецький чуйно ловив ніздрями знайомі з дитинства запахи весняних, розпарених за день полів» (Гончар); «...Захода сонця дожидає» (Шевч.); «...На колінах лізли до престолу...» (Л. Укр.); «...од глибокої тюрми Та до високого престолу — Усі ми в золоті і голі» (Шевч.); «І от батько з сином замість привіту після довгої розлуки почали молотити один одного» (Довж.); «Озовися, мій друже, до мене, Твого слова не чула я з літа, Бо я прагну від тебе привіта, Як дощу деревце те зелене» (Л. Укр.); «Хтось-таки був гукнув з коридора — а з чим, мовляв, вибігати, без припасу гниди не в'єш, а то ж таки військо оружане» (Гол.); «Послав гінця до богомаза, Щоб малювання накупить, І также розного припаса, Щоб що було і їсть і пить» (Котл.). Випадки вживання зазначених утворень з флексією -а переважно обумовлені семантично (іменники виражають назви конкретних предметів — *засіка, заступа, засува, престола* тощо).

Іменники з суфіксом -ок, якщо вони не означають речовини, матеріалу, мають закінчення -а: *ярка, ліска, лужка, ставка, сніжка, стрибка, ривка, малюнка* і под. Суфікс -ок властивий назвам предметів, як-от: *кіло́к, клино́к, млинко́к*, до того ж флексія в таких утвореннях переважно наголошена, тому й вплив іменників колишніх й-основ на цю категорію слів був обмежений. Проте за умов ненаголошеності флексії і серед таких утворень зустрічаються випадки хитання: «А він — мов юний вітер *ранку...*» (Сос.); «...Встань і ти, моя дитино! *Ранка* тратити не треба» (Щог.); «Він учився серед *недостатку...*» (Фр.); «Іще там єсть до півдесятка, Но дріб'язок і гольтіпа; В таких не буде *недостатка*, Хоть в день їх згине і копа» (Котл.); «...взяли і вписали мое прізвище до *чорного списку*» (Мур.); «...замість *списка* нашої сотні» (Кв.-Осн.); «...збираються вже від *досвітку*» (Гжиц.); «...ще не минуло було рік, а вже одного *досвітка* на маленькій вишенці зачепився Василь» (Стеф.); «Звила ж я віночок вчора Звечора, звечора З зеленого *барвіночку...*» (пісня); «Шкода того *барвіночка...*» (Шевч.).

Іноколи істотну роль у вживанні форм на -а або -у відіграє наголос; ненаголошена флексія у свідомості мовців сприймається менш виразно і легше допускає аналогії впливи: *стола — до столу, моста — з мосту, суда — до суду* тощо.

Окремі іменники в род. відм. одн. вживаються з закінченням -а або -у залежно від їх змісту. У цьому виявляється тенденція мови закріплювати за синонімічними граматичними формами семантичні відтінки. Звичайно закінчення -у характерне для випадків, коли іменник уживається в узагальненому, збірному або переносному значенні: «Чоботи командуючого заскрипіли, і він потягнувся до телефонного *апарата...*» (Куч.); «Головою мав їхати один бухгалтер. Але Марченко, з *апарату* Раднаркому, чомусь попросився очолити комісію» (Ле); «А-а... так горілку було коли пить, а *акта* і ніколи скласти...» (Мирн.); «Зав'ялов не вперше грав у виставі, яка йшла сьогодні, але ніколи ще він не проводив заключного *акту* з такою силою, як цей вечір» (Дмит.); «...ні на секунду не затримав жодного *блока* обличкування тунелю...» (Ле); «Старший наглядач жіночого *блоку* в Маутхаузені. З хлестом в руці» (Ю. Бедзик); «Ся нитка зелена, що мов тота гадина, Оце здовж *загона* снує,—Се... межа...» (Фр.); «...вертається... командиром повстанського *загону*» (Гончар); «...із-за кожного *каменя...* слідкує чиєсь око...» (Гончар); «...Тільки не клали тобі граніту, Ти ж того *каменю* ніс по світу!» (Мал.); «Най росте собі кедрина До божої волі, А для *трупа*, для старого Буде і тополі» (Руд.); «Ой не клюйте, гайворони, чумацького *трупу*» (Шевч.).

За сучасним правописом іменник *лист* має закінчення -а, коли йдеться про папір, та -у, коли мається на увазі природний лист: «Й на другий день *листа* не було» (Коцюб.); «Між деревами, в наметах рудого *листу*, щось пахло...» (Коцюб.).

У мові художньої літератури та фольклору можна зустріти назву природного листу з обома закінченнями на порушення тенденції до вживання флексії -у із збірними назвами: «Ой є того, наші панки, много товариства, Як у лісі в Медоборі букового *листа*» (пісня).

Менш чіткі, ніж у літературній мові, правила вживання флексій -а та -у в род. відм. одн. іменників чол.

роду II відміни виявляють народні говори. Діалекти великою мірою є джерелом хитань у вживанні форм на -а та -у в літературі, хоч загалом семантичні основи вживання обох флексій у літературній мові і в говорах одні й ті ж.

Правда, в поліських говірках інколи зустрічаються форми на -а від іменників, що в інших говорах і в літературній мові мають флексію -у (*світа, луга, степа, майдана, бока, обіда* тощо). Можна допускати, що в архаїчних поліських говірках вплив колишніх *й*-основ на інші іменники чол. роду до певної міри був обмежений.

Сучасне вживання закінчень -а та -у в род. відм. одн. іменників чол. роду II відміни — наслідок складного процесу взаємовпливів між формами іменників різних колишніх основ на семантичній основі, прояв дії певних граматичних і акцентуаційних чинників, результат впливу інших мов, передусім російської і польської.

Процес нормування у вживанні флексій -а та -у в українській мові продовжується й досі.

У родовому, як і в інших непрямах відмінках, іменники II відміни порівняно з називним зазнають певних фонетичних змін. До найпомітніших належать чергування голосних *о* та *е* з *і* та випадання голосних *о*, *е*. Ці зміни відбуваються загалом у відповідності з фонетичними законами сучасної української мови. Аналогічні чинники інколи порушують фонетичну закономірність (пор. *мох* — *моху*, хоч у говорах можлива форма *мху*, *орёл* — *орла*, хоч у лемківських говірках *орёла*).

Від іменника *сон* нормативними є форми непрямих відмінків з випадним *о*, проте художня література відбиває також форми із збереженням *о*: «...Нічка приспала всіх, *соном* окутала...» (Стар.); «Та так тебе ціп і звалит на сніп, та й так деревієш до ранку у *соні*, аж ті роса припаде!» (Стеф.).

В іменниках з суфіксом -ець у непрямах відмінках є випадок: *кравець* — *кравця*, *митець* — *митця*, *стілець* — *стільця*. Випадає суфіксальне *е* також при відмінюванні іменника *соловей*. Збіг трьох приголосних не перешкоджає здійсненню фонетичної закономірності (*терпєць* — *терпцю*), але в окремих випадках за таких умов *е* не випадає (*мудрєць* — *мудреця*, *мудрецю*) або настає спрощення в групі приголосних (*чернєць* — *ченця*). Фо-

нетичний розвиток давньої форми становить *жнець* — *женця*.

В іменниках з суфіксом -ець під впливом форми наз. відм. у род. та інших відмінках голосний основи *о* не чергується з *і*: *бездблець* — *бездблця*, *борєць* — *борця*, *ловєць* — *ловця*, *отєць* — *отця* (рідше *вітця*), *чорноморець* — *чорноморця*, *приходєць* — *приходця*, *дозорєць* — *дозорця*, *вйборєць* — *вйборця*.

Навпаки, в іменниках *кінєць*, *стілєць*, *взірєць*, *острівєць* і основи в наз. відм. одн. наявне за аналогією до непрямих відмінків. В іменнику *кібець* на збереження і в основі допускається вплив дериватива *кібчик*¹.

В іменниках з суфіксом -овець здебільшого виявляється вплив наз. відм. на непрямі: *урядовець* — *урядовця*, *народовець* — *народовця*, *службовець* — *службовця*, *науковець* — *науковця*, хоч є чимало випадків протилежної аналогії: *верхівєць* — *верхівця*, *фахівєць* — *фахівця*, *початківєць* — *початківця* й под.

Деякі іменники мають подвійні форми: *сирівєць* — *сирівцю* і *сировцю*, *ялівєць* — *ялівцю* і *яловцю*.

Під впливом наз. відм. *о* зберігається в непрямах відмінках іменників на -ел: *орёл* — *орла*, *осёл* — *осла*, *козёл* — *козла*, *котёл* — *котла*.

Складні іменники з другим компонентом -день при відмінюванні для уникнення збігу приголосних набувають вставний звук *о* в основі: *великдень* — *великодня*, *великодню*., *переддень* — *переддня*, *передодню*...

В іменнику *лев* при відмінюванні кореневий звук *е* зберігається як у назві тварини, так і в імені: «Оцей чоловік має очі, як у *лева*» (Коб.); «В іншому місці неба бачимо сузір'я *Лева*» (Цес.); «Дядька *Лева* нема на світі» (Л. Укр.). Правда, в художній літературі можна зустріти форми без кореневого голосного звука, що з погляду норми є її порушенням: «...І тут тільки показали Хижість тигра й силу *льва*» (Фр.).

Певну трудність у літературній мові, зокрема в перекладах, становить відмінювання деяких слов'янських суфіксальних власних назв. Ідеться передусім про західнослов'янські назви з суфіксом -ек. Суфіксальний голосний *е* в західнослов'янських мовах у непрямах від-

¹ Л. А. Булаховский, Грамматическая индукция в славянском склонении.— «Вопросы языковедения», 1956, № 4, стор. 25.

мінках випадний. В українській мові суфікса **-ек** немає. Називний відмінок західнослов'янських назв з суфіксом **-ек** в українській мові вимовляється подібно до українських назв з суфіксом **-ик** (унаслідок нерозрізнення в українській мові ненаголошених голосних **и** та **е**), як-от: *Івасик, Стефанік, Соляник, Ковдлик*, також *стоблік, ніжик* тощо. В українській мові голосний суфікса **-ик** не випадає. Не випадає при відмінюванні в українській мові також кореневий голосний **е** в словах типу *глек, грек*. За мовним чуттям українців західнослов'янські назви з суфіксом **-ек** не сприймаються як відповідники до українських утворень на **-ок, -ець**, де голосний випадає (*Васильок, Довженок, синок, браток; Максимець, Лизанець, хлопець* тощо). Тому-то назви типу *Гашек* у род. відм. одн. пишуться то *Гашка* (як у чеській мові), то *Гашека* (як аналогічні слова української мови). Оскільки традиції написання цих назв з випадним голосним ще немає, а загалом іншомовні слов'янські назви пишуться за зразком українських, правомірнішими слід уважати написання із збереженням суфіксального **е** типу *Гашека*.

У деяких закарпатських говірках від іменників II відміни — власних імен чол. роду зафіксовано форми на **-и** (*Петри, Александри*), що можна пояснювати впливом румунської мови¹ або аналогією до форм іменників I відміни. Рідкісне свідчення флексії род. відм. **-и** від іменника *тата* («Вертає нам сонце до хати? Обмиймо росою Личенько свіжою, Щоб стались милійші для тати!» — Уст.) може бути наслідком впливу іменників I відміни, зокрема часто вживаного поряд іменника *мама*. Однак правдоподібніше, мабуть, пояснювати її тут потребою римування.

Форма род. відм. одн. *відома* (з *відома, без відома, до відома*) репрезентує іменник; в інших відмінках він не вживається, разом з прийменником виявляє тенденцію до переходу в прислівник: «До її *відома* негайно було доведено про несподіваний випадок із Павликом» (Донч.).

До синтаксичних особливостей належать випадки позанормативного, за походженням діалектного, вживан-

¹ І. Панькевич, Українські говори Підкарпатської Русі і суміжних областей, Прага, 1938, стор. 184.

ня наз. відм. мн. замість род. одн. після числівника *півтора*, типу *півтора роки, півтора кілометри, півтора карбованці*».

Конструкції, у яких іменники *схід, обід* та деякі інші вживаються з прийменниками в формі наз. відм. (*до сходу сонця, до обіду, після обіду* тощо) становлять фразеологізми, близькі за значенням до прислівника, в межах яких нормальні граматичні зв'язки втрачаються. У словосполучі *до сходу сонця* обидва іменники сприймаються як одна лексема, у сполуках *до обіду, після обіду* форма іменника завдячується аналогії до структур з наз. та знах. відмінками.

Синтаксично-стилістичне явище становить також вживання род. відм. одн. замість род. мн. для підкреслення відтінку збірності: «Аж кишить *Невольника* у Сіракузах. В льохах і тюрмах» (Шевч.).

Усі іменники II відміни середн. роду в род. відм. одн. мають давнє закінчення **-а**, що було властиве іменникам **о-**, **ю-**основ: *селя, болота, ремесла, плечя, прізвища, поля, пір'я, насіння*.

Частина іменників середн. роду сучасної II відміни походить від давніх основ на приголосний **s**, однак закінчення род. відм. вони одержали за аналогією до іменників колишніх **о-**основ (*чуда, тіла, неба, слова, колеса*).

Іменники чол. і середн. родів колишніх **ю-**основ за діалектною фонетичною закономірністю переходу голосного **a** після м'яких і ствердих приголосних у голосні переднього ряду в південно-західних говорах у род. відм. одн. закінчуються на **-е, -і** (*крил'є, стіл'ц'є, умерц'є, ткач'є, боднар'є, сподар'є, дн'є*).

Іменник *пуття* вживається тільки в род. відм. одн. як елемент сталих висловів та фразеологізмів: «*Пуття* з того, що ти ганяв... Пустоцвіт сам, і робота твоя пушта» (Гончар).

Давальний відмінок

Іменники чол. роду з твердими приголосними основи в дав. відм. одн. мають паралельні закінчення **-ові** і **-у** (*дубові і дубу, столові і столу, бригадірові і бригадіру*), іменники з м'якими і ствердими приголосними — **-еві** і **-у** (*ковалеві і ковалю, товаришеві і товаришу, гербові і гербу*).

Паралельні закінчення **-ові**, **-еві** і **-у** історично походять від окремих груп іменників, що належали до різних основ (форми на **-у** були властиві іменникам о-основ, закінчення **-ови** мали іменники й-основ).

Форми на **-ові**, **-еві** відповідають поширеним у пам'ятках староукраїнської мови і навіть мови давньоруської доби паралельним до форм з флексіями **-ови**, **-еви** формам на **-овѣ** **-евѣ**, що в XVII ст. були вже типовими¹. Від колишніх форм на **-овѣ**, **-евѣ** виводив сучасні закінчення **-ові**, **-еві** А. Кримський².

Час появи і територія говіркового поширення форм на **-ові**, **-еві** заперечують думку про те, що постали вони під впливом західнослов'янських мов³ і переконують у витворенні їх на ґрунті української мови⁴.

На думку О. Соболевського та інших дослідників, ѣ в закінченні **-овѣ**, **-евѣ** появився за аналогією до форм род. відм. одн. іменників колишніх ја-основ (*землѣ*), дав. відм. одн. іменників колишніх а-основ (*женѣ*), знах. відм. мн. іменників чол. роду колишніх жо-основ (*конѣ*). Однак вплив віддалених форм не видається очевидним. Плутання наз.—знах. відм. двоїни присвійних прикметників і дав. відм. одн. іменників у витворенні цих форм теж навіряд чи можна вважати істотним. Правомірніше розглядати їх як наслідок аналогії до форм місц. відм. одн. типу *столі* та секундарних (вторинних), типу *коні*, адже взаємодія між дав. і місц. відмінками іменників чол. роду в історії української мови — факт відомий.

Певне значення в цьому процесі, можливо, мало те, що ятеві закінчення витіснили флексію **-и** в багатьох інших формах — (*на*) *коні*, (*на*) *полі*, (*на*) *землі* тощо, і, отже, форми з м'яким приголосним перед закінченням набирали все більшого поширення, а м'якість приголосних сприяла переходу **и** в **і**.

¹ Див.: С. П. Самійленко, Нарис з історичної морфології..., стор. 118—120.

² А. Крымский, Украинская грамматика, т. II, вып. 1, М., 1907, стор. 101—102.

³ М. Грунський та ін., Історія форм української мови, стор. 33.

⁴ С. П. Бевзенко, Форми давального однини на **-ові** українських іменників на тлі загальнослов'янському.— Тези доповіді IV Міжвузівської республіканської славістичної конференції, Одеса, 1961, стор. 49—51.

У південно-західних говорах, де давнє **-и** ятевими флексіями не витіснялося, аналогічних моментів було менше (пор. *на коні*), тому тут збереглося закінчення **-ови**, **-еви**.

Звук **е** в закінченні **-еві** після м'яких і стверділих приголосних появився за аналогією до інших форм, у яких флексійний звук **о** чи **е** залежить від якості кінцевого приголосного основи (напр., *столом*, але *конем*, *мечем*).

Намагання знайти фонетичні причини появи звуків **о** та **е** в цих формах після м'яких приголосних слід визнати невдалими.

У говорах, а звідси подекуди і в мові художньої літератури та в фольклорі закінчення **-ові** виступає також після м'яких і стверділих приголосних. Наприклад: «Він почав дякувати *Бенедьові*...» (Фр.); «Дай же, боже, здоров'ячко Та й Кармелюкові, Що він дає поліпшення Нашому *крайові*» (пісня).

Форми на **-ові** поряд з формами на **-еві** для іменників з м'яким приголосним основи, із стверділим приголосним та з **й** фіксуються в усіх південних говорах, де виявлена дія аналогії колишніх й-основ. Форми на **-ові** та **-еві** після різних приголосних основи відзначено у волинських говірках (*з'в'ірові*, *косарьові*, *злбд'ійові*, *гол'ійові* і *конєві*, *женцьєві*); закінчення **-ові** в іменниках з м'якими і стверділими приголосними основи широко засвідчується в степових говірках (*хлбпц'ов'і*, *кон'ов'і*, *піун'ов'і*, *дн'ов'і*, *кушч'ов'і*, *з'в'іров'і*, *злбд'ійов'і*).

Дослідники багатьох південно-західних і волинсько-поліських говорів відповідно фіксують паралельні форми на **-ови** і **-еви**. Виняток становлять деякі південно-західні говірки, які розмежовують закінчення **-ови** для іменників з твердими приголосними основи та **-еви** для іменників з м'якими та стверділими приголосними. Правда, звук основи **й** щодо цього співвідносний з твердими приголосними (*бат'куви*, *жечнцьєви*, *бугачєви*, *злбд'ійови*).

Закінчення **-у** та **-еві** властиві також іменникам чол. роду II відміни з колишніх I-основ (*гбстю* і *гбстеви*, *зятю* і *зятєві*) та основ на приголосний (*дню* і *днєві*, *каменю* і *каменеви*).

Вживання подвійних форм у сучасній мові характерне для всіх іменників чол. роду без будь-якої се-

мантичної і стилістичної диференціації, але закінчення **-ові, -еві** найхарактерніші для назв людей і взагалі істот.

Закінчення **-у** вживається тоді, коли поряд виступає кілька іменників з флексіями **-ові, -еві** із метою урізноманітнення форм: *Тарасові Григоровичу Шевченкові, поету Воронькові*. В інших випадках закінчення **-у** для таких назв сприймається як трохи неприродне, зустрічаються вони найчастіше в літературі минулого століття: «...Не беріте далекого шляху; Бо нікому на ворогів буде стати, Бо достануся *татару й ляху!*» (Метл.); «Ой та нікому так, нікому, Та як *жовняру* молодому» (Федьк.); «...*Псу* вільно й на попа брехать, як кажуть...» (Г.-Арт.); «Тільки Гриця із парубків Маруся любила; Тільки *Грицю* по серденьку Маруся не мила» (Бор.); «...Дала *стариганю* поклон» (Котл.); «...він навідріз об'явив *вітцю*, що далі «мучитися в тій проклятій школі» не думає» (Фр.).

Іменники чол. роду на **-ів** (графічно ще **-ївв**) з причин евфонії форм дав. відм. з флексіями **-ові, еві** не мають, для них характерне тільки закінчення **-у**: *Львову, Києву, Харкові, острову*. Винятки з цього правила належать до раритетів: «Я гроші лишу *Яковові...*» (Стеф.).

Слід зауважити, що вплив колишніх й-основ на інші іменники чол. роду сучасної II відміни в дав. відм. одн. охопив не всі українські говори. Для східно-західнополіських говорів характерне в цій формі давне закінчення **о-, jo-**основ **-у**. Волинсько-поліські, а також надбужсько-поліські говірки мають паралельно форми на **-у** і на **-ові (-ови), -еві (-еви)**. Щодо степових говорів, то в них, залежно від походження колишніх переселенців, в одних говірках може переважати флексія **-ові** (часом **-ови**), в інших **-у**, хоч загалом тут закінчення **-у** і **-ові** вживаються за тим же принципом, що й у літературній мові.

Таке територіальне поширення флексій **-у** і **-ови, -еви** було характерне і для староукраїнської мови. В. Курашкевич відзначає, що грамоти XIV—XV ст. з північної території України засвідчують тільки закінчення **-у**, у галицьких же поряд із закінченням **-у** виступає флексія **-ови, -еви**¹. Обидві флексії фіксуються в мол-

¹ W. Kuraszkiwicz, Gramoty halicko-wołyńskie, стор. 109.

давських грамотах XIV—XV ст. Це саме територіальне розмежування в уживанні тільки флексії **-у** і **-у** поряд з **-ови, -еви**, як відзначає І. Керницький, було властиве і для українських пам'яток XVI ст.¹ Правда, в Бориспільських актах XVII ст. іменники — назви людей поруч з формами на **-у** мають також форми з флексією **-ови, -еви**².

Форми на **-ові, -еві** найхарактерніші для південно-східних говорів, поширені вони також у багатьох подільських, волинських і волинсько-поліських говірках, також у надсянських, бойківських та лемківських.

Давні форми на **-ови, -еви** широко засвідчують західні говори, трапляються вони також у полтавських і середньонаддніпрянських говірках.

У південно-західних говорах, за винятком карпатських, форми на **-у** майже не вживаються.

Говіркові форми на **-ови, -еви** в деяких старих граматах уважалися нормативними, відбиті вони і в мові художньої літератури: «...Ах! прости *синови*, най не загине» (Шашк.); «...*Льву* такають, а гримають *ослови...*» (Фр.); «...ми сипали могилу отсему *Шевченкови...*» (Стеф.); «Тота відьма помогла таке *Максимови*, як тому *хлопцеві*» (Стеф.).

У народних говорах і в фольклорі зустрічаються форми дав. відм. від іменників чол. роду II відміни на **-і**, очевидно, під впливом форм місц. відм.: «Невелику ж *Морозенці* Та й кароньку пригадали...» (пісня); «Озимини півтори копи, пшениці по копі, Треба добре увиваться хоть якому *хлопі*» (пісня).

Іменники II відміни середн. роду в дав. відм. одн. мають переважно давнє закінчення **-у**: *селу, прізвищу, морю, пір'ю, знанню*. Закінчення **-у** набули також іменники середн. роду колишніх основ на приголосний **з**: *слову, небу, тілу, колесу* (в останньому із збереженням суфікса **-ес-**) тощо.

Іменники середн. роду з суфіксом **-к-**, який виступає після суфікса **-ат-**, можуть мати паралельні закінчення **-у** і **-ові**: *телятку* і *теляткові, ягнятку* і *ягняткові, немовлятку* і *немовляткові* тощо.

¹ І. М. Керницький, Система словозміни..., стор. 44.

² С. П. Самійленко, Нариси з історичної морфології..., стор. 119.

За сучасним правописом і курсами граматики паралельні закінчення **-у** і **-ові** та **-еві** допускають два безсуфіксні іменники середн. роду: *ліху* і *ліхові*, *сёрцю* і *сёрцеві*. Однак у художній літературі зустрічаються й інші іменники середн. роду, що в дав. відм. одн. поряд з флексією **-у** можуть мати також закінчення **-ові**, **-еві**: «Показав *селові* синю книжечку» (Стеф.).

Закінчення **-ові**, **-еві** іменників середн. роду в літературну мову проникають під впливом іменників чол. роду та з південно-західних говорів (пор. у подільських говірках Уманщини — *ліхові*, *вўхові*).

У південно-західних говорах іменники середн. роду II відміни на **-о**, **-е** можуть мати закінчення дав. відм. **-ови**, **-еви**. Окремим говіркам Вінниччини відоме також закінчення **-і** (*в'ікн'і*, *полот'н'і*, *сёрц'і*, *гн'із'д'і*), напевне, як наслідок впливу місцевого відмінка.

Знахідний відмінок

У знах. відм. одн. форми іменників II відміни чол. роду збігаються з формами наз. або род. відмінків. У сучасній українській мові форми род. відм. мають іменники чол. роду, що означають назви істот, крім збірних назв типу *люд*, *нард* (*побачив хлопця*, *товариша*, *коня*, *півня*, *вола*); збірні ж назви істот та всі інші іменники чол. роду, а також усі іменники середн. роду в знах. відм. одн. мають форму називного (*показує інститут*, *клас*, *ліс*, *ячмінь*, *місто*, *поле*, *бойовище*, *вміння*).

Іменники сучасної II відміни чол. і середн. родів (колишні **о-**, **ю-**основи, **ї-**основи) спільну форму для наз. і знах. відмінків однини мали вже за давньоруської доби. Щодо іменників II відміни чол. роду колишніх основ на приголосний **п** (*камінь*, *полумінь*), то вони відповідник сучасній формі знах. відм. набули ще в дописемний період, і в них за зразком знахідного утворилася форма називного (з колишнього *камы*, *пلامы*).

Форми знах. відм., що збігаються з формою називного, первісні. Цю давню форму знах. відм. одн. для назв істот відтворює закріпилася прислівникова сполучка *замуж* (*за+муж*). Заміна колишніх форм знах.

відм. формами род. засвідчується вже в найдавніших пам'ятках. Виникла вона за певних синтаксичних умов.

Оскільки форми наз. відм. збігалися з формами знахідного, при вільному порядку слів у реченні важко було розрізнити підмет (діяча) і прямий додаток (об'єкт дії). Коли в реченні однаковими формами виражалися діяч — істота і об'єкт дії — предмет, то справу розв'язував логічний фактор. Коли ж діяч і об'єкт дії були істоти, тоді та назва, що виражала об'єкт, стала набувати іншу форму, спільну з родовим відмінком. Саме ця форма використана тому, що родовий і знахідний відмінки були в тісному семасіологічному і синтаксичному зв'язках. Наприклад, форма род. відм. вживалася для вираження прямого об'єкта, частково охопленого дією (пор. *принесли мед* і *принесли меду*).

Заміна давніх форм знах. відм. формами родового почалася з іменників колишніх **о-**, **ю-**основ, тому що серед них було найбільше назв істот¹. Згодом ця заміна охопила й іменники інших основ і навіть назви предметів і понять.

За сучасним правописом і нормативними курсами української літературної мови визначається певне коло назв предметів, що можуть мати в знах. відм. форми наз. і род. відмінків (*зрізали дуб* і *дуба*, *написав лист* і *листа*, *поставив плуг* і *плуга*, *взяв ніж* і *ножа*, *дав карбіванець* і *карбіванця*, *поклав олівець* і *олівця*). Однак у практиці літературної мови, зокрема в мові художньої літератури, також у фольклорі такі випадки засвідчуються дуже широко: «Нехай лиш відтіть уплітає І Рима строїти чухрає...» (Котл.); «...то нічю *роя* ловив, так бджоли йому пику покусали...» (Кв.-Осн.); «...А ви б списали зараз *протокола*» (Сам.), «Чи ж ви маєте доброго *способа*, щоб його відправити?» (Сам.); «Що тут робити? За чоловіка, укоротивши йому *віка*...» (Шевч.); «...підіймає на *лоба* важкі, мов ліплені, *брови*» (Ст.); «...А стиха ж він проїжджає, *Дніпра* батьком назива!...» (пісня).

Збірні назви істот, зокрема людей, у знах. відм. мають форму називного. Однак у певних синтаксичних

¹ П. С. Кузнецов, Историческая грамматика русского языка. Морфология, М., 1953, стор. 116—121.

умовах, коли немає інших засобів розрізнити діяча і об'єкт дії, від цих іменників у знах. відм. вживається форма родового: «...В кормигу запрягав народ *народа...*» (Л. Укр.).

Як видно з прикладів, усі іменники — назви предметів і понять у знах. відм. з формою родового мають закінчення **-а**, хоч за інших умов вони вживаються в род. відм. переважно з флексією **-у** (*рбю, протоколу, народу* тощо). Тут витримується співвідносність з відповідними формами назв істот, за аналогією до яких і вживаються в формі род. відм. назви предметів і понять.

Форми наз. і род. відмінків у ролі знахідного від назв предметів і понять найчастіше виступають паралельно без будь-яких семантичних і стилістичних відтінків. Однак коли відповідні іменники не позначають предметів побутового вжитку, форми род. відм. у ролі знах. надають мові певного стилістичного забарвлення — пошвавлення, активізації об'єкта тощо.

У деяких випадках від назв предметів і понять уживається в ролі знах. відм. тільки форма родового. Це стосується назв ігор і танців: «Ой сяду я під хатою, На улицю гляну, Як-то тії дівчаточка... У *хрещика* грають» (Шевч.); «Сопілка *зуба* затинала»; «Садив крутенько *гайдука*» (Котл.); тільки в цій формі вживаються іменники в деяких фразеологічних зворотах, як-от: *втерти носа, дати ляпаса, дати прочухана, піймати облизня, дати дуба, шукати вітра в полі* тощо.

Паралельне вживання форм наз. і род. відм. одн. в ролі знахідного від іменників чол. роду — назв побутових предметів спостерігається в усіх українських говорах.

Орудний відмінок

У літературній мові ор. відм. одн. іменників II відміни з твердим приголосним основи (колишніх *о*-основ, *й*-основ та основ на приголосний середн. роду) закінчується на **-ом** (*дубом, сіном, бригадіром, батьком, селом, небом*); іменники з м'якими і стверділими приголосними основи (колишніх *jo*-основ, *ї*-основ, основ на приголосний) мають флексію **-ем** (крім іменників середн.

роду типу *знання*): *хлопцем, учителем, кобзарем, школярем, ткачем, краєм, гаєм, гостем, днем, морем, полем, плечем, прізвищем*.

Іменники середн. роду з м'яким приголосним основи і закінченням у наз. відм. **-а** (колишніх *jo*-основ, основ на приголосний) в ор. відм. закінчуються на **-ам**: *знанням, умінням, пір'ям, плум'ям*. Звук **а** в цьому закінченні появився за аналогією до інших відмінкових форм однини і множини, в яких флексія починається звуком **а**.

У художній літературі зі стилістичною метою інколи вживаються архаїчні книжні форми на **-ієм**: «Окуй свою святую силу... *Долготерпенієм* окуй...» (Шевч.); «Тільки би вміти його собі з'єднати. Не агітацією, не збуджуванням диких інстинктів, але батьківським, пастирським *наставленієм*» (Март.).

У закінченнях ор. відм. **-ом, -ем** нема зміни голосних **о, е** в закритому складі на **і** через те, що тут **о, е** не давнього походження; у цих флексіях, що є фонетичними відповідниками колишніх **-ьмь, -ьмь**, звук **о, е** постали з редукованих **ъ і ь**.

До найголовніших діалектних особливостей форм ор. відм. одн. іменників II відміни належить поява флексії **-ом** після основ на м'які і стверділі приголосні за зразком іменників з твердими приголосними основи. Інтенсивний вплив форм іменників з твердими приголосними основи на форми іменників з м'якими і стверділими приголосними — дуже поширене морфологічне явище в українській мові, тому вважати зазначені форми іншомовним запозиченням, як дехто стверджує¹, нема підстав.

В українських пам'ятках XVI ст. уже поширені випадки переймання іменниками на м'які і стверділі приголосні основи флексії **-ом** від іменників з твердими приголосними основи; найчастіше це стосується іменників з основою на шиплячі приголосні та **ц**².

Це говіркове явище відбито в художній літературі: «...Червона, свіжа, як кислиця, І все ходила *павичом*» (Котл.); «...*Жальом* серце бідне моє прозябає...» (Шашк.); «Попід *гайом* зелененьким Чиста річка те-

¹ Пор.: М. Грунський та ін., Історія форм української мови, стор. 39.

² І. М. Керницький, Система словозміни..., стор. 47—48.

че...» (Головацький); «З тими чобітьми він сідав на пріспу і витирав їх шматиною від пороху і смарував *дьогтьом*» (Стеф.).

Форми на **-ом** (або його фонетичний варіант **-ум**) від іменників колишніх *jo*-основ найхарактерніші для багатьох західних говорів. З південно-східних говорів закінчення **-ом** для іменників з м'якими і стверділими приголосними основи дослідники фіксують у степових говірках, зокрема в наддунайських, у говірках Оदेशчини, як паралельні до форм на **-ем** у слобожанських, частково в середньонаддніпрянських.

У ряді південно-західних говорів форми на **-ом** і **-ем** розрізняються за позицією — залежно від приголосного основи (*секрётаром* — *конём*).

За аналогією до іменників з твердими приголосними основи в говорах закінчення **-ом** набувають також іменники серед. роду на **-а**. У минулому столітті відповідні форми засвідчувались у мові художньої літератури авторів із Західної України: «Гордишся, чоловіче, умом твоїм і розумом твоїм, як день світлом, забувши на сонце, як в подобі ворона павляним *пірйом*...» (Шашк.); «Чи я ходжу, чи я ляжу, *Житьом* проклиною...» (Ваг.); «І цвинтар осьде. Як го впарканили, Цаприсом, лавром, *зільом* насадили...» (Федьк.).

Форми на **-ом (-ум)** від цих іменників поширені в тих говорах, у яких впливу іменників з твердими приголосними основи підпадають й інші іменники з м'якими та стверділими приголосними основи, наприклад, наддністрянських, закарпатських, степових наддунайських, подільських.

У північних і південно-західних говорах форми ор. відм. одн. зазначених іменників мають флексію **-ем**, у південно-західних також ненаголошену **-ім** (*знан'ём*, *ліст'ім*).

У поліських, також сусідніх волинських говірок флексійний звук *e* зберігається відповідно до збереження його в формі наз. — знах. відм. одн; у південно-західних говорах у закінченні звук *a* перейшов у голосні переднього ряду після м'яких і стверділих приголосних згідно з відповідною фонетичною закономірністю. Така діалектна залежність голосного звука у флексії ор. відм. одн. зазначених іменників від інших форм свідчить про постання нормативного флексійного

a шляхом внутрішньої аналогії (за зразком інших відмінкових форм з флексійним *a*).

Говіркові форми ор. відм. одн. на **-ем** від зазначених іменників середн. роду знайшли відбиття в мові письменників Західної України: «...накрив *ломачем*» (Головацький); «Аби-сте повсихали, керниці, джерела, *Камінєм* поставали...» (Федьк.); «Обриваються звільна всі пута, Що в'язали нас з давнім *життєм*...» (Фр.). «Осіній вітер грався сивим *волоссем* дідовим» (Стеф.).

Місцевий відмінок

У сучасній літературній мові місц. відм. іменників II відміни має закінчення **-і**, **-у**, **-ові**, **-еві**. Закінчення **-і** походить з давніх форм місц. відм. *o*-основ, **-у** від флексії місц. відм. колишніх *й*-основ; закінчення **-ові**, **-еві** постали за аналогією до форм дав. відм. і розрізняються залежно від приголосного основи: **-ові** виступає в іменниках з твердими приголосними основи, **-еві** — в іменниках на м'які і стверділі приголосні основи.

Усі ці форми в сучасній українській мові виступають незалежно від того, до яких основ належав відповідний іменник. Уживання флексій **-ѣ** та **-у** незалежно від типу основи іменників спостерігається вже в пам'ятках староукраїнської мови.

Сучасний правопис і курси граматики української мови намагаються визначити групи іменників з певними семантичними і граматичними ознаками, залежно від яких за іменниками закріплюються ті чи інші форми місц. відм. одн., хоч зазначається, що багато іменників може вживатися паралельно в усіх трьох формах.

Так, закінчення **-ові**, **-еві** приписуються тільки іменникам чол. роду, що позначають назви істот (*на робітниківві*, *на учителєві*, *на школярєві*, *на волєві*, *на жукові*, *на конєві*). Зазначається, що всі іменники цього типу паралельно можуть мати закінчення **-у** або **-і**: *на робітнику*, *на учителю*, *на школярі*, *на товаришу* і *товариші*, *на волі*, *на коні*, *на жуку*. Закінчення **-ові** допускається також для іменників — назв істот середн. роду з суфіксом **-к-**, який виступає після суфікса **-ат-** (*на теляткові*, *на ягняткові*, *на маляткові*, *на гусенят-*

кові); паралельним для цих іменників є закінчення -у (на телятку, на ягнятку, на малятку, на гусенятку).

Іншим іменникам чол. і середн. родів закінчення -ові, -еві не приписуються. Однак на практиці це правило виразно порушується. Ось приклади: «...По Стисові, як стрілка, мчався...» (Котл.); «Срібна чарка по столові вп'ять ходила...» (Метл.); «...Та затопив у Донові Вірненькеє серце» (Бор.); «Хай хоч трохи угору підніметься дим, Хай по степові пройде куріти» (Кост.); «...вона хороша у парчевому очіпкові...» (Кв.-Осн.); «Похилюся Та в Дніпрові скупаюся» (Шевч.); «І пройшло як море крові, як пожежа по степові...» (Фр.); «Мар'яна: Не вір ти серцеві, не вір» (Стар.); «То по літові та по теплові» (Мирн.); «Отак дідові сотався день по дневі мирно і супокійно» (Стеф.); «...мовчить цілими днями.., в суворому смуткові...» (Гончар); «Лягайте тут, на моєму ліжкові,— сказав Федір» (Іван.); «І на тім рушникові оживе все знайоме до болю...» (Мал.); «Вони всі мої, як ідуть по сонцеві»; (Стеф.); «Він гримає ще голосніше, а всі жінки йдуть до него і дають кожна по бохонцеві хліба» (Стеф.).

Хоч під дією правопису на сучасному етапі форми місц. відм. одн. від іменників II відміни на -ові, -еві для іменників — назв предметів і понять зустрічаються рідко, проте наведені вище приклади не сприймаються як неприродні, ненормативні, і жива мова зазначене правописне правило в цілому порушує.

Закінчення -у (з можливим паралельним -ові, -еві) мають іменники чол. і середн. родів з суфіксами -к-, -ок-, -ик-, -ак-, також деякі запозичені іменники (у війську, на ліжку, у ставку, на горбку, на конику, на вџику, на тџмику, на держакџу, на стоякџу, на випуску, в аеропортџу).

Форми на -і для цих іменників не характерні, але в мові художньої літератури зрідка засвідчуються: «Орися з Катрею стояли на вежі у замці і пантували за подіями першого нападу пильно» (Стар.). Наголошена флексія -у в місц. відм. одн. найхарактерніша для іменників чол. роду з односкладовими основами, які в род. відм. одн. мають закінчення -у: у степџу, на льодџу, на шляхџу, на снігџу, в сокџу, у боџу, у борџу, у ярџу, у димџу.

У випадках, коли зазначений тип іменників уживається з флексією -і, наголошується основа слова: «А в саді, В своїм веселім вертограді Версавія купалася...» (Шевч.); «На шлясі одубла, як глина...» (Стар.); «Ой, на балі веселая Музиченька грає...» (Л. Укр.); «...в великім страсі» (Фр.); «На пагорбі під ціпами бою в жасі здригалося село» (Ст.).

Географічні назви з основами на г, к, х в місц. відм. одн. найчастіше закінчуються на -у: у Дніпропетровську, у Владивостџку, у Кџрську, у Лейпцигџу, у Цџюріхџу, але у Кривџму Рџзі, у Петербџрзі та ін.

Безсуфіксним іменникам чол. роду — назвам предметів і понять переважно властиве закінчення -і (на столі, на стовпі, на бџрезі, у лџзі, у музџї, у ві сні). Деякі випадки вживання форм на -у в зазначеному типі іменників сприймаються як порушення норми: «...В лісу великому, густому, Непроходимому, пустому Якеєсь дерево росте...» (Котл.).

Закінчення -і мають також іменники середн. роду, крім іменників з суфіксом -к- (на вікні, на селі, на полотні, в рџшеті, на мџрі, на сџнці, на знанні, на плечі, у прізвиці).

З прийменником по іменники II відміни в місц. відм. мають переважно закінчення -у: по пџлю, по мџрю, по џзеру, по двџру. Винятки зустрічаються відносно рідко і переважно в застарілих синтаксичних конструкціях: «...Бо всі сусідні корольки По просьбі, мовби по приказі, Позапаляючи люльки, Пішли в поход...» (Котл.); «А ти приходиш по році...» (Фр.); «Та й знов пішов, як несповна розуму, по тоці» (Стеф.); «Годі, годі, Морозихо, по сині тужити...» (пісня).

У пам'ятках староукраїнської мови теж характерним було вживання іменників на -у з прийменником по; коли ж прийменник по мав значення «після», іменники виступали з флексією -џ, -и. Тому небезпідставним є міркування, що форми на -у з прийменником по генетично є дав. відм.¹

Перед закінченням -і (<џ) в іменниках з основою на г, к, х відбувається чергування цих звуків зі звуками з, ц, с за законом другої палаталізації (луг — у

¹ І. М. Керницький, Система словозміни..., стор. 49.

лїзі, бѣрег — на бѣрезі, кулак — у кулаці, вїхо — у вїсі).

Іменники II відміни колишніх І-основ та основ на приголосний давніх своїх форм місц. відм. не зберегли, а за аналогією до інших іменників набули закінчення -і, -у, -еві (на гостю, на гостеві, на камені, по каменю, на небі, по небу і под.).

З іменників середн. роду колишніх основ на приголосний s суфікс -ес- у місц., як і в інших відмінках, зберігає тільки *колесо* (в *колесі*). Форми з суфіксом -ес- від інших іменників сприймаються як старослов'янізми і вживаються для вираження відповідних стилістичних відтінків: «Хоч і царственна особа, Хоч йому підвладні всі, Та розбив святого лоба Об карету в *небесі*» (Сим.).

Усі три форми місц. відм. одн. іменників II відміни — на -і, -у та -ові (-ови), -еві (-еви) поширені в південно-східних і південно-західних говорах, за винятком подільських, яким форми на -у не властиві.

Характерною особливістю місц. відм. одн. іменників II відміни в південно-західних говорах є збереження в іменниках з м'якими і стверділими приголосними основи колишніх jo-основ і злитих з ними І-основ та основ на приголосний відповідників форм місц. відм. одн. jo-основ на -и (на *коні, у полі*).

Сучасна українська літературна мова не зберегла колишніх форм місц. відм. одн. від jo-основ; ці іменники за аналогією до іменників з твердими приголосними основи (колишніх o-основ) набули закінчення -і (чи за зразком іменників колишніх й-основ -у, також під впливом дав. відм. -еві). Однак у мові письменників Західної України, які в своїх творах відбивали особливості місцевих говорів, форми колишніх jo-основ на -и вживаються: «Враг, напастник сановитий На чужім коні втікав» (Шашк.); «...а наше власне тим часом гине і пропадає в *поли*» (Фр.); «А я зараз найду, але аж на *кінци села*» (Стеф.).

У правобережнополіських говірках фіксується форма місц. відм. одн. від іменника *око* — у *оцу*, очевидно, як наслідок вирівнювання з основою множинних форм. Ця форма засвідчена також у мові художньої літератури: «Усюди на *оцу* малюнки ворухливі» (Пер. Стар); «Стоїть в *оцу* і досі: сірий тин, Та клуня у зеленому оціпку, Та золоті, рухливо-непорушні В вечірньому по-

вітрі комарі...» (Рил.); «Сів, забився в куточку, і було йому тяжко, до потьмарення в *вічу* тяжко на душі, і життя здавалося пропащим» (Гончар). Як видно з прикладів, ця форма вживається в специфічних висловах. Можливо, її слід розглядати як закріплену форму множини, що постала внаслідок переходу неетимологічного o за аналогією до форм з давнім o в у (відомий етап рефлексії o в новозакритих складах) і редуції кінцевого приголосного x.

Кличний відмінок

У кличн. відм. одн. іменники II відміни мають давні закінчення -е (колишніх o-основ) та -у (колишніх jo- та й-основ).

Закінчення -у в сучасній українській мові характерне для іменників чол. роду з суфіксами -ик, -ок, -ук (-чук), -к (о) (*вівчику, кітику, колгоспнику, Івасику, сінку, кравчукі, ковальчукі, батьку, дядьку, соловейку*), а також безсуфіксних часто вживаних іменників типу *тату, діду, сїну*.

Небезпідставно, мабуть, допускати, що в літературній мові і в більшості говорів на виникнення форм кличн. відм. з флексією -у в зазначених іменниках мала вплив давня форма кличн. відм. від часто вживаного іменника й-основ *син* — *сїну*, під впливом якої, напевне, появилася форма *сінку*, далі *батьку* й інші з кінцевим звуком основи к¹.

Правда, в закарпатських, надбужько-поліських говірках іменник *син* у формі кличн. відм. одн. уживається також з флексією -е (*сїне*). Цю форму можна вважати наслідком аналогії до іменників колишніх o-основ. Слід зазначити, що форма на -е від іменника *син* відома в давніх пам'ятках, у зазначених говорах вона становить архаїзм.

Закінчення -у мають також іменники із стверділими шиплячими приголосними основи (*читачу, слухачу, сівачу, говарішу, погбичу*) і м'якими приголосними основи (графічно -ю): *учителю, лікарю, ковалю, Івасю, місяцю, крāju, гаю, Полю, Данієлю, Рафаєлю*.

¹ Л. А. Булаховський, 3 історичних коментарів до української літературної мови, стор. 92.

Виятки, що зустрічаються в художній літературі та в фольклорі, з погляду сучасної літературної мови сприймаються як позанормативні, почасти обумовлені стилістичною метою.

Наприклад: «Якби-м могла рада бути, малий *жаворонче?*» (Шашк.); «— Якщо так,— промовила Рогніда й витерла на щоках сльози,— іди, *муже мій...*» (Скл.); «І чо ж ти мя не любиш, ти, козацький *сине?*» (Федьк.); «А ти, *півне*, по-дурному тріпаєш крилами, храбруєш» (Коцюб.); «Так от, *Юріє* Корнійовичу, хоч розповіді вам ще одну історію» (Рил.); «Антось: Моя красо, мій *промене* святий, Мене нікто від тебе не одірве!» (Стар.); «Ой *Хмеле*, Хмельниченко, Учинив еси ясу...»; «Ой *Добуше*, пане наш, Там пригода буде на нас» (пісні).

Іменникам чол. роду з твердими приголосними основи загалом властиве закінчення **-е**: *брате, голубе, дубе, вітре, школярє, теслярє*.

Випадки, коли кличн. відмінок від таких іменників уживається з флексією **-у**, належать до фольклорних, архаїчних раритетів або діалектизмів: «Гей, Максиме, полковнику, ти славний *воїну*, Гей випусти з Жаботина хоч лядську дитину»; «*Татарину* мій, ти невіро моя, Чи не бачив же ти мого чалого коня?» (пісні); «Ревеш, *вітру*, да не плачеш, Бо тобі не тяжко...» (В. Забіла); «О, я з тебе, мій *палацу*, тихонько дуже виходжу...» (Стеф.).

Перед закінченням **-е** приголосні основи **г, к, х** чергуються з шиплячими **ж, ч, ш**: *друг — дружє, козак — козачє, Явтух — Явтуше*.

Закінчення кличн. відм. **-е** характерне для відмінюваних запозичених іменників з твердим кінцевим приголосним: *лорде, містре, Джебне, Жорже, Вільгельме, Франце*.

Неприродність чергування **г, к, х** з **ж, ч, ш** у запозичених словах зумовлює форму кличн. відм. на **-у** в іменниках, основа яких закінчується на задньоязиковий або фарингальний приголосний: *Жаку, Джєку, Фрідріху, Людвигу*; також *Олєгу*.

Серед іменників з основою на задньоязикові приголосні зустрічаються випадки хитання у вживанні флексії кличн. відм. **-е** та **-у**: «Мовчи, *чеше* смілий...»; «О *чеху!* де твоя душа? (Шевч.). Паралель до можливих

форм на **-у** становлять і такі приклади: «Друже мій, О мій *сопутниче* святий!» (Шевч.); «Співаєм ми тебе, *індиче*, Тобі хвала найбільша личе...» (Сам.); «Поклін тобі, очікуваний *роче...*» (Павл.).

Закінчення **-е** мають іменники чол. роду з суфіксом **-ець** (з чергуванням **ц—ч**): *хлопче, стрільче, шєвче, кравче, молбдче, бтче, старче*.

Фонетичної зміни зазнають також безсуфіксні іменники з коренем на задньоязиковий і фарингальний приголосні: *дяче, чоловіче, ворбже, дружє*.

Слід уважати правильним згодом дослідників, що в збереженні старовинної форми кличн. відм. на **-е** від ряду іменників із суфіксом **-ець** виявився вплив окремих слів, які здавна вживалися в своїй первісній формі кличн. відм. частіше за інші іменники (*хлопче, молодче*)¹.

Щодо вживання флексій **-е** та **-у** в кличн. відм. одн. іменників чол. роду II відміни народні говори загалом збігаються з літературною мовою. Правда, К. Михальчук уважав, що в деяких іменниках закінчення кличн. відм. **-е** характерне для говорів Правобережжя, **-у** — для Лівобережжя². Однак цю думку спростував уже О. О. Потебня³, не підтверджують її також пізніші дослідження.

Окремі південно-західні говори виявляють певні особливості щодо вживання форм кличн. відм. Так, у деяких закарпатських говірках іменники з м'якими і стверділими приголосними основи мають закінчення **-е** (*пне, дне, лбкте, зяте, мўже*). Відзначені в південно-західних говорах форми *вбвку, козакку, вояку, чоловіку, біку* можна пояснювати впливом польської та словацької мов.

В іменниках II відміни середн. роду кличн. відм. дорівнює формі наз. відм. Відсутність спеціальної форми кличн. відм. для іменників середн. роду зумовлюється

¹ Л. А. Булаховський, З історичних коментарів до української літературної мови, стор. 92.

² К. П. Михальчук, Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины.— Труды этнографическо-статистической экспедиции в Юго-Западный край, т. VII, СПб, 1872, стор. 90.

³ А. А. Потебня, Заметки о малорусском наречии, стор. 90.

тим, що ці іменники не виражають істот і в мові, крім випадків персоніфікації, функції звертання не виконують.

Інколи замість кличн. відм. вживається форма називного і для іменників чол. роду. Форми наз. відм. у ролі кличного зустрічаються протягом усього періоду розвитку нової української літературної мови і підтримуються впливом російської мови. Причиною цього є спорідненість синтаксичних функцій наз. і кличн. відмінків, тотожність форм наз. і кличн. відмінків у множині, аналогія до іменників, що не мають спеціальної форми кличн. відм.

Зрідка через фонетичні умови форма наз. відм. у звертанні сприймається як природніша від форми кличн. відм.: «*О сон!* з тобою забуваєм Все горе і свою напасть...» (Котл.). За умов порушення фонетичної закономірності в таких випадках можлива форма кличн. відмінка: «*Соне* легкий, чарівний, Шепоти йому, благаю, Про прихід мій незрадний!» (Стар.).

Коли у звертання входять загальна назва і назва професії, тоді перший іменник — загальна назва — вживається в формі кличн. відм., назва професії — в формі кличн. або наз. відм.: *товаришу інженєре і товаришу інженєр, колего профєсоре і колего профєсор, дядьку бригадіре і дядьку бригадір*.

Якщо друге слово — прізвище, воно вживається в формі наз. відм.: *товаришу Левчук, друзе Петренко*. Коли перед прізвищем стоять дві загальні назви, вони обидві мають форму кличн. відм.: «*А ти з сідою бородою, Пане добродію Нептун!* Сидиш, мов демон, під водою...» (Котл.).

Коли перше слово — загальна назва, а друге — власне ім'я, обидва вживаються в формі кличн. відм.: *друзе Андрію, брате Микбло*.

При сполученні імені й по батькові обидва слова виступають у кличн. відм.: *Іване Петровичу, Фєдоре Степановичу*.

У літературній мові минулого століття, зокрема в жанрах, що відображали розмовну мову, сполука імені й по батькові при звертанні могла не узгоджуватися щодо форми: ім'я набувало форму кличн. відм., прізвище — форму називного, або навпаки: «*Та, будьте ласкаві, Микито Уласович, уторопайте, що я вам каза-*

тиму...» (Кв.-Осн.). «*...а от, Харлампій Павловичу, довелосє і вам шітку до рук узяти...»* (Стар.).

Іменники II відміни колишніх I-основ та основ на приголосний, як і інші іменники з м'якими приголосними основи, у кличн. відм. одн. мають закінчення *-у* — графічно *-ю* (*гбстю, каменю*). Іменник *гбсподь* (він, щоправда, найчастіше вживається в кличн. відм. як вигук) зберігає відповідник флексії давнього кличн. відм. I-основи *-и*: «*О господи!* Дай мені хоч глянуть На народ отой убитий...» (Шевч.).

У мові художньої літератури зустрічаються скорочені форми кличн. відм. одн. іменників II відміни, характерні для народних говорів: «*Ти винен, бра Рябко, що нічю розбрехався...*» (Г.-Арт.); «*Сотник: Годі, бра, не шуткуй!*» (Стар.); «*Мо, Андрі, а ти шо купиш мамі?»* (Стеф.).

Засвідчені в мові фольклорних збірок досить часті випадки вживання форм кличн. відм. у ролі називного сучасній літературній мові не властиві.

Другою відміною охоплюється переважна більшість іменників української мови. Відмінкові форми однини іменників II відміни, порівняно з іншими відмінами, характеризуються різноманітністю. Уже в наз. відм. іменники II відміни мають кілька типів флексій, що загалом становлять результат фонетичних змін давніх форм і наслідок аналогічних процесів. Для род., дав., місц. і кличн. відмінків характерна варіантність форм з вираженими тенденціями щодо закріплення їх за певною групою іменників. Варіанти відмінкових форм інколи застосовуються в мові з певною стилістичною метою.

Діалектні особливості відмінкових форм іменників II відміни зумовлюються переважно фонетичними чинниками. Найбільшою говірковою своєрідністю характеризується орудний відмінок.

Множина

Називний і кличний відмінки

У наз. і кличн. відм. мн. іменники II відміни мають закінчення *-и, -і, -а*, зрідка *-ове*. Закінчення *-и* та *-і* є фонетичними відповідниками давніх форм знах. відм.

мн. іменників о- та јо-основ, що почали вживатися в значенні називного ще в давньоруську добу і витіснили старі форми наз. відм. мн. на -і та -ове. Цьому сприяв вплив наз. відм. мн. іменників I відміни, а також тенденція до вирівнювання основ щодо твердості і м'якості, зокрема прагнення уникати чергування приголосних основи г, к, х із з, ц, с, можливо, й деякі акцентуаційні моменти. Певну роль могла відіграти також аналогія до однини, де форми наз. і знах. відм. збігаються.

Залишком старої форми наз. відм. мн. колишніх й-основ на -ове є кличний відмінок іменника *панове*. У літературі, проте, можна зустріти кличн. відм. мн. на -ове й від інших іменників: «Мене, гей, *катове*, на муку, За мене він ставив поруку» (Федьк.); «Дозвольте, дорогі наші друзі, *братове* й сестри, привітати усіх вас з початком роботи п'ятого з'їзду нашого, з'їзду письменників України» (Тич.).

У південно-західних говорах, а звідси в мові художніх творів та в фольклорі форми на -ове вживаються і в наз. відм. мн.: «Ци то в полі під Маджентом три *вірлове* в'ються, Ци то в полі під Маджентом три *царове* б'ються?» (Федьк.); «Ой що в полі за *димове*?» (Фр.); «Були гості *татарове*, сю ніч ночували...» (пісня). Від іменників з м'якими і ствердими приголосними основи зафіксовано також форми наз. відм. мн. на -еве: «...по закону правда в нас святому, що ю наші принесли *отцеве*...»; «Знайшлись многоучені *мужеве*...» (Шашк.).

Форми наз. відм. мн. на -ове (-еве) поширені були в старій українській мові. Відомі вони також білоруській мові.

У сучасній українській літературній мові зрідка вживаються форми наз. відм. мн. на -ове, переважно із стилістичною метою, для вираження піднесеності, надання архаїчності: «Чи так боронять християн Іх одновірці, Іх *братове*?» (Сам.); «Багато Іх було, і всі *богове*: Дажбог, Стрибог, Перун і Симаргла» (Павл.); «Вийшли на площу з вина обважнілі *синове* ахейські...» (Пер. Тена).

Форми на -ове від назв істот, переважно осіб на означення свояцтва і родинних стосунків, характерні для південно-західних говорів. Слід зауважити, що поза лемківськими, закарпатськими і буковинськими говір-

ками форми на -ове зустрічаються переважно в мові фольклору.

У деяких закарпатських говірках частина флексії -ов- сприймається як належна до основи і виступає в інших відмінках множини (*дідівум, кумівум, сватовами, на кумовах*).

У сучасній літературній мові закінчення -и мають усі іменники II відміни чол. роду з твердими приголосними основи (*столі, лісі, робітників, заводи, піонери, інженери*).

Іменники колишніх о-основ з суфіксами в однині -анин, -ин у множині втрачають суфікс -ин- (*міщанин — міщани, селянин — селяни, громадянин — громадяни, болгарин — болгары, татарин — татары, але грузин — грузини, осетин — осетини*).

Аналогія до такого співвідношення форм однини і множини викликала в деяких закарпатських говірках форми однини *циганін, циганіна, циганінови, циганіном, циганін'і, циганіне*.

Іменники з суфіксами -анин, -ин здавна в множині становили безсуфіксні основи і відмінювались за зразком іменників основ на приголосний, для яких у наз. відм. мн. характерним було закінчення -е < -ье. Однак під впливом інших іменників о-, јо-основ уживались також форми наз. відм. мн. на -и.

В іменниках зазначеного типу за сучасним правописом наз. відм. мн. закінчується на -и, хоч у літературній мові до установлення чітких правописних норм (30-і роки нашого століття) відповідні форми вживались також із закінченням -е: «Розбойники, кати в тіарах Все потопили, все взяли, Мов у Московії *татаре*...» (Шевч.); «В кутку сиділи якісь *селяне*» (Коцюб.); «Хай мертва буква вас не мане До свар, заслонюючи суть; Славетніш німці чи *слов'яне* — Ті спірки краю не спасуть» (Граб.).

За зразком іменників зазначеного типу флексію -е часом набувають інші іменники: «...*жовняре* спочивали» (Федьк.).

У говорах зазначений тип іменників уживається з обома закінченнями -и та -е.

Відповідно до переходу звукосполюки *ги, ки, хи* в *гі, кі, хі* іменники з основою на відповідні приголосні

в говорах можуть мати флексію *-і* (*косник'і, к'ійах'і, паробк'і, пастух'і*).

Іменники II відміни з основою на твердий звук *р* у середньонаддніпрянських і степових говірках, за умов наголошеності флексії, форму наз. відм. мн. інколи вирівнюють за зразком іменників з м'якими приголосними основи (*двор'і, в'ітр'і, пар'і*).

Слово *хазяїн* у формах множини втрачає *-ін-* — *хазяї, але* з таким же або відмінним значенням можлива також множинна форма із збереженням суфікса — *хазяїні*: «На одібраній землі ми *хазяї* тепер» (Гол.); «Перший він чоловік на увесь город, — казали заможні *хазяїни-ремісники...*» (Мирн.); «...те, чого хочуть, Того й доб'ються люди: Бо в нас вони *хазяїни*, Господарі усьому...» (Воскр.).

Іменники чол. роду II відміни колишніх *ї*-основ, як іменник *люди*, втратили своє давнє закінчення *-іє* і за зразком інших іменників набули флексію *-и*, що паралельно з *-іє* вживалася вже за давньоруської доби, та закінчення *-і*: *голубі, яструбі, гбсті, ведмеді* тощо.

Закінчення *-і* в сучасній літературній мові мають усі іменники чол. роду з м'якими і стверділими приголосними основи: *хлопці, учителі, ковалі, кобзарі, школярі, краї, гаї, солов'ї, ножі, сіячі, товариші*. Закінчення *-і* властиве також кільком іменникам середн. роду, а саме: *очі, плєчі, уші*, що є залишком форм наз. відм. двоїни колишніх *о*-основ, за зразком яких указані іменники відмінювалися вже за давньоруської доби, хоч первісно належали до основ на приголосний.

Слід зауважити, що від іменника *вуха* наз. відм. мн. вживається частіше з флексією *-а*, пор.: «...А батько тут же скорбно слухав, йому лиш червоніли *вуха* і щоки блідли» (Сос.); хоч «...І хитро шуляться у перволітків *уші...*» (Рил.).

Іменник *очі* в знах. відм. мн. з прийменником має паралельну форму *вічі*, напр.: «А сивий гетьман, мов сова, Ченцеві зазирає в *вічі...*» (Шевч.).

У деяких південно-західних і північних говорах, а звідси подекуди і в мові художньої літератури іменники чол. і середн. родів з шиплячими приголосними основи в наз. відм. мн. мають флексію *-и*: «Зо всіх стікалися ко ним *товариши*» (Шашк.); «*Очи* ми вже скапавіли» (Стеф.).

У поліських говорах іменники з м'якими приголосними основи мають наголошену флексію наз. відм. мн. *-іє* (часом *-е*) згідно з рефлексцією тут наголошеного *ѣ*

(*кул'іє, кошел'іє*), однак у тих же говорах за аналогією до іменників з твердими приголосними основи, а також під впливом білоруської мови паралельно виступає наголошене закінчення *-і*.

Щодо ненаголошеного закінчення наз. відм. мн. іменників з м'якими приголосними основи, то в поліських говорах воно вирівнялось з флексією іменників на тверді приголосні основи і після м'яких приголосних звучить як *-і*: *кбн'і, колбдез'і, сарайі* (після твердих приголосних у поліських говірках рефлекс давнього *ы* близький до *і*).

Ненаголошене закінчення *-е* в іменниках з основою на *й* у північних говорах зустрічається (*гул'г'айе, звидайе, сувбйе*), але його не обов'язково розглядати як рефлекс ненаголошеного *ѣ*; це може бути наслідок аналогії до іменників типу *сел'ан'е* та збірних типу

*верейє, кам'іен'н'е*¹.

Іменники із стверділими приголосними основи в деяких поліських говорах вирівняли форму наз. відм. мн. з іменниками на тверді приголосні (*ножи¹, коуши¹, хлопци¹, пал'ци¹*).

Іменники II відміни чол. роду колишніх *п*-основ за зразком інших іменників з м'якими приголосними основи (колишніх *ю*-основ) вживаються з закінченням *-і*: *дні, камені, олені, корені* і под.

Давнє закінчення *-а* виступає в наз. відм. мн. іменників середн. роду: *сєла, містє, пєра, ремєсла, прїзвища, явища, поля, моря, прислів'я, оповідання, знання*. У південно-західних говорах (наддніпрянському, буковинському) згідно з фонетичною закономірністю іменники середн. роду з м'якими приголосними основи в наз. відм. мн. мають форми з флексійними голосними переднього ряду типу *лиц'і, йайц'і*.

У тих говорах, де виступають форми двоїни від іменників I відміни типу *дві руці*, іменники середн. роду II відміни теж уживаються з числівниками два—чотири

¹ Т. В. Назарова, Іменникові *-ѣ*-закінчення..., стор. 54.

в формі колишньої двоїни о-, јо-основ на -і, -и (дві видр'і, йаблуц'і, йайці).

У літературній мові кілька іменників чол. роду на означення парних предметів у наз. відм. можуть мати паралельне закінчення -и та -а (останнє за походженням — флексія наз. відм. двоїни о-основ): *вуси і вуса, рукаві і рукава, поводи і поводі*.

Від іменників *хліб* і *грунт* уживаються паралельні форми на -и і -а з відмінним значенням: «Бурі лесові *грунти* використовуються у виноградарстві...» (П. Власюк; «...необмежені *грунта*, а мені не дав бог ні клаптика землі» (Коцюб.); «...в одній руці два *хліби*...»; «Отже тут кращі *хліба*, ніж під селом...» (Мирн.).

Форми наз. відм. мн. іменників чол. роду на -а, як відомо, є характерною особливістю російської мови; появу їх пов'язують з певними акцентуаційними чинниками. Дехто вважає, що відповідні форми в українській мові слід уважати русизмами¹.

Мабуть, вплив російської мови на виникнення форм з флексією -а в окремих іменниках можна допускати. Загалом же географічне поширення зазначених форм у говорах української мови свідчить про виникнення їх на ґрунті української мови. З огляду на семантику більшості з наведених іменників, слід, очевидно, вважати, що вони постали передусім за аналогією до форми назв. відм. близьких за змістом збірних іменників середн. роду.

З числівниками два — чотири залишок двоїни форму на -а засвідчує мова художньої літератури і від інших іменників, що з погляду сучасної літературної мови є порушенням норми: «*Два плута* в селі і селу безчестя не роблять, а не тільки цілому краєві» (Котл.); «*Довго того розказувати, як вона три дня так страждала!*» (Кв.-Осн.); «...*Три года сумно протекли*» (Шевч.); «*Мої два друга* — еретики, третій, татарин, у Перекопі» (Оп).

Як у говорах, так подекуди і в мові художньої літератури від іменників чол. і середн. родів засвідчується форма на -і: «Тут его козаки і підняли на три

списі...» (Головацький); «Як ці три *ділі* маєш...» (Стеф.); «Гей, бодай тобі, а пан Паволоцький, Та три *літі* боліти...» (пісня).

Від парних іменників зустрічаються форми на -і й поза сполукою з числівниками, типу *зблідли лиці*.

Іменник *друг*, що в однині відмінюється як іменники з твердими приголосними основи, в множині зберігає архаїчну форму *друзі* (з переходом г на з як наслідок пом'якшення) і відмінюється за зразком іменників з м'якими приголосними основи.

Книжний за походженням префіксальний іменник *недруг* у множині зберігає звук г і належить до твердої групи (*недруги*). До речі, в літературній мові зрідка вживається також префіксальний іменник *побруг* («Вір мені, княже, — ніяковіючи й плутаючи слова, продовжив Добриня, — ревно допомагатиму й тобі, буду першим *побругом*, слугою» — Скл.). Форма наз. відм. мн. цього іменника — *побруги*.

Засвідчена в мові художньої літератури форма наз. і кличн. відмінків мн. *дру́ги* з погляду сучасної літературної мови є позанормативною, хоч донедавна граматики її допускали¹: «*Други*, товариші і кривні, Батьки, сини, куми, свати... В огонь шпурляли різну зброю...» (Котл.); «І його забудьте, *други*, І не проклинайте» (Шевч.); «Не бійтеся тюрми, о *други* молодії» (Фр.).

Аналогічно до форми *друзі* інколи з метою архаїзації вживаються форми множини на -і й від інших іменників: «...Поникли Ігореві *стязі*» (Шевч.).

Форми з чергуванням г — з є залишком наз. відм. мн. іменників колишніх јо-основ, у яких перед флексійним -и г, к, х переходили в з, ц, с. Закінчення -і в них постало під впливом інших іменників. У деяких лемківських говірках воно може бути фонетичним варіантом и (*пастус'і, парібці*, також *хлопі*).

Фонетичним відповідником цих давніх мали б бути сучасні форми на -зи, -ци, -си. Такі форми зустрічаються в карпатських говорах (*слузи, птаси*).

Окремі іменники середн. роду у множині набувають суфікс -ес- (*не́бо — небеса́, чу́до — чудеса́*), що є залишком колишнього типу відмінювання основ на s.

¹ О. Синявський, Норми української літературної мови, Х.—К., 1931, стор. 58.

¹ С. П. Обнорский, Именное склонение..., вып. 2, стор. 1—54.

Такі суфіксальні форми множини від інших іменників сприймаються як старослов'янізми і вживаються із стилістичною метою: «І слова його святіє На серце падали Марії...» (Шевч.). Однинна і множинна форми від іменника *небо* є граматичними синонімами для вираження одного і того ж поняття. У деяких говорах (напр., у закарпатському) зустрічається форма *тілесá*.

За аналогією до іменників IV відміни постала суфіксальна форма *письменá*, що вживається переважно із стилістичним відтінком урочистості або іронії.

Іменник *скло* в множині має суплетивну форму *стéкла*: «Крізь сині стекла очок виставились, мов чорні ягоди, його зрачки» (Мирн.).

Збірні іменники множини не мають, проте з деякими залежні слова можуть узгоджуватися в множині. У такому випадку збірний іменник співвідносний з множинною формою спільнокореневого незбірного іменника: «Привиддя лихі мені душу гнітили...» (Л. Укр.); «...Колосся, промінням политі, ворушилися мов живі» (Сим.).

Збірний за походженням іменник *браття* (рідше *братця*), що вживається найчастіше в кличн. відм., сприймається то як збірний, то як паралельна до *браті* множинна форма від іменника *брат*: «Ой, щасливі, браття любе, Ви, такую мавши долю...»; «В далекім, о браття кохані, од мене ви краї» (Гр.); «Гей! браття милі!» (Л. Укр.).

У фольклорі іменник *браття* часом узгоджується з іншими словами в жін. роді: «Усі пани, усі дуки У наметі сіли, Наша браття сіромашня Та і не посміли...» (пісня).

У деяких перехідних між українською і білоруською мовами говірках замість множинних виступають збірні *с'ел'ан'н'е, циган'н'е, мешчан'н'е*. Замість множини збірні форми *корін'н'а, камін'н'а, ліс'ц'а, ворон'н'а, колос'с'а* засвідчуються у волинських та деяких інших говірках. У деяких бойківських говірках збірні іменники вживаються то в своєму власному значенні, то в значенні множини.

Форми кличн. відм. мн. іменників II відміни загалом збігаються з формами називного: «*Народи, люди, племена, брати* З усіх широт і всіх довгот *сусіди!* Від нашої єдиної мети Ворожим силам заховатись ніде» (Рил.).

Від іменника *брат* поза кличн. відм. мн. *братці* форми з суфіксом *-ець* не вживаються: «Не віддавайте, *братці*, дешево псам і козачого білого тіла...» (Стар.); «Так в чому ж я неправильний, *братці* мої?» (Гончар).

Родовий відмінок

У род. відм. мн. іменники II відміни мають закінчення *-ів* (або графічно *-їв*), нульову флексію та *-ей*. Закінчення *-ів* є фонетичним розвитком давніх форм на *-овь* іменників, що належали до й-основ і ще за давньоруської доби впливали на іменники о-основ. Чисті основи є фонетичним відповідником колишніх форм род. відм. мн. о-основ.

Очевидно, головною причиною втрати іменниками о-основ форм з нульовою флексією було прагнення розрізнити форми род. відм. мн. і наз.—знач. відм. одн. Чисті основи в формі род. відм. мн. збереглися лише в тих іменниках колишніх о-основ, у яких форми наз.—знач. відм. одн. і род. відм. мн. не створювали омонімії.

Флексію *-ів* у сучасній українській літературній мові і в говорах мають майже всі іменники чол. роду (з твердими та з м'якими і стверділими приголосними основи): *столів, волів, дворів, інженерів, робітників, батьків, хлопців, учителів, кобзарів, школярів, читачів, товаришів, країв, гаїв, героїв, солов'їв*. Це закінчення виступає також у деяких іменниках середн. роду: *морів, прислів'їв, міжгір'їв, подвір'їв, почуттів, відкриттів*.

Нульова флексія властива переважній більшості іменників середн. роду (з твердими, м'якими і стверділими приголосними основи): *сіл, вікон, озёр, місць, знань, змагань, обліч, прізвищ*.

У художній літературі можна зустрічати форми на *-ів* від іменників II відміни середн. роду, що тепер уживаються тільки з нульовою флексією: «...*Чудів* всюди тьма...» (Шашк.); «Як борошно молоть без *жорнів*...» (Г.-Арт.); «...розпитує, з яких *місців* і як там поводитьсь?» (Кв.-Осн.); «...з усіх *селів* народ ішов до него» (Фр.); «Видів, що поляки, котрі з *містів*, панують над людьми, ненавидять того нового народного руху» (Март). Як наслідок впливу форм іменників чол. роду флексія *-ів* у род. відм. мн. іменників середн. роду зустрічається в народних говорах.

Іменник *поле* за нормативною граматиною в род. відм. мн. має подвійну форму — *піль* і *полів*: «І він [метеор] черкне щасливу землю, І світ наш буде голу-бим Од стін золоченого Кремлю До *піль*, де спить залізний Рим» (Рил.); «З придорожнього рову, який відділяє липи од *полів*, підіймається чорна постать...» (Ст.). Такі подвійні форми в мові художньої літератури фіксуються і від інших іменників: «Славний твій край лісів і *плес...*» (Нагн.); «Мені не треба ні садків, Ні тихих *плесів* на Хоролі...» (Уп.).

Нульову флексію здавна мають також іменники чол. роду, які в множині втрачають суфікс *-ин*: *селян, громадян, болгар, татар, киян, харків'ян*, хоч винятки серед них можливі: «І роздалися ряди *татарів*» (Сос.). У говорах форму на *-іу* має і цей тип іменників.

Нульова флексія виступає в іменнику *чобіт* з переміщенням наголосу *чобіт* та ще в деяких іменниках, коли вони стоять після слів з числівниковим значенням: *п'ять день* (і *днів*), *кілька раз* (і *разів*): Одначе за кілька *день* він [мірза] упевнився, що його жадання були даремні» (Досв.); «Вона кілька *днів* видихала наркоз» (Гончар); «...А нині хай цвіте наш спів У сотні *раз*, не вдвоє» (Рил.); «Я в Вінниці і без карти був десять *разів*» (Довж.). Перед числівниками ці іменники вживаються тільки в формі на *-ів*: «...повинен буду пробути в дорозі *днів* 8—10» (Мирн.); «Харон же зараз схаменувся, *Разів* з чотири погребнувся І з каючком причалив к ним» (Котл.); «Я бажаю обкопати весь двір ровом *аршинів* з чотири завширшки» (Сам.).

Іменник *чоловік* у сполученні з числівником може мати різні закінчення, що пов'язуються із семантикою: *тридцять чоловік* — у значенні «людей» і *тридцять чоловіків* у значенні «людей чоловічої статі»: «Ну, тоді льотом доведу кількох *чоловік* до Горицвіта, а Іван хай летить до Мірошниченка» (Ст.); «Герой-севастополець і зараз тут, постукує перед гуртом *чоловіків* на металевих своїх коліщатках...» (Гончар).

У мові художньої літератури минулого століття засвідчуються форми з нульовою флексією, що їх сучасна літературна мова не допускає: «...І били сот по п'ять *поклон...*» (Котл.); «П а л а ж к а: Ох, а мені нема часу й піти — Таких *клопот!*» (Стар.); «...що тільки написав, То так на дев'ять *рік* те в скриню і запхав...»

(Г.-Арт.); «Тогді най Оман свою пишну донечку для *жовнір* тримає, а не мій світ в'яже...» (Федьк.).

Ширше, ніж у літературній мові, зустрічаються форми з нульовою флексією від іменників чол. роду ІІ відміни в народних говорах.

У формах з нульовою флексією кінцевий звук основи *о* чергується з *і*: *слово* — *слів*, *коло* — *кіл*, *чоло* — *чил*, також у повноголосних формах: *болото* — *боліт*, *долото* — *доліт*, хоч останні можуть виступати з *о*: «...І піднесли прапор червоний На висотах і між *болот*» (Рил.); «Біля ескіза лежала невеличка колода з грушини й багато різьбярських *долот*» (Томч.).

Звук *е* в іменниках, що мають нульову флексію, як правило, зі звуком *і* не чергується: *лезо* — *лез*, *перо* — *пер*, *озеро* — *озёр*, *помело* — *помёл*, *стремено* — *стремён*, у повноголосних: *дерево* — *дерёв*, *джерело* — *джерёл*, однак тут бувають винятки: *плече* — *пліч* (при паралельній формі *плечей*), *село* — *сіл*, *колесо* — *коліс*, *решето* — *решіт*. Правда, більшість з цих винятків зустрічається також у варіанті із збереженням *е*: «Чом ти [слово] не гострий, безжалісний меч, Той, що здійма вражі голови з *плеч?*» (Л. Укр.); «...Коло *сел* стоять тополі...» (Л. Укр.); «Тут їздили цілі гори зелені з білим снігом зверху, і кораблі, і хати, і багато від *колес* до верху убраних квітами ландо...» (Л. Укр.); «Дві циганки, тільки без *решет* та підсітків на спині та без веретен» — подумала Настуся...» (Н.-Лев).

Деякі випадки чергування *е* з *і* в зазначених формах виразно сприймаються як позанормативні, перейняті з говорів: «Сміялися *озір* круги, Степи, діброви і долини...» (Щог.); «На сорочку не пряла — *веретін* не було!» (Барв.).

Іменники середн. роду з подовженими приголосними в кінці основи в формах род. відм. мн. з нульовою флексією подовження (подвоєння) втрачають: *знання* — *знань*, *завдання* — *завдань*, *засідання* — *засідань*, *запрошення* — *запрошень*, *оголошення* — *оголошень*.

Окремі іменники цього типу вживаються в обох формах род. відм. мн. — з нульовою флексією і з закінченням *-ів*: «...[зірка] пробуджує в душі солодку жагу мандрів, польотів, *відкрить...*» (Гончар); «Він на порозі дуже важливих і цікавих *відкриттів*» (Трубл.).

У кінці основ при збігові двох приголосних між ними появляються голосні звуки *о, е*: *зло — зол, вікно — вікон, волокно — волокон; полотно — полотен, відрі — відер, весло — весел, ребро — ребер, яйце — яець*. Звуки *о, е* в цих формах здебільшого є наслідком історичного явища вокалізації давніх *ъ, ь*; в окремих випадках там, де ці звуки фонетично не вмотивовані, вони постають за аналогією.

У деяких південно-західних говорах (закарпатському, надсянському) іменники з приголосним основи *к* відповідно до нормативного вставного *о* можуть мати *е*, очевидно, як наслідок іншомовних впливів (*окен, волокен*). У надбузько-поліських говірках, навпаки, з'являється вставний звук *о* замість *е*, напевне, за аналогією до інших іменників із вставним *о* (*ребро — ребор, полотно — полот'он*).

Іменник *серце* в формі род. відм. мн. має форму *сердєць*, хоч інколи вживається також діалектна за походженням *серць*: «Невже задармо стільки *серць* горіло До тебе найсвятішою любов'ю...» (Фр.).

Закінчення *-ей*, властиве кільком іменникам чол. і середн. родів — *коне́й, госте́й; оче́й, плече́й* (і *пліч*), *уше́й* (і *вух*), — виникло за аналогією до відповідних форм іменників III відміни. Форми на *-ей* у говорах фіксуються і від ряду інших іменників поряд із формами на *-ів*, в південно-західних говорах відповідно до нормативної флексії *-ей* виступає закінчення *-ий*, як і в іменниках III відміни: «У чім піду, коли все з *плечий* забрали?» (Стеф.). До того ж тут флексія *-ий* буває й у тих іменниках, що в літературній мові закінчуються на *-ів*: *хлопц́ий, н'імц́ий, п'ял'ц́ий, г'орц́ий, зуби́й* тощо. Флексія *-ий* у більшості південно-східних говорів — наслідок нерозрізнення ненаголошених *е* та *и*.

За фонетичними особливостями північної частини поліських говірок перед флексійним *е* приголосний основи пом'якшується (*коне́й, гасг'е́й*), а внаслідок нерозрізнення ненаголошених *е* та *а* можлива структура флексії *-ай* (*коне́ай, гр'обшай*).

У закарпатських говірках у цій флексії редукується кінцевий звук *й* (*кони́, очі́*). Зафіксовані в лемківських говірках форми *л'уди́, господари́* можуть становити синтаксичне явище. Відомо, що деякі іменники II відміни (*коне́и, гост'і*), також множинний *гр'обі* в говорах

утворюють заперечні конструкції з формою наз. відм. мн. у ролі родового (*нема́ кон'і, гост'і, гр'обі*).

Засвідчені в літературній мові форми на *-ей* від інших іменників чол. і серед. родів є стилістичним засобом архаїзації або діалектизмами: «...зложу заробок двох *дней* і передаю сему бездольному» (Шашок); «У нас, у *пастирей*, міся Родився вчора!» (Шевч.); «...Стрінеться з брязкотом інших *мечей*...» (Л. Укр.); «Но зло, позначене судьбою, Слідитиме скрізь за тобою, Не утечеш за сто *морей*» (Котл.); у знах. відм.: «...Тих переверне на *звірей*» (Котл.); «Окують *царей* неситих...» (Шевч.); «Дививсь він на *братай* так довгий час...» (Федьк.).

У лемківських, закарпатських, зрідка бойківських говірках зустрічаються форми род. відм. мн. іменників II відміни на *-ох* (*хлобох, волах*).

Аналогічні утворення в говорах російської мови (*дворо́х, столо́х, медведе́х* і под.) С. П. Обнорський пояснює фонетичними причинами — переходом $v > \Phi \rightarrow x$. Дослідник вважає, що такого ж походження українські говіркові форми на *-ох*; він не бере до уваги флексійного *о*. Засвідчені в говорах російської мови форми на *-ах* (*у гаспада́х, с неб'я́х*) С. П. Обнорський вважає наслідком заміни род. відм. мн. формою місц. відм.¹

Появі зазначених форм в українських карпатських говірках могли сприяти різні чинники: взаємодія між формами род. і місц. відм. мн., аналогія до числівникових форм род. відм. мн., вплив сусідніх словацьких говірок.

Доказом впливу форми місц. відм. на форму родового є спостережені в закарпатських говірках форми род. відм. мн. на *-ах* (*локт'ах, т'ілах, по́лах, мо́рах, кл'о́чах, со́нц'ах*).

Давальний відмінок

В українській літературній мові і в більшості говорів іменники II відміни в дав. відм. мн. мають закінчення *-ам* (в іменниках з м'якими приголосними основи графічно *-ям*): *стола́м, робітника́м, інжене́рам, батька́м*,

¹ С. П. Обнорский. Именное склонение..., вып. 2, Л., 1931, стор. 289—291.

школяр^{ам}, товариш^{ам}, с^елам, прізвищ^{ам}; хлопц^{ям}, учитель^{ям}, кобзар^{ям}, герб^{ям}, пол^{ям}, пит^{ан}ням, обл^{ичч}ям.

Нормативне закінчення властиве іменникам II відміни різних за походженням груп, хоч історично жодна з них у дав. відм. мн. флексії **-ам** не мала (як відомо, колишні о-, ја-основи закінчувались на **-омъ**, **-емъ**, й-основи — на **-ъмъ**, і-основи і основи на приголосний — на **-ъмъ**).

У сучасній літературній мові і в більшості говорів іменники II відміни перейняли форму дав. відм. мн. від іменників I відміни. Однак у процесі історичного розвитку української мови на певному етапі дуже стійкими були форми дав. відм. мн. колишніх о-, ја-основ; вони своїм впливом охопили й іменники інших основ. Відповідні форми вживалися в пам'ятках української мови до XVIII ст., а говорам вони відомі досі.

Відображенням давніх форм є окремі приклади у фольклорі та в мові письменників минулого століття: «Пишуть турки і татари старесеньким *дідом...*» (пісня); «Сесю *братем* розсудіте справу, що ся вадят о спади отцівські» (Шашк.).

Іменники II відміни з твердими приголосними основи архаїчну форму дав. відм. мн. на **-ом**, **-ем** (або відповідні фонетичні варіанти **-уом**, **-ум**, **-им**, **-ім** тощо) зберігають лише в деяких поліських та карпатських говірках. У більшості ж говорів відмінна від **-ам** флексія дав. відм. мн. характерна лише для іменників з м'якими або стверділими приголосними основи. До того ж архаїчні форми дав. відм. мн., як правило, виступають у говірках паралельно з формами на **-ам**, що є свідченням тенденції до остаточного витіснення давніх форм формами на **-ам**.

У південно-західних говорах з переходом а після м'яких і стверділих приголосних у голосні переднього ряду через фонетичну деформацію флексії **-ам** дія аналогії іменників I відміни обмежена, тому тут архаїчні форми дав. відм. мн. іменників II відміни з м'якими і стверділими приголосними основи зберігаються послідовніше.

Форми дав. відм. мн. іменників II відміни в різних говорах не становлять генетичної спільності.

Безперечними відповідниками колишньої флексії о-основ **-омъ** є форми іменників з твердими приголос-

ними основи на **-уом**, **-ум**, **-ім**, засвідчені в поліських і карпатських говірках. Щодо закінчення **-ом**, то воно може бути відповідником флексії дав. відм. мн. колишніх й-основ **-ъмъ**; під впливом таких флексій могла не відбутися зміна о у відповіднику флексії колишніх о-основ **-омъ**. Флексія **-ем** в іменниках з м'якими приголосними основи може бути відповідником закінчення **-ъмъ** іменників колишніх і-основ та основ на приголосний; форми цих іменників могли вплинути також на збереження е у відповіднику флексії ја-основ **-емъ**. Такого походження є закінчення **-ем** у поліських говірках. Однак здебільшого, очевидно, говіркова флексія дав. відм. мн. іменників II відміни **-ем**, як і **-ім**, **-им**, становить фонетичний варіант перейнятого від іменників I відміни закінчення **-ам**. Інколи складно розрізнити фонетичні відповідники колишніх флексій **-омъ**, **-емъ** і фонетичні видозміни закінчення **-ам**; між ними відбувається взаємодія і взаємовплив.

Флексію **-ім** у південно-східних говорах трудно виводити від закінчення **-емъ** іменників колишніх ја-основ, оскільки відповідні говори загалом не характеризуються архаїзмами.

Тут можна допускати виникнення і з а через стадію е не без підтримки деяких аналогічних чинників (вирівняння з формою наз. відм. мн.). Аналогічне вирівняння форми дав. відм. мн. за формою називного спостерігається в кашубських говорах¹. Правда, дослідники допускають тут вияв певних гіперичних фонетичних процесів.

Подібно як в ор. відм. одн., іменники з м'якими приголосними основи флексію дав. відм. мн. переймали від іменників з твердими приголосними, наслідком чого в сучасних говорах ці іменники часто закінчуються на **-'ом** (або відповідні фонетичні видозміни **-'ум**, **-'ім**). У пам'ятках XVI ст. форми дав. відм. мн. іменників з твердими і м'якими приголосними основи ще розрізнялися, але випадки впливу іменників з твердими приголосними основи на іменники з м'якими приголосними вже й там помітні. Заміні флексії **-ем** на **-ом** в іменниках з шиплячими приголосними міг сприяти й фонетичний чинник — перехід е в о після шиплячих.

¹ Л. А. Булаховский, Грамматическая индукция., стор. 24.

Очевидно, вплив форм дав. відм. мн. іменників з твердими приголосними основи на іменники з м'якими приголосними не охоплював усієї мовної території, тому в говорах зустрічаються й форми на -ем типу *коне́м*.

Вплив старослов'янської і польської мов на збереження флексії дав. відм. мн. -ом у пам'ятках староукраїнської мови міг мати певне значення, однак пояснення цих форм в українській мові як наслідку тільки зовнішніх, зокрема польських впливів¹, непереконливі; сучасні діалектологічні дані їх спростовують.

Вплив флексії -ам на іменники II відміни відображений уже в пам'ятках XV—XIV ст. Ряд дослідників вважає, що причиною цього було вирівнювання флексійних голосних іменників середн. роду (*села́м* з *село́м*) під впливом *села* — форми наз. і знах. відм. мн.). Такий погляд підтримує той факт, що в деяких пам'ятках XVI ст. закінчення -ам властиве іменникам II відміни тільки середн. роду. Зазначений чинник міг відіграти певну роль, однак вирішальною, очевидно, була аналогія до іменників сучасної I відміни.

О. О. Шахматов уважав, що аналогія до форм іменників а-основ почалась з ор. відмінка. Заміна давньої флексії новою викликала збігом форм наз. і знах. відм. в іменниках о-основ, що створював небажану омонімію форм. Спочатку форми на -ами охопили іменники чол. роду, згодом також іменники середн. роду. Під впливом флексії ор. відм. -ами закінчення -ам, -ах згодом поширилося відповідно на дав. і місц. відмінки². Такої ж думки про походження розглянутих форм був А. Мейє³. На думку Б. Унбегауна, першими підпали впливу іменники чол. роду о-основ⁴.

Інші дослідники вважають, що заміна давніх закінчень новими -ам, -ами, -ах у всіх трьох відмінках від-

¹ J. Janów, Z deklinacji maloruskiej.—«Prace filologiczne», t. X, Warszawa, 1926, стор. 338—351.

² А. А. Шахматов, Курс истории русского языка, СПб., 1910—1911, стор. 242.

³ А. Мейє, Общеславянский язык, М., 1951, стор. 329.

⁴ В. Unbegaun, La langue russe au XVI-e siècle (1500—1550), Paris, 1935, стор. 202.

булася одночасно, а зумовлювалась втратою категорії роду іменників у множині, пов'язаною з занепадом у XIII ст. родових форм множини прикметників і атрибутивних займенників; допускається також дія певних фонетичних чинників, зокрема акання.

Очевидно, різні причини впливу форм а-основ на іменники чол. і середн. роду II відміни, як і на іменники жін. роду III відміни, що на них указують дослідники, слід визнати ймовірними, хоч деякі з них, напр. акання, на ґрунті української мови не могли діяти.

Думка про те, що витіснення форм дав. відм. мн. на -ом зумовлене також потребою відрізнити ор. відм. одн. цих же іменників¹, є теоретично малоімовірною, діалектними даними не підтверджується.

Знахідний відмінок

Форми знах. відм. мн. іменників II відміни збігаються з формами називного або родового. Форму, спільну з род. відм., мають іменники — назви істот: *зустрі́в інжене́рів, батькі́в, робітників, товариші́в, хлопці́в, побáчив солов'ї́в, хрущі́в*.

Іменники — назви свійських тварин, що в знах. відм. мають форму, спільну з род. відм., можуть уживатися також у формі, спільній з називним: *пасу́ коней і коні́, волі́в і волі́*. Напр.: «Кинувсь Кармель, вивів волі́в на шлях...» (Вовч.) «Воли́ парубчак спинив...» (Гол.); «Втомлених цілодобовим маршем піхотинців охопило бажання швидше пересісти на коней» (Гончар); «Ніч така, що тільки циганам коні́ виводити» (Тют.).

Форму наз. відм. мають іменники — назви осіб, коли вони, вжиті в множині, виступають при дієсловах, що виражають перехід або переведення особи в якесь нове (часто соціальне) становище: *війти, перейти́, ходити, пролізти, пробра́тися, ви́братися, проскочити, ви́скочити, ви́сунутись, записа́тися, завербува́тися, про́сї́тися, готівити́сь, клі́кати, запросі́ти, записа́ти, прийня́ти, готівити, ви́брати, ви́сунути, проведі́ти, ви́вести, ви́тягнути, завербува́ти, замани́ти, відпусти́ти* тощо.

¹ J. Janów, Z deklinacji maloruskiej, стор. 349.

Спільна семантична властивість іменників, що вживаються при цих дієсловах, полягає у вираженні нерозчленованої множинності; пор. вислови: «сидять гості» — «кличуть в гості», «ідуть судді» — «висувають у судді», «спішають люди» — «вийшов на люди». Ужиті в цій конструкції іменники (частіше з прийменником *у*, рідше — *на*) *люди, гості, солдати, свідки, судді, герої* тощо семантично співвідносні з однинними формами іменників типу *нарід, гурт, загін* і под., що теж у знах. відм. мають форму називного. Напр.: «Прощайте, *в гості* не приїду!» (Шевч.); «Та й ще шептали стиха люди — мене в *рекрути* хоче дати...» (Фр.); «Тієї ж весни й віддали Остапа в економію *в погоничі* на всю сівбу» (Гол.); «Один вчиться в технікумі, інший кінчає геологічний факультет, а сам бригадир вибивається *в гірничі інженери*» (Чорн.).

У художній літературі зустрічаються випадки позанормативного вживання форми наз. відм. у ролі знахідного. Напр.: «А ти, брате Василю, дбай про мої *хлопці*» (Стеф.). Такі приклади за походженням переважно є західно-українськими діалектизмами.

Іменники, що означають предмети, всякі явища та поняття, у знах. відм. мн. мають форму, спільну з формою називного: *бачу столі, берегі, степі, поля, моря, розкладають вогні, здобуваємо знання*.

У мові художньої літератури зустрічаються випадки вживання назв предметів у формі род. відм.: «Тут оба *мечів* добули...» (Шашк.). Форма род. відм. тут викликана потребою відштовхнутись від сусідньої форми наз. відм.

Окремі іменники чол. роду, що в наз. відм. мн. виступають звичайно з флексією *-и*, у знахідному можуть уживатися і з закінченням *-а*: «Мрія полине із думкою вкупці Геть у далекі *світа*...» (Л. Укр.); «...Звірі далеко-далеко тікали в *ліса*...» (Метл.).

Іменники II відміни середн. роду, що в сучасній літературній мові в наз. і знах. відм. мн. мають флексію *-а*, у мові художньої літератури минулого століття зрідка під впливом іменників чол. роду вживалися із закінченням *-и* (за умов наголошення основи), чого сучасна нормативна граматика не допускає. Напр.: «...І вивівши Енея в сіни, Сам поклонився аж в *коліни*...» (Котл.); «...Кладіте ложечки, Срібні *блюдечки*,

Золоті мисочки...» (Кв.-Осн.); «...А шельвах став під *вікни*...» (Федьк.).

Форма наз. — знах. відм. мн. *коліни* становить характерну рису деяких полтавських говірок, звідси вона перейнята Котляревським.

Орудний відмінок

Іменники II відміни в ор. відм. мн. у літературній мові і в говорах мають закінчення *-ами*, яке в іменниках з м'якими приголосними основи передається графічно *-ями*: *робітниками, батьками, інженерами, селами, ножами, ткачами, прізвищами; краями, хлопцями, слов'ями, місцями, морями, знаннями*.

Деякі іменники чол. і середн. роду, переважно ті, що позначають парні предмети, поряд з формами на *-ами*, мають паралельні форми з закінченням *-ми*: *чоботами* (також *чоботями*) і *чобітьми, конями і кінями, гостями і гістьми, крилами і крильми, колінами і колінми, колесами і колісьми*. Приклади: «...Олена сама вернулася у город за *чоботами*...» (Кв.-Осн.); «Черниш встав із-за столу, і риплячи *чоботями*, замислено пройшовся по хаті» (Гончар); «Обидва знялися, порипіли *чобітьми* і вийшли» (Мирн.); «Поїхала в своїм ридвані, Мов сотника якого пані, Баскими *конями*, як звір» (Котл.); «...а Варчука безвідступно лихо манили думки, що ж робити з *кінми*?» (Ст.); «І що не день — нові Перекликаються з *гостями гості*» (Рил.); «А хата вже сповнялась новими *гістьми*, що вже товпились біля порога» (Коцюб.); «На річці виляскували *крилами гуси*» (Тют.); «Птиці зачерпнуть *крильми* рожеве марево...» (Ст.); «...блукали... з зігнутими *колінами*...» (Коцюб.); «Валентин повзав *колінми* попід столом...» (Гончар); «...побачили розбиту гармату, що лежала *колесами* вгору, а жерлом униз» (Тют.); «Поїзд розмірено постукує *колісьми*...» (Колес.).

Указані форми на *-ми* є залишком давніх форм ор. відм. мн. іменників *і*-основ та деяких основ на приголосний; іменники *о*-основ та деякі основ на приголосний мали закінчення *-ы*, *ю*-основи закінчувались на *-и*, *й*-основи — на *ъми*. Форми на *-ами* в іменниках II відміни виникли за аналогією до іменників I відміни.

У художній літературі зустрічаються форми на *-ми*

і від інших іменників, що з погляду сучасної літературної мови є порушенням норми: «Жили ви лютими звірами...» (Шевч.); «...вправо, вліво покрилися щитьми...» (Шашк.); «Ненавиджений братьми» (Фр.).

Іменники на визначення парних частин тіла *оці, плечі, уші* мають закінчення **-има**: *оціма, плечіма, ушіма* (і *вухами*), що є залишком колишньої форми ор. відм. двоїни.

Правда, в мові художньої літератури минулого століття зазначені іменники вживалися також з флексією **-ами**: «...Ні *оцями* тя зглянути...» (Шашк.); «Здвигне тільки *плечами* Наум...» (Кв.-Осн.).

Зрідка ці іменники, як і інші на вираження парних предметів, зустрічаються також у формі на **-ми**: «*Плечми* моїми молодими його старії підопру!» (Шевч.); «...Спить — *ушми* не поведе» (Граб.).

Випадки, коли іменники чол. роду вживаються в формі ор. відм. мн. на **-има**, належать до діалектизмів: «...кріпко *мечами* махали...» (Шашк.).

У мові художньої літератури засвідчується вживання форми ор. відм. мн. від збірних іменників. Тут семантична множинність бере гору над граматичною однинною: «...І завалив їх *колоддями*...» (Котл.); «Недалеко від Полтави, Де широкими *гіллями* Ліс над Ворсклюю гуде...» (Бор.); «Я лиш приходжу з *братями* посполу Поклін віддати твоєму престолу...» (Федьк.); «Кажуть, поклали тебе до гробу І покрили зеленими *віттями*...» (Мал.). Наведені приклади слід кваліфікувати як позанормативні.

У процесі історичного розвитку української мови довгий час співіснували три типи флексій ор. відм. мн. іменників сучасної II відміни: **-и**, **-ми** та **-ами**. Давня флексія іменників о(ю)-основ **-и** була незручною через омонімію її з закінченням наз. і знах. відм. мн., тому вона витіснялася флексією й-основ, ї-основ та деяких основ на приголосний і а (ја)-основ.

Давні форми на **-и**, що зустрічаються в карпатських говорах, зрідка засвідчує художня література XIX ст. та фольклор: «... і гордими кликнув *слови*...» (Шашк.); «Куди ж ти, козаچه, на карім на коні? Ци з *орли*..., ци з вітром в погоні?» (Федьк.); «...усі пішли зо *хрести* у поле» (Кв.-Осн.); «Давно уже ти, Потоцький, З *козаки* воюеш...» (пісня).

У ряді південно-західних говорів зберігаються двоїни за походженням форми ор. відм. мн. на **-ма, -ома, -ема, -има, -іма** від іменників II відміни чол. і середн. родів (*кін'ма, псѡма, пол'ема, клуч'има, хлоп'ц'іма*).

Форми на **-ома** від іменників з твердими приголосними основи в закарпатських говірках підтримувалися поширеними тут формами на **-ом, -ох** дав. і місц. відм. мн. іменників з твердими приголосними основи. В інших південно-західних говорах, що двоїни за походженням форми ор. відм. мн. допускають лише в іменниках з м'якими і стверділими приголосними основи, спостерігаються паралелі до відповідної форми іменників I відміни з м'якими і стверділими приголосними основи. За умов деформації закінчення **-ами** внаслідок переходу флексійного а після м'яких і стверділих приголосних у голосні переднього ряду тут впливовішими були іменники на означення парних предметів типу *оціма, плечіма, дверіма*. На появу двоїнних форм могли певною мірою впливати також сполучувані з іменниками числівникові форми на **-ма** (*двома, обом, трьома, двадцятьма*). Не підтримували флексії **-ами** також характерні для багатьох південно-західних говорів форми дав. і місц. відм. мн. на **-ом, -ох**.

Як наслідок контамінації форм на **-ма** і **-ми** в деяких надністрянських говірках зрідка фіксуються форми на **-мами** (*кін'мами*) і **-мима** (*кін'мима*).

Відмінні від **-ами** закінчення ор. відм. мн. іменників II відміни звичайно в говорах виступають поряд з формами на **-ами**. Отже, флексія іменників I відміни охопила своїм впливом іменники II відміни майже на всій українській мовній території.

Інтерес становить засвідчене в полтавських, слобожанських та деяких інших говірках уживання форм дав. відм. мн. у функції орудного типу з *дубам, з братам, з кон'ам*.

Слід зазначити, що вживання форм дав. відм. мн. у функції орудного поширене в північноросійських та північнобілоруських говорах. У говорах української мови воно спостерігається рідко — як залишки, що витісняються формами з флексією **-ами**. Стійким є це явище тільки в деяких переселенських українських говірках (у Куйбишевській області і на Курсько-Білго-

родській території), що понад два століття перебувають в ізоляції від української мови (у сусідніх говірках російської мови зазначене явище не спостерігається і, отже, вплив російської мови щодо цього виключається).

Уживання форм дав. відм. мн. у ролі орудного засвідчене в деяких пам'ятках давньоруської доби. Причину виникнення його слід убачати в аналогії до нерозрізнення колишніх форм дав. і ор. відм. у двоїні. Такого ж походження відповідне явище в говорах російської та білоруської мов.

На ґрунті української мови форми ор. відм. мн. на **-ам** могли підтримуватися ще аналогією до ор. відм. збірних іменників типу *колоссям*.

Місцевий відмінок

У місц. відм. мн. іменники II відміни в літературній мові і в більшості говорів мають закінчення **-ах** (в іменниках з м'якими приголосними основи графічно **-ях**): *на столах, на ланах, на батьках, по селах, на школярах, на плечах, на кобзарях, у краях, на полях, у серцях, у знаннях*. Сучасні форми на **-ах** виникли під впливом відповідних форм іменників I відміни. За давньоруської доби іменники сучасної II відміни в місц. відм. мн. мали закінчення **-ѣхъ** (о-основи), **-ихъ** (йо-основи), **-ѣхъ** (ї-основи), **-ѣхъ** (ї-основи та основи на приголосний).

У багатьох південно-західних говорах, частково також у північних поширене закінчення місц. відм. мн. іменників II відміни **-ох**. Зазначену говіркову рису відбиває мова письменників Галичини минулого століття: «...Лиш далеко в густих *корчох* Тлють вовчі зірниці» (Ваг.); «*О запорожцях і їх Січі*» (Шашк.).

Зазначена флексія становить фонетичний розвиток закінчення колишніх ї-основ **-ѣхъ**, вона виявилася впливовою і охопила іменники різних основ тому, що підтримувалася аналогією до форм дав. відм. мн. на **-ом**.

Іменники колишніх о-основ флексію **-ох** < **-ѣхъ** від іменників ї-основ переймали ще в староукраїнській мові і навіть за давньоруської доби; у деяких полісь-

ких говірках флексійний голосний рефлексується як етимологічне **о** (*на валубѣх, баранубѣх*).

Пояснювати форми місц. відм. мн. іменників II відміни на **-ох** наслідком впливу польської мови¹ нема переконливих підстав. Той факт, що флексія **-ох** у південно-західних говорах характерна передусім для іменників з м'якими приголосними основи, не може запечувати походження її від колишнього закінчення **-ѣхъ**. У південно-західних говорах з характерним для них переходом **а** після м'яких і стверділих приголосних у голосні переднього ряду флексія **-ах** послідовно виступає тільки в іменниках I відміни з твердими приголосними основи і впливає вона передусім на іменники II відміни з твердими приголосними основи.

Непереконливим слід уважати також посилення на малу кількість іменників ї-основ. Відомо, що в формах однини ї-основи не раз виявляються винятково впливовими, хоч про підтримку зовнішніх (іншомовних) впливів там не може бути мови. Слід мати на увазі, що зазначена форма підтримується дуже дійовим внутрішнім чинником — аналогією до форм дав. відм. мн. на **-ом**.

Щодо поширеної в говорах флексії місц. відм. мн. **-ех**, то в окремих випадках вона може становити фонетичний розвиток флексії місц. відм. мн. **ї-основ** та основ на приголосний.

У староукраїнській мові флексію місц. відм. мн. колишніх **ї-основ** та основ на приголосний **-ех** < **-ѣхъ** переймали іменники **йо-основ**. Такого походження є форми на **-ех** у деяких поліських говірках (*конех*). Ненаголошена флексія місц. відм. мн. **-ех** іменників колишніх о-основ у поліських говірках може бути фонетичним відповідником давнього закінчення **-ѣхъ** (*сус'єд'ех*).

У південно-західних говорах з фонетичним переходом **а** після м'яких і стверділих приголосних у голосні переднього ряду, в тому числі в **е**, флексію місц. відм. мн. II відміни **-ех** слід розглядати як фонетичний варіант перейнятої від іменників I відміни флексії **-ах**, хоч в іменниках **ї-основ** та деяких основ на приголос-

¹ J. Jan ō w, Z deklinacji maloruskiej, стор. 345—351.

ний закінчення **-ех** може бути фонетичним відповідником давнього **-ьхъ** (*при гостех*).

Найбільше територіальне поширення має говіркова флексія місц. відм. мн. іменників II відміни **-іх**. Зазначені форми відбиті в мові художньої літератури: «...лице мала над всьо біле, румінці на *лиціх* цвіли...» (Шашк.).

Форми місц. відм. мн. іменників II відміни на **-іх** у різних говорах неоднакового походження. У закарпатських говірках закінчення **-іх** — фонетичний відповідник флексії місц. відм. мн. іменників колишніх о-основ **-ѣхъ**; під впливом іменників колишніх о-основ тут закінчення **-іх** набувають також іменники колишніх жо-основ та інші.

В інших говорах південно-західного наріччя флексія **-іх** характерна переважно для іменників з м'якими і стверділими приголосними основи і становить фонетичний варіант перейнятого від іменників I відміни закінчення **-ах**.

Що ж до південно-східних говорів, то в них флексію **-іх** слід розглядати як наслідок рефлексії за аналогією до етимологічного е флексійного е<ь в досить рано перейнятому від **ї**-основ та деяких основ на приголосний закінченні **-ех** < **-ьхъ**; флексія **-іх** тут підтримується також аналогією до форм дав. відм. мн. цих же іменників на **-ім**. Можливо, зазначені форми якоюсь мірою завдячуються впливові південно-західних говорів.

Загалом усталена система відмінкових форм множини іменників II відміни виникла внаслідок складних процесів морфологічної еволюції української мови.

У наз. і род. відм. мн. іменники II відміни певною мірою зберігають відповідники давніх форм. З паралельно живаних форм наз. відм. мн. на **-и** і **-е** остаточно як нормативні з флексією **-и** визначалися в останні десятиліття. Окремі архаїчні форми наз. відм. мн. на сучасному етапі застосовуються тільки з певною стилістичною метою.

Розподіл закінчень род. відм. мн. (нульова флексія та **-ів**) між окремими групами іменників II відміни послідовніший, ніж в іменниках I відміни. Закінчення **-ей** охоплює семантично обмежену кількість слів.

Для дав., ор. і місц. відмінків мн. іменників II відміни характерне переймання флексії від іменників I відміни. Наявні в говорах архаїчні форми дав. і місц. відм. мн. найчастіше вживаються паралельно з перейнятими від іменників I відміни.

Специфіка говорів полягає як у вживанні різноманітних фонетичних варіантів нормативних флексій, так і в досить частому збереженні архаїчних форм від колишньої системи відмінювання іменників за основами. Хоч говіркові форми інколи охоплюють досить великі ареали, ними літературна норма на сучасному етапі майже не порушується.

ТРЕТЯ ВІДМІНА

Однина

Називний і знахідний відмінки

Іменники сучасної III відміни в основній масі за походженням є колишні **-ї**-основи жін. роду; *кість, злість, сіль, тіль, осінь, піч, ніч, подорож*. Частина іменників III відміни походить від колишніх **ї**-основ (*кров, любова*), один іменник належав до г-основ (*мати*).

У наз. і знах. відм. одн. іменники III відміни мають м'який приголосний звук основи або стверділий губний чи шиплячий; у давньоруський період усі вони закінчувались на **-ь**. Внаслідок редуції кінцевого **ь** голосні основи **о** та **е** перейшли в **і**. Засвідчені в художній літературі минулого століття випадки, коли звук основи **о** зберігається, з погляду сучасної літературної мови є порушенням норми: «*Завзятость* всіх опанувала, Тут всякий півив і явивсь; Тут *лютость* всіма управляла...» (Котл.); «...яка ще *радость* буде, як уже посватаються» (Кв.-Осн.); «Якби ви вчилися так, як треба, То й *мудрость* би була своя» (Шевч.).

Зазначені форми перейняті від староукраїнської книжної мови і в художній літературі, як правило, виконують певну стилістичну роль — сприяють відтінковій архаїчності, урочистості й под.

У деяких випадках, коли автор виражав архаїчний стиль або відбивав говіркові особливості, у формі

наз.—знах. відм. іменників III відміни передавалась м'якість губних, шиплячих приголосних та приголосного **p**: «О скорбь моя, моя печаль!» (Шевч.); «Якас там була така люта *звірь* змальована, що в казці би не склав» (Стеф.). Однак у цілому іменники-архаїзми колишніх **ī**-основ, що в сучасній літературній мові мають інші морфологічні та лексичні відповідники, вживаються згідно з фонетичною закономірністю української мови без пом'якшення губних і шиплячих приголосних та приголосного **p**: «А є ж підлість, яку ніщо не може зворушити, ніщо: ні чиста краса життя, ні безмежна любов, ні безмірна *скорб...*» (Ст.); «...Як голос твій колише світлу *тиш* В солодкий час вечірньої розмови» (Сос.); «За що так милує господь Лихую *твар* такую, Як цей правитель...» (Шевч.).

Іменники III відміни колишніх **ū**-основ, як відомо, сучасну форму наз. відм. одн. набули від колишньої форми знах. відм. одн.

Іменник *мати* в наз. відм. одн. зберігає давню форму наз. відм. одн. **г**-основ, однак у сучасній літературній мові досить часто вживається також форма за походженням знах. відм. одн.—*матір*: «Бідна *матір* плаче ревно В скрутонці-журбі...» (Стар.); «Опівночі сюди зібралися всі родичі нареченої і єдина рідна нареченому людина — його *матір...*» (Тулуб); «І *матір* тужно плакала ночами, Бо *матір* невидуючою була» (Кор.).

У художній літературі минулого століття та в фольклорі іноді форма наз. відм. *мати* вживається в інших відмінках однини: «Не співала-м твоїй *мати*, Я* тобі співаю» (Федьк.); «Тричі ходив з атаманом Воювати з бусурманом. За батенька відомщати, За нещасну рідну *мати*» (Кост.); «Лишив жінку, лишив діти, лишив рідну *мати...*» (пісня).

Родовий, давальний і місцевий відмінки

Усі іменники III відміни, незалежно від походження, в род., дав. і місц. відм. одн. за нормативною граматикую і правописом мають закінчення **-і**: *тіні, стілі, галузі, кісті, радості, печі, ночі, крові, любові, матері*.

Закінчення **-і** в цих формах появилось під впливом відповідних форм в іменниках колишніх **a-**, **ja-**основ. Раніше виявляється вплив флексії **-і** (<ѣ) іменників колишніх **a-**, **ja-**основ у формі дав.—місц. відмінків. Порівняно з род. відм. флексія **-и** частіше фіксується в дав.—місц. і в деяких сучасних говорах, наприклад, у говірках Переяславщини.

У давньоруський період і в староукраїнській літературній мові в род. відм. ці іменники відповідали формам колишніх **ī**-основ, хоч з другої половини XVII ст. в пам'ятках уже трапляються випадки переймання флексії **-і** від іменників колишніх **a**-основ.

На думку дослідників, приблизно в XVI—XVII ст. у східних українських говорах в род. відм. флексія **-и** починає витіснятися закінченням **-і** (<ѣ) іменників колишніх **a**-основ. Проте в діалектах така зміна триває досі, а в ряді південно-західних говорів вона й не починалась.

У літературній мові до 1933 р. за правописом у род. відм. одн. писалось ще **-и** в іменниках на приголосний **т** після іншого приголосного (*радіости, смерті*), а також *осени, соли, крові, Русі*.

Природно, що ці форми широко засвідчені в літературі.

Зрідка, на порушення норми, форму на **-и** можна зустріти і в мові художньої літератури наших днів: «Тут кози паслися, і мукали корови, Пеклися картоплі, і сад бринів мов лук, Усе цвіло й жило в гармонії *любови, У* сотворінні див з мужичих теплих рук» (Мал.).

Залишки старих форм виступають у прислівниках сучасної літературної мови *восені, безвісти, почасти*.

Особливо живучими були донедавна форми на **-и** в літературній мові на території західних областей України, що ілюструють твори художньої літератури.

Дослідники всіх південно-західних говорів широко фіксують форми на **-и** в род., дав. і місц. відм. одн. іменників III відміни. Зокрема, форми з флексією **-и** характерні для волинських, наддністрянських, буковинських, гуцульських, закарпатських говірок.

О. О. Шахматов уважав, що флексія **-и** в зазначених формах є характерною тільки для південно-західних говорів, тоді як у східних закінчення **-и** витісня-

ється флексією *-і*. Однак сучасні дослідники південно-східних говорів спростовують таку думку. Так, у говірках Полтавщини, хоч основною є флексія *-і*, закінчення *-и* фіксуються досить часто (*соби, л'убови, вісти, рідше ноци, тини*). Досить широко фіксуються форми на *-и* в говірках південних і південно-західних районів Чернігівщини, Переяславщини, південної Київщини, Черкащини, Херсонщини, Одещини, Слобожанщини та ін.

Іменник *річ* у значенні «мова» донедавна в текстах художньої літератури вживався з *і* в корені непрямих відмінків (відповідно до давнього *ѣ*): «Народ від *річі* умилився і гірко-гірко прослезився...» (Котл.); «Там ви вчуєте щось друге, Інші *річі*, іншу мову» (Щог.); «...серед людей не чути таких *річей*» (Мирн.); «...а вже на *річах* так бойкий, що як розговориться-розговориться, та усе непопросту» (Кв.-Осн.). У деяких граматиках форми непрямих відмінків від іменника *річ* із звуком кореня *і* (*річі, річей, річам...*) уважалися нормою¹.

Однак за аналогією до запозиченого іменника-омоніма *річ* у значенні «предмет», у якому згідно з фонетичною закономірністю української мови і в закритому складі чергується з *е* в складах відкритих, іменник *річ* із значенням «мова» в непрямих відмінках сприйняв чергування *і* з *е*, сучасні словники форми з *е* фіксують як нормативні: «...пусті *речі*, безтурботне щебетання моєї бесідниці робили на мене якесь тяжке, сливе трагічне враження» (Л. Укр.); «...говорив мені любії *речі*» (Вовч.); «Не кажи такі *речі*» (Мирн.); «Я ожив би, я напоїв би своє серце твоїми тихими *речами...*» (Шевч.); порівняйте також вислови *до речі, не до речі*.

Іменники із суфіксом *-інь*, як правило, мають дублетні форми I відміни на *-ина*, від яких переважно утворюються форми непрямих відмінків, однак форми непрямих відмінків від іменників III відміни на *-інь* можливі: «Я спокою й *тепліні* Нап'юсь у забутті» (Заб.); «І пахне кожухів *теплінню...*» (Брат.); «З'явилися бліді просвіти, які час від часу спалахували

¹ В. Сімович, Граматика української мови, Київ—Лейпціг, 1919, стор. 171.

блискучою голубінню» (Шевчук); «Ми по хвилях, по бистрині Річку пройдемо убрид» (Бичко); «Ще далі за Ярмутою в *далечині* видно сільце Шляхтову...» (Н.-Лев.).

Від запозиченого з польської мови іменника *міць* ще недавно граматики визначали тільки дві форми—*міць* і *міццю*, інші форми утворювали від *міч* (*мочі, в мочі*)¹. Однак у практиці літературної мови вживаються й інші форми від *міць*: «За всесильним законом життя й *моці* народного руху говорилося й співалося про веселе й радісне...» (Довж.); «А чи ж вам схилити спину—Свої *моці* зневірять?» (Стар.).

У карпатських говорах за зразком III відміни змінюються іменники колишніх *й*-основ (*ред'коу, бритоу*).

Іменники колишніх *й*-основ під впливом іменників колишніх *ї*-основ флексією *-е* замінили на *-и* дуже давно, що фіксується в старослов'янських пам'ятках і в найдавніших східнослов'янських. Іменники колишніх *й*-основ *кров, любов* сучасну флексію *-і* набули за аналогією до іменників I відміни (колишніх *ја*-основ).

Іменник колишньої *г*-основи *мати*, що в літературній мові, як і всі інші іменники III відміни, за аналогією до відповідних форм іменників колишніх *а*-, *ја*-основ у род., дав. і місц. відм. набув флексію *-і*, у південно-західних говорах поряд з іншими іменниками цієї відміни має форму на *-и*, що постала за аналогією до іменників колишніх *ї*-основ.

Первісну форму на *-е* (*матере*) відбивають тільки старослов'янські культові тексти, що інколи вплітаються авторами в тканину художніх творів (пор. у Г. Квітки-Основ'яненка: «...От нея же чист бих і непорочен от утроби *матере* моя до зді»). Архаїчну форму *матере* зафіксовано в лемківських говірках.

У волинсько-поліських говірках дослідники фіксують форму род.—знах. відм. від іменника *мати* на *-а* (*матера*). Мабуть, неспіввідносність цього іменника в формі наз. відм. одн. з іншими іменниками жін. роду спричинилася до можливості впливу на нього відповідних форм іменників чол. роду. У цих же говірках зазначений іменник зрідка має форму наз. відм. одн. *матер*. Особливо впливовою могла бути відповідна

¹ В. Сімович, Граматика української мови, стор. 170; О. С. Ниявський, Норми української мови, стор. 43.

форма іменника *ба́тько*, в парі з яким часто вживається іменник *ма́ти*. Допускати тут фонетичну зміну флексійного -е на -а трудно, бо таких архаїчних морфологічних рис зазначені говори не виявляють. До того ж форма *ма́тера* фіксується й у тих говірках, де переходу *е* в *а* немає.

Щодо суфіксальних голосних *и* та *е*, що виступають у зазначеній формі, то перший з них може бути наслідком вирівняння з формою наз. відм. одн., другий — з формами непрямих відмінків.

У західних волинсько-поліських говірках форму *ма́тера* набуває зазначений іменник також у наз. відм. одн. Ця суфіксальна форма наз. відм. могла постати внаслідок вирівняння основ у відмінковій парадигмі та аналогії до іменників жі. роду I відміни.

Орудний відмінок

В ор. відм. одн. іменники III відміни в сучасній літературній мові мають давнє закінчення -у (графічно -ю), перед яким подовжується (на письмі — подвоюється) попередній м'який приголосний, якщо він стоїть після голосного: *сілля, міццю, тінню, міддю, річчю, сїттю, по́дорожжю*. Подовження приголосних в ор. відм. іменників III відміни є наслідком історичного явища асиміляції звуку *й* до попереднього м'якого приголосного після занепаду редукованого *ь* та *и* (*ночю* і *ночию* дало *ніччю*).

Не виникло подовження в тих випадках, коли основа іменника закінчувалася двома приголосними. Відсутність подовження тут зумовлена евфонічними законами української мови; поява третього приголосного викликала б трудність артикуляції: *вістю, радістю, якістю, жовчю, нєхвороцю*. Губні приголосні та *р* не мали здатності асимілюватися з *й*, тому в іменниках *любб'ю, кров'ю, ма́тірю* й зберігається і подовження попереднього приголосного немає.

У говорах української мови відомий процес скорочення подовженого колись приголосного в різних морфологічних позиціях; цей процес охоплює також ор. відм. одн. іменників III відміни. Форми без подовження приголосних перед флексією -у фіксуються не тільки

в південно-західних говорах, для яких відповідне явище найхарактерніше, але й зрідка в південно-східних.

В українській літературній мові зустрічаються архаїчні форми цих іменників на -ію, але вони, як правило, виконують стилістичну роль — сприяють відтінковій урочистості: «Нам заплатить *кровію* кат» (Рил.).

За аналогією до іменників I відміни колишніх *ја*-основ іменники III відміни в говорах часто набувають закінчення -єю, що засвідчує й мова художньої літератури: «...І п'ядь за *п'ядею* ми місце здобували» (Фр.).

Під впливом форм іменників I відміни колишніх *а*-основ, а також секундарних діалектних форм іменників колишніх *ја*-основ іменники III відміни в говорах можуть набувати флексію -ою (*т'ін'ою, сол'ою*).

У південно-західних говорах іменники III відміни в ор. відм. одн. за аналогією до відповідних діалектних форм іменників I відміни набувають закінчення -еу (-іу), -оу. Зазначені форми знайшли відбиття в мові західноукраїнських письменників: «...він не згине своєв *смертев*». (Фр.).

Такого ж аналогічного походження є говіркові форми на -ом *но́чом, ма́з'ом, сол'ом, т'ін'ом*.

Кличний відмінок

Кличн. відм. одн. іменників III відміни, який, що-правда, вживається рідко, переважно в поетичній метафоризованій мові, у сучасній українській мові має закінчення -е: *ра́досте, ста́росте, тіне, по́дороже*: «О *байдужосте*, де є ти?» (Брат.).

Флексія -е в цих іменниках виникла за аналогією до іменників колишніх *ја*-основ; у давньоруський період і в староукраїнській мові ці іменники в кличн. відм. мали закінчення -и, що й досі є в південно-західних говорах, а відтак і в мові письменників, що відбивали особливості цих говорів: «*Мудрости* вічна, доброто прекрасна!..» (Шашк.).

Збереження давньої флексії кличн. відм. -и в південно-західних говорах підтримується фонетичним чинником (нерозрізнення ненаголошених *е* та *и*), бо, як свідчать наддністрянські говірки, флексією -и може мати кличн. відм. одн. колишніх *ја*-основ (*зе́мли, до́ли*).

Кличн. відм. від іменника *ма́ти* збігається з фор-

мою наз. відм. і відповідає давній формі: «Не хочу я, моя *мати*, За плугом ходити» (Шевч.). Форма кличн. відм. *мати* характерна для мови фольклору; в інших жанрах літературної мови, в розмовній мові при звертанні найчастіше вживається інше слово — *мамо*.

Множина

Називний, знахідний
і кличний відмінки

У наз., знах. і кличн. відм. мн. іменники III відміни в літературній мові мають закінчення *-і*: *тіні, вісті, відповіді, печі, подорожі, матері* (форма останнього іменника тільки в наз. і кл. відм.). Флексія *-і* виникла під впливом відповідних форм іменників типу *земля*; у давньоруський період і в староукраїнській мові ці іменники в зазначених відмінках мали закінчення *-и*, що відбивають південно-західні говори (давні паралельні форми наз. і кличн. відмінків на *-ье, -ие* в сучасних українських говорах не засвідчуються).

Ці форми відбиті в мові художньої літератури, головним чином у письменників із Західної України: «Й світ ему милий і солодка нічка, *Мисли* веселі і серденько грає...» (Шашк.); «...Ті хмари — плідної будущини *тіни*» (Фр.); «Злітаються на купу і присідають собі всякі *часті* тіла» (Стеф.); також у Т. Шевченка: «Червоною гадюкою Несе Альта *вісти*...»

Від іменника *мати* форма знах. відм. мн. збігається з формою род. відм.

Від іменників III відміни колишніх *й*-основ форми множини не вживаються.

Родовий відмінок

Род. відм. мн. іменників III відміни колишніх *й*-основ у сучасній літературній мові має флексію *-ей*, що походить з закінчення *-ьи*, уживаного поряд з *-ии* у давньоруський період: *тіней, вістей, доповідей, областей, печей, ночей*.

Щодо говорів, то закінчення *-ей* характерне для північного й південно-східного наріччя; у південно-західних говорах форма род. відм. мн. іменників колиш-

ніх *й*-основ розвинулася з давніх форм на *-ии* (*областий, ночий, кістий*). Природно, що ці форми зустрічаються в мові західноукраїнських письменників: «Де-де чути квиління з шатра Або регіт дівочий; Там хтось пісню заводить сумну, Наче степ у тьмі *ночий*» (Фр.).

У закарпатських говірках унаслідок редукції кінцевого *й* вживаються форми род. відм. мн. типу *гости, мійши, часті, кісти*.

За аналогією до діалектних форм род. відм. мн. іменників I відміни в південно-західних говорах іменники III відміни часто виступають із закінченням *-іу* Інколи ці форми зустрічаються в мові художньої літератури: «Скільки я *осів* поламав» (Н.-Лев.).

Іменник III відміни колишньої *г*-основи *мати* в літературній мові і в більшості говорів має закінчення *-ів*, що появилось за аналогією до відповідної форми іменників чол. роду II відміни: «О виболілі очі *матерів!*» (Кор.). Правда, за зразком інших іменників III відміни цей іменник зрідка можна зустріти у формі на *-ей*: «Чому В. С. Караджич, Шафарик і інш. не постриглися у німці (ім би зручніше було), а остались слов'янами, щирими синами *матерей* своїх» (Шевч.).

Деякі граматики обидві форми (на *-ів* і на *-ей*) для іменника *мати* донедавна вважали нормативними, однак тепер як нормативна допускається тільки форма на *-ів*. У Шевченка форма на *-ей* ужита із стилістичною метою. Форму *матерей* засвідчують лемківські говірки.

У південно-західних говорах поруч з формою на *-іу* фіксується утворена за аналогією до іменників колишніх *й*-основ форма на *-ий* (*матирій*).

Давальний відмінок

У дав. відм. мн. іменників III відміни виступає закінчення *-ам* (графічно після м'яких приголосних *-ям*), що виникло за аналогією до іменників I відміни, витіснивши флексію *-ьмъ*, властиву цим іменникам у давньоруську епоху: *ночам, печам, подорожам, тіням, вістям, відповідям, матерям*.

Відповідник давньої флексії закінчення *-ем*, що поряд з *-ом* засвідчувалось у пам'ятках староукраїнської мови, фіксується в наддністрянських говірках (*костем*).

Однак поряд з іменниками на м'який приголосний основи I відміни іменники III відміни, за аналогією до говіркових форм іменників чол. роду, у південно-західних говорах мають флексію **-ом** (*кóст'ом, н'ічом, нóчом*).

Орудний відмінок

В ор. відм. мн. іменники III відміни мають закінчення **-ами**, що виникло за аналогією до відповідних форм в іменниках колишніх а-основ: *пéчами, пóдорожами, тін'ями, віст'ями, гáлузями, матер'ями*.

Для іменника *кість* сучасний український правопис допускає поряд з формою на **-ами** паралельно форму на **-ми**, яка відповідає флексії іменників колишніх *ї*-основ **-ьми**. Донедавна деякі граматики для сучасної української мови визначали тільки форму *кістьми*. Мова художньої літератури засвідчує обидві форми: «...*Костьми* земля засіяна, А кровію полита»; «Болота засипав Благородними *костями*» (Шевч.); «Ще можуть вони снарядами проорати землю, ще можуть засіяти її людською кров'ю і *кістьми*...» (Ст.); «І береги на Немізі Низькі та криваві... посіяні Руськими *костями*» (Руд.). У формі *костьми* звук основи **о** наявний за аналогією до інших відмінкових форм, де він фонетично вмотивований.

У південно-західних говорах, зокрема в гуцульських говірках, також у говірках північної Львівщини іменник *кість* в ор. відм. мн. має закінчення **-ами** (з твердим приголосним основи **т**): *кóстами*.

Зафіксовані в мові художньої літератури форми на **-ми** від інших іменників III відміни сприймаються як архаїчні і сучасними письменниками зовсім не вживаються: «Старий Олимпський Єзуїте! З медовими *річми* сховайсь» (Котл.); «Нуже на коні, кіньми за врагом всіма *волостьми*» (Шашк.); «І посольство йому дав страшне Під сімома *печат'ми*...» (Фр.).

Форми на **-ми** характерні для іменників III відміни в закарпатських говірках (*с'іт'мі, м'ішми*); зустрічаються вони також у середньонадніпрянських говірках (*т'ін'мі, в'іст'мі, печ'чат'ми, відповід'мі*). Форму на **-ми** від іменника *мати* спостережено в лемківських говірках (*мат'ірма*), надсянських (*матер'ми*, поряд з *матер'ами, мат'ір'ами*).

У південно-західних говорах (зокрема в бойківському) за аналогією до парних назв іменники III відм. в ор. відм. мн. можуть мати закінчення **-има** (**-іма**): *кóс'ц'і-ма, р'ічима*. Такі форми зафіксовано і в мові художньої літератури: «Ой, утопив рибалонька Та й мовив *річима*: Пливи, човен й веселенько,— Де вірна дівчина!» (Бор.).

Місцевий відмінок

У місц. відм. мн. іменники III відміни за аналогією до іменників I відміни мають закінчення **-ах**: *на пéчах, по нóчах, у пóдорожах; у тін'ях, у дбповід'ях, у відповід'ях, на матер'ях*.

Відповідник давньої форми *ї*-основ на **ьхъ** форма на **-ех** зустрічається в наддністрянських говірках (*кóстех*). Форми на **-ех** засвідчуються в літературній мові XIX ст.: «...не спав по *ночех*» (Головацький), однак їх слід сприймати як діалектні.

За аналогією до іменників чол. роду колишніх *ї*-основ іменники III відміни в деяких південно-західних говорах, подібно як іменники I відміни, мають у місц. відм. мн. флексію **-ох** (*по нóчох*). Ця говіркова риса має своє відображення в мові художньої літератури минулого століття, зокрема в творах М. Шашкевича: «...а голос дубровами високими розлагався верхами та й заблудив гомоном в чорних *безвістьох*...»

Сучасна III відміна іменників витворилася на базі колишніх *ї*-основ, однак помітними в ній є наслідки аналогії до інших груп іменників і передусім до іменників жін. роду колишніх а-, ја-основ. Форми іменників III відміни в сучасній українській літературній мові в основному характеризуються усталеністю, паралелізмів і дублетів серед них відносно небагато. Архаїчні варіанти окремих форм застосовуються найчастіше із стилістичною метою. Діалектні особливості у відмінюванні цих іменників найпомітнішими були в мові письменників західних областей України. Говори української мови порівняно з літературною мовою в одних випадках послідовніше зберігають форми колишніх *ї*-основ і чинять опір іншомовним впливам, в інших випадках, навпаки, більшою мірою зазнають дії аналогічних чинників.

ЧЕТВЕРТА ВІДМІНА

Сучасна українська мова має характерний для неї тип відмінювання іменників середн. роду — так звану четверту відміну. Цей тип охоплює іменники, що мають у наз. відм. одн. закінчення -'а, графічно -я (після зубних приголосних), -а (після шиплячих) та -йа, графічно -я¹ (після губних) і ускладнюють більшість своїх відмінкових форм суфіксом -ат-, а також обмежену кількість іменників, яким властиве в наз. відм. одн. закінчення -йа (графічно -я) і набуття суфікса -ен- при відмінюванні (*вйм'я, ім'я, плем'я, сім'я, тім'я*). Група іменників з суфіксом -ат-, крім спільності відмінкових форм, характеризується і спільністю семантики: це назви малих щодо віку істот (*немовля, курча, гусеня, хлоп'я*), частин тіла (*ручєня, бровєня, очєня*) і дрібних предметів (*дверцята, лещята, санцята, штанята* — вживаються лише в множині).

IV відміна іменників в українській мові становить залишок давньоруської складної системи відмінювання основ на приголосний, яка, в свою чергу, відбиває спрощений уже тип відміни основ на приголосний праслов'янського періоду.

У давньоруський період тип відмінювання основ на приголосний охоплював уже обмежену кількість іменників чол. (*камь, днь*) і жін. роду (*мати, дьчи*). З іменників серед. роду тип основ на приголосний становили: *имя, сѣмя, племя* й ін. (основи на п): *чудо, слово, небо, тѣло* та ін. (основи на s); *теля, отроця* і под. (основи на t).

З колишнього типу основ на приголосний до сучасної IV відміни ввійшли іменники з основою на п (*вйм'я, ім'я, плем'я, тім'я, сім'я*), за винятком іменників *рам'я, стремєнє*, що належать до II відміни, і з основою на t (*теля, ягня, дитя*). Інші іменники колишніх основ на приголосний увіходять до I (*дочка*), II (*камінь, день; чудо, слово, небо*) і III відмін (*мати*).

Для української мови характерне утворення від різних давніх основ на голосний і приголосний за допо-

¹ Звук й, у говорах також н', перед флексійними голосними іменників IV відміни розвинувся з м'якості губних приголосних основи, проте для зручності опису структури відмінкових форм умовно приєднуємо його до флексій.

могою суфікса -ен- відносно нового типу слів, що відмінюються за зразком тих іменників, які походять від колишніх основ на t (*бісеня, бровєня, вовченя, горобєня, губєня, гусєня, жабєня, жовтеня, зайченя, качєня, козеня, кошеня, левєня, лисєня, мишеня, очєня, ротєня, ручєня, тигрєня, цуцєня, чортєня* та ін.). Словотворення цього типу продуктивне в українській мові й досі.

Наявність відповідних утворень у білоруській мові (*гусяня, кураня, вауаня* й под.) свідчать про відносну давність їх: вони, очевидно, сягають того часу, коли говори — предки теперішніх білоруської та української мов — становили відносну спільність. У російській мові, зокрема в говорах, форми ці також можливі; С. П. Обнорський указує на форми множини *бесєнята, гусєнята, волченята, лисєнята, чертенята*. Аналогічні утворення фіксуються також у деяких південноросійських говірках та в російських прізвищах XVI ст.¹

У зазначених утвореннях суфікс -ен- генетично зв'язаний з суфіксами -ен, -єнькь і виник за давньоруської доби, в період окремої історії східнослов'янських мов². В інших слов'янських мовах такого суфікса нема. Відсутність подібних слів у давньоруських літературних пам'ятках зумовлена, певне, особливо відчутним на той час простонародним характером їх. Зазначені іменники на -єня засвідчують пам'ятки української мови початку XV ст.³

Чималу групу іменників IV відміни становлять утворення з суфіксом -ч- типу *зайчя, татарчя*⁴.

Іменники, що належать до IV відміни, мають середній рід. Лише слово *дівчя*, як зазначалось, зрідка узгоджує залежні від нього слова в жін. роді. Це, очевидно, наслідок контамінації форм і значень у словах *дівчя* і *дівчина*. Слово *дівчя* зі значенням жін. роду в

¹ А. М. Селищев, Критические заметки по истории русского языка.— Ученые записки Московского городского педагогического института. Кафедра русского языка, вып. I, т. V, М., 1941, стор. 190—191.

² О. Б. Ткаченко, Українські прізвища з суфіксом -єнко та споріднені утворення (питання походження).— «Слов'янське мовознавство», II, К., 1958, стор. 49—50.

³ С. П. Самійленко, Нариси з історичної морфології., стор. 153.

⁴ Пор.: Ю. О. Карпенко, Четверта відміна іменників.— «Українська мова і література в школі», 1972, № 10, стор. 24.

сучасній українській мові тенденції до поширення не виявляє.

У українських говорах відповідний тип іменників в одних випадках зберіг архаїчнішу, ніж у літературній мові, систему відмінювання, в інших його відмінкові форми ще більшою мірою, ніж у літературній мові, підпали дії аналогії іменників інших основ.

Так, у південнозакарпатських і гуцульських говірках окрему систему відмінювання зберегли тільки іменники колишніх *t*-основ. Іменники колишніх *p*-основ відмінюються за зразком іменників колишніх *jo*-основ — типу *насіння* (того *ім'я*, тому *ім'ю* і т. д.) або ж за зразком іменників колишніх *t*-основ (род. *вимйате* і *вимйати*, дав. *вимйату*, ор. *вимйатом*, місц. *вимйати*, *вимйату*, наз. мн. *вимйата*, род. *вимйат*, дав. *вимйатим*, ор. *вимйатамі*, місц. *вимйатах*). Іменники колишніх *p*-основ повністю підпали впливу іменників колишніх *jo*-основ і в інших південно-західних говорах.

У деяких південно-західних говорах за зразком іменників IV відміни колишніх *t*-основ відмінюються ще іменники *бухн'а* (*бухн'е*), *мішч'а* (*мішч'е*), *к'іс'а*), (*к'іс'е*), *горн'а* (*горн'е*).

У деяких надбузько-поліських і волинсько-поліських говірках іменники типу *тел'а*, *д'іт'а*, *гусен'а*, *качен'а* в непрямих відмінках набувають суплетивні форми з суфіксом *-ук-* і відмінюються як відповідні іменники II відміни.

Однина

Називний, знахідний і кличний відмінки

Наз. і кличн. відм. іменників IV відміни, як і взагалі іменників середн. роду, в однині формами своїми збігаються. Іменники колишніх *p*-основ у літературній мові мають закінчення *-я* — графічно *-я* (*вім'я*, *плем'я*, *ім'я*, *сім'я*, *тім'я*); іменники колишніх *t*-основ — після губних приголосних закінчення *-я* — графічно *-я* (*голуб'я*, *хлоп'я*), після стверділих шиплячих і після м'яких приголосних — *а* або графічно *-я* (*ведмеж'а*, *дівч'а*, *потерч'а*, *кач'а*, *курч'а*, *галч'а*, *лош'а*, *пташ'а*, *колиц'а*; *маля*, *теля*, *немовля*, *ягня*, *щеня*, *горня*, *гус'я*, *пес'я*, *порос'я*, *дит'я*, *бісен'я*, *бровен'я*). Це закінчення харак-

терне для південно-східних говорів (в іменниках колишніх *p*-основ часто з *н'* (<*j*) перед *а*).

У деяких північних та південно-західних говірках (буковинських, покутських, гуцульських, наддністрянських, волинських) поширені також закінчення: в іменниках колишніх *p*-основ — *-е* з попереднім *й* (*с'ім'є*, *вім'є*, *т'ім'є*) або з *н'* (*с'імн'є*, *імн'є*, *вімн'є*, *т'імн'є*); в іменниках колишніх *t*-основ — *-е* з пом'якшенням попереднього приголосного (*тел'є*, *пац'є*, *пес'є*, *збан'є*, *дит'є*, *горн'є*, *кот'є*, *кур'є*, *дівч'є*, *лош'є*, *медведен'є*, *пул'чин'є*). Не під наголосом у деяких південно-західних говірках (напр., надсянських, наддністрянських, західноволинських) буває відповідно закінчення *-і* (*с'імн'і*, *вімн'і*, *т'імн'і*; *гус'і*, *пул'і*, *зєрн'і*, *кач'і*, *пташ'і*).

Подібні форми зустрічаються в художніх творах, у яких автори відбивають говіркові особливості. Напр.: «Він не в *тім'є* битий» (Фр.).

Історично закінчення наз. відм. одн. іменників IV відміни походять від давнього носового *е*. Цей звук виник з давнішого *-еп-* в основах на *p* або з давнішого *-ент-* в основах на *t* як наслідок дії закону відкритих складів.

У процесі деназалізації з *ç* розвинувся звук *а*, що в одних говорах староукраїнської мови дав нове *а*, в інших — голосний переднього ряду *е* з виділенням після губних приголосних звука *й* або *н'* (інколи, в закарпатських говірках, звука *л'*) і з пом'якшенням інших приголосних. Зрідка губні приголосні перед *а* можуть пом'якшуватися вторинно (*ім'а*, *т'ім'а*, *с'ім'а*, *вім'а*).

Таким чином, закінчення наз., знах. і кличн. відм. одн. іменників IV відміни в українській літературній мові і в говорах — колишніх основ на *p*: *-а* (*ім'а*, *т'ім'а*, *вім'а*, *с'ім'а*), *-я* (*ім'я*, *т'ім'я*, *вім'я*, *с'ім'я*, *плем'я*), *-є* (*ім'є*, *т'ім'є*, *с'ім'є*), *-н'є* (*імн'є*, *т'імн'є*, *вімн'є*, *с'імн'є*), *-н'і* (*вімн'і*, *с'імн'і*, *т'імн'і*) і колишніх основ на *t*: *-а* (*лош'а*, *курч'а*, *діуч'а*; *лош'а*, *курч'а*; *тел'а*, *йагн'а*, *порос'а*, *мал'а*), *-я* (*хлоп'я*, *череп'я*), *-е* (*тел'є*, *йагн'є*, *порос'є*), *-і* (*гус'і*, *пул'і*, *кур'і*) є фонетичними відповідниками колишнього єдиного в цих формах закінчення на носовий *е*.

Щодо засвідчених у говірках (берестейських, волинських, полтавських) форм на *-о* (*вімо*, *тел'о*, *лош'о*), то їх слід розглядати як наслідок аналогії до іменників

середн. роду II відміни типу *седо*, про що свідчать і форми інших відмінків цих же іменників.

У деяких говорах (гуцульському, надсянському, західноволинському) іменник *ім'я* може втрачати початкове і (*мн'а, мн'е*) і відмінюватися за зразком іменників II відміни (род. *мн'а, мн'е*, дав. *мн'ови, мн'у* і т. д.).

Слово *ім'я* в літературній мові, а також у деяких південно-західних та південно-східних говірках (полтавських, степових) має ще варіант *імєння (їмєння)*, що виступає за аналогією до іменників типу *знання, вміння* і відмінюється за їх зразком: «І вільні струни славити не будуть Ні твого *їмення*, ані твого діла» (Л. Укр.).

У деяких говірках, напр. волинських, цей іменник переходить до групи іменників II відміни на *-о*, набуваючи вигляд *іменó (менó)* за зразком іменників *раменó, стрепенó, знаменó*.

За зразком іменників середн. р. на *-о* у волинсько-поліських говірках відзначено суфіксальні форми *тил'єто, пурус'єто, луш'єто, кутин'єто*.

Родовий відмінок

У сучасній літературній мові іменники колишніх *t*-основ мають дві паралельні форми род. відм. одн.: безсуфіксну форму, що збігається з формою наз.—знах. (*ім'я, плєм'я, тїм'я, вїм'я, сїм'я*) і форму з суфіксом *-ен-* та закінченням *-і* (*імені, плємені, тїмені, вїмені*). Пор.: I. «Вогкі блискучі очі приязно дивились на нього, а теплий дух молочного *вим'ч* та свіжого гною знову вертали втрачений спокій і рівновагу» (Коцюб.); «По тому він оповістив, що він теж сирота, теж нема роду й *плєм'я...*» (Вовч.). II. «Тягнуться [ягнята] до *вімені* спійманої вівці» (Багм.); «Ні роду у мене, значить, ні *плємені*» (Янов.).

Закінчення *-і* в формах типу *імені* в літературній мові стало нормою, хоч донедавна вживаним було закінчення *-и* (*імени, плємени, вїмени*), що постало за аналогією до форм іменників *i*-основ: «Послав послами до Латина Од *імени* свого і чина...» (Котл.); за давньоруської доби і в староукраїнській мові зазначені іменники в род. відм. одн. мали закінчення *-е*.

У говорах безсуфіксні форми род. відм., що збігаються з формою наз.—знах. і виступають з різними фонетичними варіантами закінчень (*-їа — вїмїа, сїмїа, тїмїа, імїа; -'а — вїм'а, сїм'а, тїм'а, ім'а; -н'а — вїмн'а, сїмн'а, тїмн'а, імн'а; -їє — вїмїє, сїмїє, тїмїє, імїє; -н'є — вїмн'є, сїмн'є, тїмн'є, -н'і — вїмн'і, сїмн'і, тїмн'і, сїмн'і*), виразно переважають над формами з суфіксом *-ен-*. Поширення таких форм зумовлюється впливом форми род. відм. іменників типу *знання, вміння*.

У більшості південно-західних (зокрема в карпатських) та північних говорів форми з суфіксом *-ен-* зовсім не вживаються. У південно-східних говорах над формами на *-ені, -ени* переважають безсуфіксні форми.

Форми з суфіксом *-ен* і закінченням *-і* (*вїмен'і, сїмен'і, тїмен'і, імен'і*), що найчастіше співіснують з формами на *-їа, -н'а*, відзначені в середньонаддніпрянських, слобожанських, полтавських, степових і, зрідка, в подільських говірках.

Характерні для південно-західних говорів форми на *-єни* (*вїємени, сїємени, тїємени, іємени*) зрідка виступають у всіх південно-східних говорах.

Відзначені в наддністрянських говірках *в'їм'ін'а, сїм'ін'а, т'їмен'а* постали, очевидно, шляхом контамінації суфіксальних і безсуфіксних форм, де суфіксальне і могло з'явитися внаслідок аналогії до закінчення в гвірковій формі наз. відм. одн.

Форми з закінченням *-і* (*імені, вїмені, тїмені, плємені*) поширилися вже в пізній період розвитку української мови і є наслідком аналогії до відповідної форми іменників I відміни типу *земля, рілля* та секундарних форм іменників III відміни типу *сіль, міць*.

Іменники колишніх *t*-основ у сучасній літературній мові в формі род. відм. одн., зберігаючи суфікс *-ат-*, набувають закінчення *-и* (*тел'яти, мал'яти, хлоп'яти, дівч'ати, гусен'яти*). Ці ж форми характерні для більшості українських говорів. У південно-західних говорах суфіксальний голосний у цих формах зазнає фонетичних змін (*тел'єти, луш'єти, гус'іти, кур'іти* і под.).

У літературній мові давньоруської доби, поряд з формами на *-ате* як безпосереднім відповідником давніших праслов'янських, поширені були також форми з флексією *-и* як наслідок аналогії до *i*-основ або ж

впливу форм дав. відм. одн. цих же t-основ. Фонетичним відповідником їх є сучасні форми на -ати.

Північним і деяким південно-західним говорам (частині буковинських, наддністрянських, надсянських, волинських і подільських говірок) властиве закінчення -і з відповідними фонетичними варіантами голосного в суфіксі (*тел'а́т'і, шчен'а́т'і, курча́т'і; тел'е́т'і, луш'е́т'і, діуч'е́т'і, гурн'е́т'і, кач'е́т'і, кър'іт'і, гус'іт'і*).

У діалектних формах з суфіксом -ат- та закінченням -і флексійний голосний у різних говорах неоднакового походження. У поліських, а також надсянських говірках він може бути фонетичним відповідником голосного и. В інших говорах — це наслідок аналогії до секундарної форми дав. — місц. відм. одн. цих же іменників, можливо, й до форми род. відм. одн. іменників типу *земля*. В окремих говірках південно-західного наріччя флексійний звук і може бути наслідком фонетичної зміни флексії -а; пор. форму *дитет'а* в надбузько-поліських говірках.

У карпатських говірках поряд з формами на -ати зустрічаються відповідники найдавніших форм іменників t-основ з закінченням -е (*тел'а́те, д'іг'а́те*). Такі форми на території південно-західної України засвідчуються пам'ятками з XVI ст.

У деяких південно-західних говорах іменники колишніх t-основ у формі род. відм. одн. під впливом іменників II відміни (колишніх o-основ) набули закінчення -а (з фонетичними видозмінами в суфіксі): *т'іл'а́та, пац'а́та, гус'а́та* (бойківські говірки); *те^чл'а́та, пс'а́та, кут'а́та, гус'а́та, пұл'а́та* (говірки північно-західної Львівщини). Зазначені форми поширені також у волинсько-поліських говірках.

У деяких лівобережнополіських, полтавських, подільських і степових говірках, очевидно, під впливом іменників типу *зілля, знання* та іменників *ім'я, вім'я* іменники колишніх t-основ у род. відм. одн. зрідка вживаються в безсуфіксній формі з флексією -а (*тел'а́, шчен'а́, курча́*).

Давальний і місцевий відмінки

За нормативною граматикую у літературній мові іменники колишніх p-основ у дав. і місц. відм. одн. зберігають суфікс -ен- і набувають закінчення -і: (в)

імені, (на) вімені, (у) племіні, (у) сімені, (на) тімені.

Наприклад: «Яка сила негасима — Сонце! Мріє! — у імені твоїм, Заньковецька Маріє?» (Тич.); «Ще єсть погорджені у племені грибів: Ніхто ніколи їх не смажив і не їв» (Рил.); «З шапкою на тімені їхав другий молодець...» (Оп.).

Крім форм на -ені, у літературній мові поширені також безсуфіксні форми дав. і місц. відм., що не сприймаються як позанормативні. Зустрічаються безсуфіксні форми з закінченням -її (графічно -ї — *вім'ї, плем'ї, тім'ї*): «Білий, як сніг, красунь з гордим султаном на тім'ї, одчайо стрінувся» (Коз.). Досить часто виступають також безсуфіксні форми із закінченням -йу (графічно -ю — *вім'ю, плем'ю, тім'ю*): «Олеся стоїть.., розлучено її з чоловіком, діточки її стомили ніженьки, заклопотали головочку, годячи панському плем'ю, як лихий болячці» (Вовч.); «Стальський спав, поклавши голову на зложені руки, а невеличка лисина на його тім'ю світилася до лампи» (Фр.).

Зазначені форми характерні також для говорів. Форми на -ені (*племіні, тімені, вімені*) поширені в середньонаддніпрянських, слобожанських, полтавських, степових, подільських і поліських говірках.

Закінчення -і в цих формах виникло за аналогією до відповідних форм в іменниках колишніх o-основ (*у селі*), a-основ (*руці*) та до секундарних форм дав. і місц. відм. одн. інших іменників, що на певному етапі розвитку української мови змінювали свою форму під впливом іменників типу *рука*.

У формах на -іні (*плем'іні*), що зрідка зустрічаються в слобожанських, північнополтавських, південнополіських і степових говірках, голосний звук суфікса постав, очевидно, внаслідок асиміляції до голосного в закінченні. Ці форми підтримуються, можливо, іменниками жін. роду з суфіксом -інь.

Подібним чином виникли, мабуть, засвідчені в надсянських говірках безсуфіксні форми на -н'іві (*вім'іві*), хоч у цьому діалекті і може бути фонетичним відповідником и.

Форми на -ени, характерні для південно-західного наріччя (*імени, племени*), зустрічаються також у північних говірках. Ці форми, що певний час мали поши-

рення і в літературній мові, становлять безпосередній фонетичний відповідник колишніх форм дав. відм. одн. іменників п-основ. У південно-західних говорах вони підтримуються відповідними формами іменників колишніх *ī*-основ (*со́ли, ко́сти*).

У всіх українських говорах поширені також безсуфіксні утворення. Форми на *-і* (*плем'і, т'ім'і, в'ім'і*), *-ій* (*плем'ій, т'ім'ій, в'ім'ій*), *-н'і* (*племн'і, т'імн'і, в'імн'і*) виступають у північних, південно-східних та в деяких південно-західних говорах. Такі форми дослідники фіксують, зокрема, в середньонаддніпрянських говірках (*у т'імн'і, с'ім'ій, ім'ій, по т'ім'ій*), степових (*племн'і, т'імн'і, в'імн'і*), волинських (*в'імн'і, в'імн'і, с'імн'і*).

Закінчення *-і* виникло під впливом відповідних форм іменників колишніх *o*- та *a*-основ, безсуфіксні основи — наслідок вирівнювання з формою наз.—знах. за аналогією до іменників типу *зілля*.

Закінчення *-у, -н'у, -йу* (*плем'у, т'ім'у, в'ім'у; племн'у, т'імн'у, в'імн'у; плем'ю, т'ім'ю, в'ім'ю*) зустрічається в усіх північних, середньонаддніпрянських, слобожанських, полтавських, подільських, степових (як паралельно до інших вищезгаданих форм) і закарпатських говірках, але переважає воно в поліських говорах, особливо в північночернігівських. Ці утворення постали за аналогією до форми дав. відм. в іменниках типу *насі́ння*.

У говірках (поліських, правобережних середньонаддніпрянських і подільських) подекуди зустрічаються форми з суфіксом *-ен-* і закінченням *-у* (*плем'ен'у, т'ім'ен'у, в'ім'ен'у*), що постали за аналогією до іменників колишніх *o*-основ, особливо іменників середн. роду типу *насі́ння, зілля*.

Для багатьох говорів, зокрема для подільського й полтавського, характерні безсуфіксні форми на *-йов'і* (*плем'йов'і, т'ім'йов'і, в'ім'йов'і*), *-н'ов'і* (*племн'ов'і, т'імн'ов'і, в'імн'ов'і*), *-йев'і* (*плем'йев'і, т'ім'йев'і, в'ім'йев'і*), *-нев'і* (*племн'ев'і, т'імн'ев'і, в'імн'ев'і*), що є наслідком впливу іменників колишніх *ī*-основ з секундарним, за аналогією до іменників колишніх *a*-основ, кінцевим *-і*.

Закінчення *-йови, -н'ови* (*плем'йови, т'ім'йови, в'ім'йови; племн'ови, т'імн'ови, в'імн'ови*), що властиві відповідним іменникам у деяких південно-західних говорах (подільському, закарпатському), є фонетичними відпо-

відниками закінчення колишніх *ī*-основ, які в процесі розвитку української мови своїм впливом охопили чимало груп іменників чол. і середн. родів.

Слід зауважити, що дав. і місц. відм. одн. іменників колишніх *p*-основ у говорах характеризуються винятковим багатством паралельно вживаних форм; пор. у полтавських говірках: *плем'ен'і, плем'ій (племн'і), плем'ю (племн'у, плем'ю), племн'ев'і, племн'ов'і; в'ім'ен'і, в'ім'ій (в'імн'і), в'ім'ю (в'імн'у), в'імн'ев'і, в'імн'ов'і; т'ім'ен'і, т'ім'ій (т'імн'і), т'ім'ю (т'імн'у), т'імн'ев'і, т'імн'ов'і; у степових: племин'і, т'імин'і, племн'у, т'імн'у, плем'ю, т'ім'ю, плем'ій, т'ім'ій*.

Іменники колишніх *t*-основ у літературній мові, зберігаючи суфікс *-ат-*, набувають закінчення *-і:* (*на теля́ті, (на) лоша́ті, (на) рученя́ті*). У літературних текстах зрідка зустрічаються й інші, діалектні форми цих іменників: «Тепер піди собі у свіглицю, мені треба з Семеном Івановичем поговорити по-своєму, як єсть я отець своєму дитятеві» (Кв.-Осн.).

Форми на *-ат'і* (*тел'ат'і, йагн'ат'і, гус'ат'і, порос'ат'і*) характерні для всіх північних та південно-східних говорів. Вони виступають і в деяких південно-західних говорах (часто з відповідним фонетичним варіантом голосного звука в суфіксі)—у волинському (*тел'ат'і, лоша́т'і*), подільському (*лоша́т'і, йагн'ат'і, тил'ат'і*), туцільському (*тел'ет'і, пац'ет'і*). Закінчення *-і* в формах на *-аті* є наслідок аналогії до форми дав. і місц. відм. одн. іменників колишніх *a*-основ; пізніше воно було підтримане також відповідними формами іменників колишніх *ī*-основ.

Форми на *-ати* (*тел'ати, гус'ати, порос'ати*), з можливими фонетичними варіантами голосного в суфіксі, найхарактерніші для південно-західних говорів.

Форми на *-ати*, що найчастіше зустрічаються паралельно до форм на *-ат'і*, поширені в правобережно-поліських і, частково, лівобережно-поліських говірках. Властиві вони також волинсько-поліським говіркам. Ці форми є безпосереднім відповідником колишніх форм дав. відм. одн. іменників *t*-основ.

У південно-західних говорах (південноволинському, наддністрянському, надсянському, закарпатському, лемківському) за аналогією до відповідних форм іменників колишніх *o*-основ поширені форми з закінченням *-у:*

тел'ату (*тел'ету*), *лош'ату* (*лош'ету*, *лош'іту*); у закарпатських і надсянських говірках також з пом'якшенням приголосного перед **-у**: *тел'ат'у*, *йагн'ат'у*, *лош'ат'у*, *кач'ат'у*, *діуч'ат'у*. Пор. приклад з художньої літератури: «Годі було бідному *дівчатю* заснути» (Уст.). Форму *тел'ату* засвідчено також у деяких лівобережнополіських говірках. За аналогією до іменників колишніх о-основ появились безсуфіксні форми на **-у** (*тел'у*), що зрідка виступають у подільських говірках.

У закарпатських говірках, за свідченням І. Панькевича, місц. відм. одн. може мати закінчення **-у** (*йагн'ату*) навіть у тих випадках, коли в дав. відм. виступає закінчення **-и**.

У південно-західних говорах та волинсько-поліських говірках поширені форми дав. відм. одн. від іменників колишніх t-основ на **-ови**, **-еви** (з можливими фонетичними варіантами флексійного о): *тел'єтови*, *тил'єтуви*. Постали вони за аналогією до відповідних форм іменників й-основ.

Форми з кінцевим **-і** (*тел'атов'і*, *гус'атов'і*, *йагн'атов'і*, *порос'атов'і*), що зустрічаються в говірках (напр., полтавських, степових), могли постати за аналогією до форм дав. і місц. відм. одн. іменників колишніх а-основ і місц. відм. одн. колишніх о-основ, як і в результаті впливу секундарних форм на **-ові**, **-еві** в інших групах іменників, що є наслідком загальної тенденції до заміни кінцевого и на і. У надсянських говірках кінцеве і в зазначених формах, очевидно, слід розглядати як варіант фонему и.

Поширені в деяких західних говорах безсуфіксні форми на **-ови** (*тел'ови*, *гус'ови*, *йагн'ови*, *порос'ови* — подільські говірки), **-еви** (*тил'єви*, *луш'єви*, *курч'єви* — волинсько-поліські говірки) є наслідок аналогії до форм дав. відм. одн. колишніх й-основ та секундарних форм в іменниках колишніх о-основ.

Появі безсуфіксних форм з закінченням **-ов'і** (*тел'ов'і*, *гус'ов'і*, *йагн'ов'і*, *порос'ов'і*), поширених у подільських, полтавських, лівобережнополіських, слобожанських, степових говірках, сприяли ті ж аналогічні чинники, що й при утворенні форм на **-атові**. У подільських і полтавських говірках засвідчуються зрідка також безсуфіксні форми на **-еві** (*тел'єв'і*, *гус'єв'і*, *порос'єв'і*), що

постали за аналогією до секундарних форм в іменниках колишніх jo-основ.

Форми на **-ат'е**, що зрідка фіксуються в поліських говірках (*тел'ат'е*, *гус'ат'е*, *йагн'ат'е*, *парис'ат'е*, *лаш'ат'е*), відповідають найдавнішим формам іменників t-основ, проте правдоподібніше вважати їх наслідком аналогії до відповідних форм інших типів іменників, у яких кінцевий звук може бути рефлексом **ѣ**.

Орудний відмінок

Норму української літературної мови становлять дві паралельні форми ор. відм. одн. для іменників колишніх p-основ — форма з суфіксом **-ен-** і закінченням **-ем** та безсуфіксна форма з закінченням **-йам** (графічно **-ям**): *іменем* і *ім'ям*; *пліменем* і *плім'ям*. Наприклад: «Росли, Росли сини і веселили Старії скорбнії літа... Аж поки *іменем* Христа Прийшли ксьондзи і запалили Наш тихий рай» (Шевч.); «О, скільки спалено невинних *Ім'ям* химерного Христа!..» (Сос.).

Від іменників *тім'я*, *вім'я*, *сім'я* частіше вживаються безсуфіксні форми ор. відм. одн.

У говорах частіше вживаються безсуфіксні форми від усіх іменників колишніх p-основ, причому флексія **-ам** у північних і південно-західних говорах зазнає тих же фонетичних змін, що й відповідне закінчення іменників з м'якими приголосними основи II відміни.

За аналогією до діалектної форми ор. відм. одн. іменників II відміни в південно-західних говорах (подільському, наддністрянському) поширені також безсуфіксні форми на **-ом** від іменників IV відміни колишніх p-основ (*вімн'ом*, *тімн'ом*, *імн'ом*, *мн'ом*).

Форми типу *іменем* є фонетичним відповідником давніх форм ор. відм. одн. іменників p-основ, безсуфіксні форми на **-ам** появились під впливом відповідних секундарних форм в іменниках типу *зілля*.

У літературній мові форми ор. відм. одн. іменників колишніх t-основ втрачають суфікс **-ат-** і набувають закінчення **-ам**, **-йам** (графічно **-ям**): *лош'ам*, *ягн'ям*, *хлоп'ям*.

Під впливом діалектних форм на **-ом** від іменників з м'якими приголосними основи II відміни в багатьох говорах вживаються безсуфіксні форми з флексією **-ом**

і від іменників IV відміни колишніх t-основ (*лошбм, йагн'бм, тил'бм*).

Наслідком впливу іменників II відміни колишніх jo-основ слід уважати засвідчені в говорах безсуфіксні форми зазначених іменників із закінченням -ем (*тел'ем, йагн'ем, порос'ем* — полтавські говірки). Щодо поширених у південно-західних говорах форм з закінченням -ем після м'яких приголосних (*тил'ем, луш'ем, йагн'ем*), то їх слід розглядати як фонетичний варіант форм з флексією -ам. Варіантами флексії -ам є також відзначені в буковинських говірках закінчення -им (*тилім, йагнім, поросім*), -ім (*тилім, йагнім, поросім*).

Впливу іменників II відміни з формою ор. відм. одн. на -ом у південно-західних говорах підлягали не тільки безсуфіксні основи іменників IV відміни, але й утворення з суфіксом -ат- (з відповідними фонетичними змінами голосного в суфіксі і закінченні): *тил'е-том, лоші́том* тощо.

Фонетичним відповідником колишніх форм ор. відм. одн. іменників t-основ є говіркові форми *тил'етем, пац'етем* і їх варіанти *тил'етим, йагн'етим*. Вони підтримуються також аналогічними формами іменників колишніх jo-основ.

Щодо форм *тил'етім, луші́тім*, записаних у західних наддністрянських говірках, то їх слід розглядати як наслідок аналогії до говіркових форм іменників II відміни з ненаголошеним закінченням -ім (*зіл'ім*).

Множина

Називний і кличний відмінки

У літературній мові і в говорах іменники колишніх p-основ і колишніх t-основ у наз. і кличн. відм. мн., зберігаючи суфікси -ен-, -ат- (у говорах з можливою зміною голосного звука в суфіксі -ат-), набувають закінчення -а: *іменá, племенá, сіменá; тел'я́та, голуб'я́та, дівча́та, лоша́та, дверця́та, лец'я́та, молод'я́та, санча́та, штаня́та; тел'е́та, йагн'е́та, п'ул'я́та, гу́с'я́та*. Ці форми становлять безпосередній фонетичний відповідник найдавніших форм.

У гуцульських говірках зрідка зустрічаються множинні форми *сіменá, іменá*, незважаючи на те, що

загалом тут відміна іменників колишніх p-основ утрачена (в усіх інших відмінках відповідні іменники мають безсуфіксні форми за аналогією до іменників колишніх jo-основ).

Наслідок аналогії до іменників середн. роду колишніх jo-основ у літературній мові і в багатьох говорах становлять безсуфіксні форми наз. відм. мн. *вім'я, тім'я*, що збігаються з формами наз. відм. одн.: «Неподоені матки замакали голосно в стійлах — Понабухали в них *вим'я*» (Пер. Тена).

Під впливом діалектних залишків двоїни іменників I і II відмін у говорах при числівниках *два* — *чотири* зустрічаються форми наз. відм. іменників IV відміни з флексією -і, напр.: *дві діуча́ті* (волинські говірки). Інколи такі форми можна зустріти в літературі, і вони не сприймаються як порушення норми: «...тут лише три *імені* сучасних співаків, гідних наслідування саме за їх ставлення до слова» (Рил.).

Родовий відмінок

У род. відм. мн. для іменників IV відміни колишніх p-основ і t-основ у літературній мові і в говорах характерні форми з нульовими флексіями і збереженням суфіксів -ен-, -ат- (з можливими фонетичними видозмінами суфіксального голосного в говорах): *іме́н, племе́н; тел'я́т, ягн'я́т, хлоп'я́т, дівча́т, дверця́т, молод'я́т, санча́т; тел'е́т, йагн'е́т, порос'е́т, пац'е́т*.

Ці форми відповідають давнім; іменники колишніх p-основ у новозакритих складах зберігають суфіксальний е внаслідок вирівнювання основ.

Від іменників колишніх p-основ у літературній мові і в говорах можливі безсуфіксні форми род. відм. мн. на -йі́у (графічно -і́в — *вім'і́в, тім'і́в*), що постали за аналогією до відповідних форм іменників колишніх й-основ і секундарних форм в іменниках колишніх o-та a-основ. Такого ж походження говіркові форми на -і́у і від іменників IV відміни колишніх t-основ (*йагн'а́тіу*).

Давальний відмінок

У дав. відм. мн. іменники IV відміни колишніх p-основ і t-основ у літературній мові і в говорах уніфікували свою форму з формами інших груп іменників

за аналогією до відповідної форми іменників колишніх а-основ: *іменам, племенам, сіменам, тіменам; телятам, ягнятам, дівчатам, бровенятам; тел'етам, йагн'етам, порос'етам*.

Іменники колишніх п-основ *вим'я* і *тім'я* у літературній мові і в говорах частіше мають безсуфіксну форму на *-ям* (графічно *-ям* — *вим'ям, тім'ям*) за аналогією до іменників з м'якими приголосними основи II відміни (з можливою фонетичною зміною флексійного а в говорах, напр.: *в'імн'ім, т'імн'ім*). Наслідок аналогії до архаїчних форм іменників колишніх о-основ становлять форми на *-ом*, що виступають у південно-західних говорах (*т'імн'ом, тел'ат'ом*).

Знахідний відмінок

У літературній мові і в говорах форма знах. відм. мн. в іменниках IV відміни колишніх п-основ збігається з формою наз. відм. мн.: «Кораблям ми дарували кращик друзів *імена*» (Нагн.); «Корови тужно ревуть..., спотикаються, натираючи ногами давно недоені, порозбухалі *вим'я...*» (Гончар).

Іменники колишніх t-основ у знах. відм. мн. мають форму, спільну з наз. відм. мн., якщо позначають предмети, або форму род. відм., якщо позначають осіб, чи обидві форми, коли це назви тварин.

Пор.: «Раптом любка мила вмовкла, як сказала ті слова, і від страху *оченята* Рученьками закрива» (Л. Укр.); «Дала, кажуть, *бровенята*, Та не дала долі!» (Шевч.); «І знову замовк Заволока й по павзі поглянув лише на притихлих *хлоп'ят*» (Перв.); «Іде [Катря] слободою й співає, і *дівчат* на вулицю викликає» (Вовчк.); «Одним шляхом везуть і труну й *молодят*» (Фр.);

«Довелося хлопцеві вернутися в Кирилівку, і став він там пасти *ягнята*» (Мирн.); «Коло воріт молодці чекали на череду, щоб вилучити *ягнят*» (Кощуб.); «Моя принцесо, пишна босоніжко, Згадай той час, як ти *гусята* пасла» (Л. Укр.); «Так вие підстрелена вовчиця, коли з-перед її очей беруть *вовченят*» (Мирн.).

У сполученні з прийменником *між* іменники, які

позначають осіб, можуть уживатися в формі, спільній з формою наз. відм.: «[Маруся] між *дівчата* не йде» (Вовч.).

При дієсловах типу *вийти, записатись*, що виражають перехід осіб у якийсь інший стан, назви осіб мають форму знах. відм. мн., спільну з формою наз. відм. Напр.: «Не помітила, як і в *дівчата* вийшла» (Горд.).

Орудний відмінок

У літературній мові іменники IV відміни в формі ор. відм. мн., зберігаючи суфікси *-ен-, -ат-*, набувають закінчення колишніх а-основ *-ами*: *іменами, племенами; телятами, ягнятами*.

У літературній мові і в говорах від іменників колишніх п-основ *вим'я* і *тім'я* частіше вживаються безсуфіксні форми ор. відм. мн. з закінченням *-ями* (графічно *-ями* — *вим'ями, тім'ями*) з можливою видозміною флексійного а в говорах (*імн'єми, імйєми, плєм'іми* — наддністрянські говірки).

Місцевий відмінок

Іменники IV відміни колишніх п-основ і t-основ у місц. відм. мн., зберігаючи суфікси, набувають закінчення колишніх а-основ *-ах* (*імен'ах, племен'ах; теля'ах, молод'я'ах*).

У літературній мові і в ряді говорів іменники колишніх п-основ *вим'я* і *тім'я* частіше мають безсуфіксні форми (за аналогією до іменників II відміни типу *зілля*) *вим'ях, тім'ях*, у говорах з можливою зміною флексійного а — *при імн'єх, імйєх, плєм'іх* (наддністрянські говірки).

Форми на *-ох*, засвідчені в карпатських говірках (*т'імн'ох, тел'ат'ох*), походять від форм місц. відм. мн. іменників колишніх й-основ.

Поширені в карпатських говорах форми місц. відм. мн. іменників колишніх t-основ на *-іх* (*на йагн'єт'іх*) становлять наслідок аналогії до діалектних форм іменників колишніх о-основ.

Сучасна IV відміна іменників в українській мові виділяється в окремий тип унаслідок збереження у від-

повідних іменниках суфіксів **-ен-**, **-ат-**; відмінкові закінчення у переважній більшості випадків є секундарними, аналогічними до закінчення в інших типах іменників середн., а то й жін. і чол. роду.

Продуктивність словотворення за допомогою суфіксів **-ен-** та **-ат-** для назв малих істот або речей (*лис-ен'-ат-а*, *руч-ен'-ат-а*) сприяє збереженню в сучасній українській мові окремого типу відмінювання — IV відміни.

Проте, у багатьох говорах безсуфіксні форми, утворені за аналогією до іменників колишніх о-основ, витісняють суфіксальні форми. Суфіксальні форми переважають у множинній парадигмі, в однинній вони найчастіше співіснують з безсуфіксними формами.

Загалом же в літературній мові і в говорах іменники колишніх п-основ зберігають окремий (з суфіксом **-ен-**) тип відмінювання меншою мірою, ніж іменники колишніх t-основ, що пояснюється чисельністю відповідних іменників. Іменники *вім'я* і *тім'я* виявляють виразну тенденцію до відмінювання за зразком іменників середн. роду II відміни.

МНОЖИННІ ІМЕННИКИ

До множинних іменників належать не лише назви типу *сани*, *сіни*, *заручини*, *іменіни*, *Чернівці*, *Карпати*, але й такі як *люди*, *діти*, *радощі*, *гордощі*, що мають суплетивні форми однини (пор. *людина*, *дитина*, *радість*, *гордість*).

Відмінкові форми іменників *pluralia tantum* порівняно з формами множини інших іменників якоїсь особливої специфіки не становлять. Однак через те, що відмінкові форми різних множинних іменників не збігаються з відповідними формами певних відмін, при вивченні словозміни ці іменники доцільно виділити в окрему групу. До певних відмін не можна приєднати множинних іменників і тому, що, як зазначалось, у сучасній українській мові ряд форм множини уніфікувався переважно за зразком іменників I відміни, і, отже, форми множини загалом не є засобом визначення типів відмінювання іменників.

Більшість множинних іменників виділялась ще за

давньоруської доби і в праслов'янській мові, деякі іменники *pluralia tantum* типу *витребеньки*, *дверчки*, *манівці*, *обійми*, *вечорніці*, *ліньки* утворилися вже на ґрунті української мови. Частина множинних іменників в українській мові становить запозичення з різних мов (*штани* — з тюркських, *кайдани* — з арабських, *канікули* — з латинської і под.). Множинний іменник *гріші* утворився на ґрунті української мови з немножинного, за походженням польського *grish*.

Окремі множинні іменники в діалектах виступають як звичайні з формами однини. Так, у деяких говорах іменник *гуси* (*гус'і*) має давню форму однини *гус'* (жін. або чол. роду) і відмінюється як іменники III або II відмін.

Деякі іменники мають форми однини і множини з однаковим значенням: *перелів* — *переливи*, *помин* — *помини*, *прісінок* — *прісінки* тощо. Напр.: «Навколо, до самого неба, коливався, мінився срібнозернистий, з голубою прозеленню, *перелив* улежаних снігів» (Ст.); «Вгорі — перлисті *переливи* хмар, Яких нема на небесах чужини...» (Рил.); «...він думав передати їх в церкву на *помин* душі небіжчика» (Н.-Лев.); «Було там усього, були там добрі *помини* нашому Тихонові» (Кв.-Осн.); «Відчинив двері у *прісінок*, де запарювали січку...» (Вишня); «У великих *прісінках* — тиск...» (Мирн.).

До множинних іменників належать деякі субстантивовані прикметники, пор.: «Зарплата іде, *Добові*, *Роз'їзні*...» (Ол.); «Йонька бачив, що на нього дмуться *домашні*» (Тют.). Відмінюються вони як прикметники.

Називний і кличний відмінки

У наз. і кличн. відм. множинні іменники з твердими приголосними основи мають закінчення **-и**: *окулярі*, *сходи*, *ночви*, *обченьки*, *витребеньки*, *іменіни*, *обійми*, *відносини*, *Черкаси*, *Прилуки*, *Альпи*.

Закінчення **-и** в наз. і кличн. відм. характерне також для частини множинних іменників, що в формі інших відмінків виявляють м'який приголосний основи: *сани*, *сіни*, *люди*, *діти*, *кури*, *гуси*, *груді* тощо. У говорах ці іменники можуть мати наз. відм. з м'яким при-

голосним основи і флексією *-і*: *груд'і, л'уд'і, кур'і* поряд з *груді, л'уди, кури* (степові говірки).

Іменник *штані* в наз. відм. має флексію *-и*, в непрямих відмінках йому властиві подвійні форми — з твердими і м'якими приголосними основи і відмінним наголошенням: *штанам і штаням, штанами і штанями, штаньмі, у штанях і у штанях*.

Іменник *люди*, як і іменники II відміни типу *селяни, слов'яни, болгарі, татарі*, в сучасній літературній мові в наз. і кличн. відм. має флексію *-и*, але в період до усталення твердих правописних і орфоепічних норм протягом довгого часу вживався з двома закінченнями *-и* та *-е*: «Кругом мене, де не гляну. Не люди, а змії...»; «Проснітьесь, чехи, будьте люде!» (Шевч.); «І люди всі були мені так близькі, милі...»; «Тут по лісах блукають дикі люде...» (Фр.).

З двома закінченнями наз. відм. (*-и* та *-е*) цей іменник уживався в староукраїнській мові, подвійна флексія (*-и* та *-иє, -ьє*) була властива йому і за давньоруської доби. Пор. приклади в мові художньої літератури, стилізованій під давньоруську: «Він високо підняв праву руку, і цей його рух зрозуміли всі людіє — князь Володимир з ними...» (Скл.).

У сучасних говорах переважає форма *л'уди*, хоч форма на *-е* теж досить поширена. Форма *л'уде*, що виступає паралельно з формою *л'уди*, характерна для поліських говорів. У говірках північних районів правобережного Полісся згідно з відповідною фонетичною закономірністю приголосний основи *д* перед закінченням *-е* м'який (*л'уд'е*).

Множинні іменники з м'якими приголосними основи та із стверділими шиплячими в наз. і кличн. відм. закінчуються на *-і* (іменники з приголосним основи *й* графічно *-ї*): *двері, граблі, гуслі, кучері, манівці, Чернівці, вечорниці, radoці, гордоці, ласоці, хитроці, помії, Гімалаї, Піренї*.

Ряд іменників *pluralia tantum* виявляє співвідносність з формами множини іменників середн. роду і в наз. та кличн. відм. закінчується на *-а* (після м'якого приголосного графічно *-я*): *ворота, віла, жорна, уста, ясла, ясна, дрва, лецата; вінця*.

Іменник *ворота* в наз. і кличн. відм. має твердий приголосний основи, в непрямих відмінках йому вла-

стиві подвійні форми з твердим і м'яким приголосним основи (*воротам і воротям, воротами і воритьмі, на воротах і воротях*). Зазначений іменник мав, очевидно, паралельну форму, що становила *ї*-основу; можливо, подвійну форму мав запозичений іменник *штані*.

Окремі множинні іменники мають подвійні форми наз. відм. — з флексією *-а* та *-и*: «...виразно розділені й округлені перса...» (Ст.); «Розплелася густа коса Аж до пояса, Розкрилися перси — гори, Хвилі серед моря» (Шевч.); «А у вас що? Віла та лопати?» (Тют.); «...в руках сокири, мотики, вили...» (Фр.).

Родовий відмінок

У род. відм. частина множинних іменників має закінчення *-ів* (в іменниках з основою на *й* графічно *-їв*): *окулярів, кучерів, штанів, кайданів, обіймів, манівців, зборів, проводів, Гімалаїв, Піренїв*. Зокрема флексію *-ів* мають множинні іменники з суфіксом *-ощ-*: *пестоцив, любоцив, хитроцив, radoцив*. У художній літературі минулого від названих іменників зустрічаються форми на *-ей*, що сучасними граматичними правилами не допускається: «...тії думи, Пісні, тоски і тривоги, Любоцей надії...» (Мог.); «...Рadoцей не мавши зроду, І в могилу піде» (В. Забіла).

Іменник *моці*, для якого характерна форма род. відм. на *-ів*, інколи вживається також у формі з флексією *-ей* (*моцїей*).

Частина множинних іменників має нульову флексію (крім інших, нульову флексію мають усі множинні іменники з закінченням у наз. відм. *-а*): *ночов, ножицъ, канікул, конопель, знбсин, віднбсин, згбнин, іменїн, Карпът, полян, деревлян; дров, вил, воріт, ясел, ясен, лецят*.

У формах множинних іменників з нульовим закінченням відбуваються фонетичні зміни в основах — чергування *о* з *і*, поява вставних *о, е* — як і в формах з нульовою флексією род. відм. мн. іменників I і II відмін.

У род. відм. повноголосного множинного іменника *ворота* неетимологічне *о* чергується з *і* за аналогією до інших іменників, хоч у літературі минулого століття

засвідчується форма із збереженням о: «...А інший був наверх *ворот...*» (Котл.).

Деякі іменники вживаються з обома вказаними флексіями: *граблів* і *грабелъ*, *обценьків* і *обценьок*, *чарів* і *чар*, *помійів* і *помій*, *Чернівців* і *Чернівець* тощо.

Група іменників *pluralia tantum*, яка в інших непрямих відмінках має форми з м'яким приголосним основи, у род. відм. закінчується на **-ей**: *дверей*, *сіней*, *курей*, *людей*, *дітей*. У мові західноукраїнських письменників, що відбивали особливості місцевих говорів, зазначений тип множинних іменників уживався з флексією **-ий**: «...*гроший* ізлишних у тебе дасть-біг» (Головацький); «Гураган давньої мелодії вирвався з дужих *грудий*» (Фр.); «З коршми вибігло кілька *людий*» (Стеф.).

Форми на **-ий** у множинних іменниках, як і в іменниках III відміни, походять від давніх форм на **-ни** і становлять характерну рису південно-західних говорів.

Іменник *гонн* вживається в двох формах род. відм.— *гонів* і *гін* (зрідка *гон*), хоч у мові художньої літератури можна зустріти позанормативну форму з закінченням **-ей**: «Уже аж на другому кінці *гонів* він підняв голову...» (Тют.); «Ішли, і як би не збрехати, Трохи не з пару добрих *гін...*» (Котл.); «Знов по дратах на сотні *гон* Летять нестримано накази...» (Сос.); «Прудко біжить та річка *гоней* із двадцять...» (Вовч.).

Хитання щодо форми род. відм. у множинних іменниках видається природним, оскільки вони позбавлені категорії роду і, отже, піддаються впливу форм множини іменників різних відмін.

Від множинних іменників, що в літературній мові вживаються з нульовою флексією або флексією **-ей**, говори засвідчують форми на **-іу**, напр.: *конопл'іу*, *грóш'іу*, *двер'іу* (степові наддунайські говірки); *л'удів* (лемківські говірки).

Іменник *двері*, що в род. відм. має форму *дверей*. у мові фольклору зрідка зустрічається в формі з нульовою флексією: «Без *двер* хата, без віконець...» (пісня). Аналогічну форму засвідчують деякі закарпатські говірки.

Архаїчна форма з нульовою флексією від іменника *кюри* зрідка вживається із стилістичною метою в мові художньої літератури: «...у дворах не тільки баранів чи говядя, а й *кур* немає» (Скл.).

Давальний відмінок

У літературній мові всі іменники *pluralia tantum* у дав. відм. за аналогією до відповідних іменників I відміни закінчуються на **-ам** (після м'яких приголосних графічно **-ям**): *окулярам*, *ночвам*, *наймам*, *обценькам*, *сходам*, *вілам*, *дровам*, *лещатам*, *пестоцям*, *радоцям*, *Карпатам*; *дверям*, *граблям*, *вінцям*, *кучерям*, *манівцям*, *Чернівцям*, *людям*, *курям*, *гусям*, *дітям*, *сіням*, *санням*, *воротям* (і *воротам*), *штанням* (і *штанам*).

Подібно як іменники II відміни і з таких же причин множинні іменники в говорах виступають з формами на **-ом**, **-ем**, **-ім**: *грбшом*, *л'уд'ом*, *сан'ом* (надбузько-поліські говірки); *л'уд'ом* (подільські говірки), *л'удом* і *л'уд'ом* (лемківські говірки); *гусем*, *д'ітем* (надсянські говірки); *л'уд'ім* (слобожанські говірки); *л'уд'ім*, *д'іт'ім* (надсянські говірки) тощо.

Діалектні форми множинних іменників фіксуються в текстах художньої літератури: «...усім добрим *людем* стаеш на поратунок...» (Стеф.).

Знахідний відмінок

Більшість множинних іменників у знах. відм. має форму, спільну з називним. Форму, однакову з род. відм., має лише іменник *люди* (*бачу людей*), хоч у деяких висловах уживається також форма, спільна із назив. (*пішов між люди, вийшов у люди*): «Піду в найми, піду в *люди*, А за сотником не буду!» (Шевч.).

Обидві форми (наз. і род. відм.) властиві іменникові *діти* (*маю дітей* і рідше *діти*), а також назвам деяких свійських тварин (*жене гуси* і *гусей*, *кюри* і *курей*): «І в сім'ї веселій тихо *Дітей* привітають...» (Шевч.); «Чи діждеться він сьогорічної зелені, чи, мо, ниньки вже посиротить свої *діти*?» (Гончар); «Коли я ще тільки *гусей* пас, а Тетяна ледве з колиски підвелась, якось за чаркою змовилися мої старі з насмішкватими Сердюками породичатися» (Ст.); «Я тобі буду *гуси* пасти хоч ціле літо» (Янов.).

Орудний відмінок

В ор. відм. іменників *pluralia tantum* виступає закінчення **-ами** (після м'яких приголосних графічно **-ямі**): *вілами, дровами, ночвами, сходами, радощами, Прилуками; граблями, конюплями, вінцями, поміями, Гімаліями*. Іменники, що в род. відм. мають закінчення **-ей**, в ор. зберігають давнє закінчення **-ми** з м'яким приголосним перед закінченням (за винятком шиплячих та р): *дітьмі, людьмі, гусьмі, сіньмі, саньмі, грішми, двермі, курмі*, а також *ворітьмі* (і *воротами*), *штаньмі* (і *штаніми, штанями*). Іменники *двері, гріші*, крім форм *грішмі, двермі*, мають ще паралельні форми з закінченням колишньої двоїни **-има**: *дверіма, грішима*, напр.: «У бога за *дверми* лежала сокира»; «Неначе в бога за *дверима*, У зятя та сина Стара собі спочиває...» (Шевч.). Зрідка флексію **-има** приймають й інші множинні іменники: «Ось мій наказ: аби усе вояцтво — І юнаки, і левенці, й старі — Підзамче йшли *грудима* боронить...» (Стар.).

Іменники з нормативними формами ор. відм. на **-ми, -има** під впливом форм інших іменників в мові художньої літератури зустрічаються також з флексією **-ами**, напр.: «...Чи хлібом роздавати, чи *грошами*...» (Кв.-Осн.); «Слободяни та козаки кинулися за Урал з відрами молока, вареними яечками, смаженою рибою, *курами* та іншою птицею...» (Тулуб).

Такі ж форми поширені в говорах, напр.: *д'іт'ами, л'уд'ами* (степові наддунайські говірки).

Шляхом контамінації форм на **-ма** і **-ми** в деяких наддністрянських говірках постала форма на **-мами** (*грішмами*).

Від деяких множинних іменників, що в літературній мові вживаються тільки з закінченням **-ами**, говори засвідчують форми на **-ми**: *вил'мі* (волинські говірки, степові говірки Одещини).

Місцевий відмінок

Місц. відм. множинних іменників у літературній мові за зразком іменників I відміни закінчується на **-ах** (після м'яких приголосних графічно **-ях**): *на сходах, у ночвах, у яслах, на воротах і на воротях, у штанах*

і в штанях; на дверях, у граблях, на саннях, у сінях, у Гімаліях.

Подібно як іменники II відміни множинні іменники внаслідок збереження форм колишніх й-основ, ї-основ та через перехід а в голосні переднього ряду в говорах виступають з флексіями **-ох, -ех, -іх** (*грбшох, с'ін'ех, л'уд'іх*).

Зазначені говіркові форми множинних іменників відбиті і в художній літературі: «...Док душа вірна в *грудьох* тліє, Година мирна Ввік не знидіє» (Шашк.); «...А капітан ходить сумно, чось му серце в *грудех* мліє!» (Федьк.); «Маріє, а памнетай, що я хату при *людих* Насті відкажу...» (Стеф.); «...Стая пугачів зібралась На оселях в хуторах, На *воротіх*, на тинах...» (Бор.).

ВИСНОВКИ

У парадигматиці іменників сучасної української мови спостерігається динамічна картина, викликана, з одного боку, оживленням багатьох форм, що зумовлюється максимальним розширенням і поглибленням сфер функціонування української мови, з другого боку, нормалізаційними тенденціями.

Зіставлення літературних і діалектних флексій різних іменників виявляє велику варіативність діалектних форм порівняно з літературними, яку однак, слід розуміти умовно. Декілька флексійних варіантів іменника лиш інколи співіснують у тому самому говорі, здебільшого ж флексійні варіанти належать різним діалектним системам.

Відмінність діалектних флексій іменника від літературних зумовлюється двома закономірностями — фонетичними і морфематичними, що пояснюються відповідно історичною фонетикою й історичною морфологією.

Інколи визначити тип варіанта іменникової флексії нелегко. Фонема, що виражає флексію, з одного боку, підлягає фонетичним законам, з другого, — набуває морфематичних особливостей. Фонема-флексія одночасно є елементом двох рівнів мови — фонетичного і морфологічного — і підлягає одночасно фонематичним і морфематичним законам.

Загалом відмінність діалектних форм від нормативних літературних помітна передусім в іменниках з м'якими і стверділими кінцевими приголосними основи і зумовлюється фонетичними процесами або вирівнюванням за аналогією.

Українська мова, як і кожна інша, не становить

викінченої системи взаємозалежних елементів. Розвиток мови виявляє величезну кількість переходів, хитань. Найбільш відчутна і найважливіша дія аналогії полягає в заміні непродуктивних і застарілих форм новими, більш регулярними. Утворені за аналогією нові форми базуються на живих елементах мови. Забезпечуючи системність мови, аналогія є засобом творчих змін і прогресу в розвитку мови, в удосконаленні граматичної будови мови, зокрема іменних форм словотвору і словозміни. Аналогія була важливим чинником у витворенні сучасних типів відмінювання іменників на основі колишнього відмінювання за основами. Проте цей чинник завжди зумовлювався певними причинами — фонетичними, морфологічними, семантичними.

Українська літературна мова перебуває в постійній взаємодії з народними говорами. Вплив літературної мови на говори більш інтенсивно виявляється на морфологічному рівні, ніж на фонетичному, про що свідчить активне витіснення флексій, зумовлених діалектною фонетичною системою, нормативними закінченнями літературної мови.

Словоформи іменника в українській мові на сучасному етапі поєднують елементи давньої системи відмінювання з результатом морфологічної еволюції української мови. Багато іменникових форм у сучасній літературній мові вживається паралельно, і перевагу одної з них чи, можливо, остаточне закріплення паралельного їх функціонування розв'яже мовна практика.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Багм.— І. Багмут
 Баж.— М. Бажан
 Байд.— П. Байдебуря
 Барв.— Ганна Барвінок
 Бичко — В. Бичко
 Бойко — Г. Бойко
 Бор.— Л. Боровиковський
 Брат.— Р. Братунь
 Ваг.— І. Вагилевич
 Вас.— С. Васильченко
 Вишня — Остап Вишня
 Вільде — І. Вільде
 Вовч.— Марко Вовчок
 Вол.— І. Волошин
 Воскр.— С. Воскрекасенко
 Гал.— Я. Галан
 Г.-Арт.— П. Гулак-Артемовський
 Гжиц.— В. Гжицький
 Гірни.— М. Гірник
 Гл.— Л. Глібов
 Гол.— А. Головка
 Голов.— І. Головченко
 Головацький — Я. Головацький
 Гонч.— І. Гончаренко
 Гончар — О. Гончар
 Горд.— К. Гордієнко
 Граб.— П. Грабовський
 Греб.— Є. Гребінка
 Десн.— О. Десняк
 Довж.— О. Довженко
 Дор.— П. Дорошко
 Досв.— О. Досвітній
 Дмит.— Л. Дмитерко
 Дольд.— Ю. Дольд-Михайлик
 Донч.— О. Донченко
 Жур.— С. Журахович
 Заб.— Л. Забашта
 Збан.— Ю. Збанацький

Іван.— О. Іваненко
 Іщ.— М. Іщенко
 Кач.— Я. Качура
 Кв.-Осн.— Г. Квітка-Основ'я-
 ненко
 Коб.— О. Кобиланська
 Кобр.— Н. Кобринська
 Ков.— О. Ковінька
 Коз.— В. Козаченко
 Козл.— П. Козланюк
 Колес.— П. Колесник
 Коп.— О. Копиленко
 Кор.— В. Коротич
 Корн.— О. Корнійчук
 Кост.— М. Костомаров
 Котл.— І. Котляревський
 Коцюб.— М. Коцюбинський
 Коч.— І. Кочерга
 Крим.— А. Кримський
 Кроп.— М. Кропивницький
 Кулик — І. Кулик
 Куч.— В. Кучер
 Ле — І. Ле
 Л. Укр.— Леся Українка
 Мал.— А. Малишко
 Мам.— Я. Мамонтов
 Март.— Л. Мартович
 Метл.— А. Метлинський
 Мик.— І. Микитенко
 Минко — В. Минко
 Мирн.— Панас Мирний
 Мова — Василь Мова
 Мог.— А. Могильницький
 Мороз — З. Мороз
 Мур.— І. Муратов
 Нагн.— М. Нагнибіда
 Нех.— І. Нехода
 Н.-Лев.— І. Нечуй-Левицький
 Нов.— Л. Новиченко

Ол.— С. Олійник
 Оп.— Ю. Опільський
 Павл.— Д. Павличко
 Панч — П. Панч
 Перв.— Л. Первомайський
 Полт.— О. Полторацький
 Приг.— М. Пригара
 Риб.— Н. Рибак
 Рил.— М. Рильський
 Руд.— С. Руданський
 Рудь — М. Рудь
 Сам.— В. Самійленко
 Сим.— В. Симоненко
 Сміл.— Л. Смілянський
 Смол.— Ю. Смолич
 Сос.— В. Сосюра
 Ст.— М. Стельмах
 Стар.— М. Старицький
 Стеф.— В. Стефаник
 Скл.— С. Скляренко
 Собко — В. Собко
 Стор.— О. Стороженко
 Тен — Борис Тен
 Тич.— П. Тичина

Томч.— М. Томчаний
 Трубл.— М. Трублаїні
 Туд.— О. Тудор
 Тулуб — З. Тулуб
 Тют.— Г. Тютюнник
 Уп.— М. Упеник
 Уст.— М. Устиянович
 Фр.— І. Франко
 Федьк.— О. Федькович
 Цес.— В. Цесевич
 Чаб.— М. Чабанівський
 Чорн.— С. Чорнобривець
 Шашк.— М. Шашкевич
 Шевч.— Т. Шевченко
 Шер.— М. Шеремет
 Шпиг.— О. Шпигоцький
 Шпорта — Я. Шпорта
 Шовк.— Ю. Шовкопляс
 Щог.— Я. Щоголів
 Янов.— Ю. Яновський

пер.— переклад
 пісня — народна пісня
 присл.— прислів'я

